

086538008

101 KØBENHAVNS
KOMMUNES
BIBLIOTEKER

46.3

MAG

Historiske Meddelelser
om København

1984

HB
VO

Sel

09.46305 Hi

ex 2

EX LIBRIS

**KØBENHAVNS
RAADHUS-
BIBLIOTEK**

Historiske Meddelelser
om København
1984

Historiske Meddelelser
om København
1984

Udgivet af Københavns Kommune
København 1984

Redaktion: Helle Linde, Egil Skall, Henrik Gautier

Historiske Meddelelser om København er
medlemsskrift for Selskabet for Københavns Historie

© Københavns Kommune 1984

ISBN 87-87526-70-0

Trykt hos Krohns Bogtrykkeri, København

Manuskripter, der ønskes optaget i årbogen, sendes til
redaktionen, Københavns Stadsarkiv,
Københavns Rådhus, 1599 København V

Indhold

<i>Klaus Neiiendam</i> : Holberg og barselkonerne. En studie i opførelsespraksis på Den danske Skueplads	7
<i>Barbara Zalewski</i> : Det hårde kors af vanvittighed. St. Hans Hospital i det 18. århundrede	21
<i>F. Reimers</i> : Mine suure 26 Aars Ægteskab. En arvestrid fra 1790'ernes Husum	61
<i>Edit Rasmussen</i> : Tømmerstrejken i København 1794 og dens omfang	69
<i>Richard Willerslev</i> : Boligforholdene i København o. 1800	86
<i>Erling Schlier</i> : Af en fabriks historie. Dansk Instrument- og Apparat-Fabrik	122
<i>Povl Skadhauge</i> : Johannes Nicolai Schmidts dagbog 1832	139
<i>Københavns Stadsarkiv</i> i 1983	174
<i>Selskabet for Københavns Historie</i> i 1983	179

Anmeldelser:

<i>Ole Feldbæk</i> : Danmarks Historie, bind 4. Tiden 1730–1814. (<i>Henrik Gautier</i>)	181
<i>Anders Monrad Møller</i> : Frederik den Fjerdes Kommercekollegium og Kongelige Danske Rigers inderlig Styrke og Magt. <i>Kristof Glaman</i> og <i>Erik Oxenbøll</i> : Studier i dansk merkantilisme. Omkring tekster af Otto Thott. (<i>Helle Linde</i>)	181
<i>Ole Degn</i> og <i>Inger Dübeck</i> : Håndværkets kulturhistorie 2. (<i>Axel Christophersen</i>)	185
Danmarks Kirker, København bind 4 og 5 (1. del). (<i>Karin Kryger</i>)	190
<i>Jørgen H. Barfod</i> : Christian IVs Nyboder. (<i>Annette Vasström</i>). Et københavnsk bybillede. Byhistoriske skrifter nr. 2. (<i>Allan Tønnesen</i>)	195

<i>Kristian Hvidt</i> : Pynt på gesimsen. Facader på københavnsk etagebyggeri 1860–1920. (<i>Mette Maegaard Nielsen og Trine Søbjerg Nielsen</i>)	197
<i>Jesper Engelmark</i> : Københavnsk etageboligbyggeri 1850–1900. En byggeteknisk undersøgelse. (<i>Jens Simonsen</i>)	198
<i>Karl-Erik Frandsen, Aage H. Kampp og Knud A. Larsen</i> : Valby – Nabo til kongens København. (<i>Steen Ove Christensen</i>)	199
<i>John Poulsen, Jens Ole Christensen, Peer Thomassen og Niels Kr. Zeeberg</i> : Københavns S-bane 1934–1984. (<i>Hans Kofoed</i>)	200
<i>Torben Liebst, Søren Palsbo, Per Søgaard og Jan Walter</i> : By i forvandling – københavnske gadebilleder før og nu. (<i>Hans Kofoed</i>)	201
<i>Gerhard Klint</i> : Baggårdsbarn i tyvernes København. (<i>Kell Pedersen</i>)	201
København på tværs. En historisk billedbog. (<i>Henrik Gautier</i>)	202
Kystartilleriforeningen gennem 75 år. (<i>Hans Kofoed</i>)	202

Holberg og barselkonerne

En studie i opførelsespraksis på Den danske Skueplads

Af Klaus Neiiendam

Der findes, så vidt man ved, kun tre direkte udsagn om publikums reaktion på en førsteopførelse af Holbergs komedier på komediehusets scene i Lille Grønnegade. Den svenske assessor C. M. Dahlström overværede førsteopførelsen af »Den politiske Kandestøber« fredagen den 25. september 1722, og den svenske generalmajor Gustav Wilhelm Coyet har skildret, hvordan han oplevede flere af Holbergs stykker på den første danske skueplads. Deres iagttagelser er kortfattede og fortæller kun om deres eget indtryk, ikke om publikums generelle modtagelse af komedierne.¹ Den bedste kilde til oplysning herom skyldes Ludvig Holberg selv. Kilden er både pålidelig og giver samtidig udtryk for en almen kritik fra publikums side. Troværdigheden fremgår af kildens natur. Notatet findes i et privat brev, der ikke var beregnet til offentliggørelse. Begivenheden, der fortælles om, var førsteopførelsen af komedien »Barselstuen«, men den omtales kun forbigående i en helt anden sammenhæng. Holbergs formål med brevet var dels at rykke sin bekendt, krigsbogholder Aage Rasmussen Hagen i Trondhiem, for salget af første bind af komedierne dels at bede ham om også at få andet bind af komedierne afsat i Trondhiem. På denne måde ved at benytte private venner lykkedes det Holberg både at undgå boghandleravancen og at lægge grunden til sin formue. Han lagde rigsdaler på rigsdaler fra indtægten ved salget af sine bøger. Brevet er dateret »Kiøbenhavn d 21 Octob 1723«, og citatet lyder ordret:

»Der blev forgangen uge spilled en *comoedie* som heeder *Barselstue* hvilken *allarmede* en hob af vore fruentimmer. Den bliver indfördt udj den anden *tome* (bind)«. ²

Ud fra sammenhængen fremgår det, at Holberg ikke er ked af publikums modtagelse af forestillingen. Tværtimod bruger han den alarm, komediens førsteopførelse fremkaldte til at anbefale den kommende

Barselstuen
Comoedie,
Forestillet Første Gang/
Paa dend
Danske Stue = Blads
1723.

Hoved = Personerne i
Comoedien,

Barselqvinden
Corfik
Troels
Jeronimus

Monfr. Piloj.
Monfr. Ulfø.
Monfr. Wegner.
Monfr. Lindorff.

trykte udgave af komedierne. Det er derimod uklart, hvad det var, der i den grad alarmerede fruentimmerne. Var det Holbergs satire, der især i sædekomediens første akter rettede sig mod kvinderne, deres pølsesnak og deres barselstueskik? Eller var det den sceniske fremstilling af kvinderne, der forekom dem for stærk? I brevet kan der næppe være tvivl om, at Holberg tænker på skuespillets tekst. Hans hensigt var at få den trykte komedie solgt, og derfor var det imod formålet at hentyde til en nok så god opsætning. Senere uddyber Holberg anbefalingen af sin egen komedie med følgende ord i det første latinske levnedsbrev fra 1728:

»Navnet paa den syvende (komedie) er *Barselstuen*. I den vises det vittigt og fornøjeligt, at det besvær, der følger med en barnefødsel, er større end selve fødselen. Der indføres en stor mængde kvinder, som plager barselkonen jammerligt med besværlige og ubetimelige lykønskninger og andre generende høflighedsytringer. Da komedien er et spejlbillede af det andet køns optræden, irriterede det mange; men mere fornuftige bedømmere betænkte sig netop af den grund ikke paa at regne den blandt de bedste komedier«. ³

Mere sandsynlig er dog den mulighed, at det der fremkaldte så megen opstandelse, ikke blot var Holbergs satire men også den sceniske realisation af satiren. Holberg var i alt fald selv klar over, at det var to sider af samme sag. Sandsigeren, Just Justesen, bag hvis ord Holberg skjulte sig, fremhævede i forordet til førsteudgaven af komedierne 1723 fire hovedkrav til en komedieforfatter. Det første krav var det filosofiske. Herved forstod Holberg, at forfatteren nøje havde iagttaget og studeret menneskers latterligheder. Det andet krav var Horats' synspunkt om på samme tid at nytte og fornøje. Det tredje krav Holberg stillede var, at dramatikeren gjorde sig klart, at hans tekst skulle kunne bruges som et scenarium, hvorover skuespillerne kunne improvisere. Det fjerde krav var dramaturgiens regler, som Holberg mente, man bedst kunne lære »af gode Comoediers Læsning«. I denne sammenhæng er det tredje bud det vigtigste:

»at hand i sin Imagination kand forestille sig hvad Virkning den vil have paa et Theatro; thi undertiden kand den Comoedie som er

lystigst at læse, allermindst behage paa Skue-Pladsen; thi ved Klygter og artige Indfald kand fattes det, som icke kand vel beskrives, men er noget som gjør et Theatrum levende«. ⁴

Hvordan formede opførelsen af »Barselstuen« sig på scenen? Hvad var det for »Klygter og artige Indfald«, Holbergs tekst gav anledning til? De må have været medvirkende til den opsigt, førsteopførelsen vakte. Spørgsmålet er ikke let blot tilnærmelsesvis at besvare, da der intet regiemateriale er bevaret fra teatret i Lille Grønnegade. Så vidt vides, er der heller ikke overleveret nogen anden form for kritik eller karakteristik af førsteopførelsen af »Barselstuen«. Derimod ved man, at scenetraditionen netop i denne komedie var overordentlig sejlivet, og herudfra kan nogle sider af førsteopførelsens virkninger på scenen belyses.

Almindeligvis mener man, at Holberg kun rådede over to skuepladser. Teatret i Lille Grønnegade, den første offentlige scene i Norden på det nationale sprog, og den genoprettede skueplads, komediehuset på Kongens Nytorv. Men foruden de to kendte var der i virkeligheden tale om fire andre scener, hvor danske skuespillere i forfatterens egen levetid opførte Holbergs komedier. Den ældste af dem var teatret på Københavns slot. Skuepladsen nævnes i 1712, og meget taler for at teatret bestod af genbrug fra det nedlagte Operahus i Bredgade (opført 1701–1703). ⁵ Både i Operahuset, den nuværende Østre Landsretsbygning, og på Slotsteatret havde René Magnon de Montaigu spillet med Frederik IV.s franske hoftrup. Da de franske aktører blev afskediget af kongen 1721, fik Montaigu den idé at spille på fransk for de københavnske borgere. I januar 1722 indviede han Etienne Capions nye skuespilhus i Lille Grønnegade, der hvor husene nr. 6, 8 og 10 i Ny Adelgade ligger idag. Ideen slog fejl, fordi de københavnske borgere ikke forstod fransk nok, og da Montaigu ikke ville rejse tilbage til Frankrig, opstod den plan, som han i sin teatertid havde oplevet de italienske skuespillere gennemføre i Paris, at spille på det nationale sprog.

Den danske Skueplads åbnede i Lille Grønnegade onsdagen den 23. september 1722 med en oversættelse af Molières »L'Avare«, på dansk »Gnieren«. Et stykke, Montaigu var fortrolig med fra opsætningen med den franske hoftrup. To dage senere gik det første stykke af Hol-

berg over scenen, og man mener, at premieren på »Barselstuen« fandt sted den 1. eller 8. oktober 1723. Samme år lykkedes det Montaigu at generobre sin gamle skueplads på Københavns slot. Den danske trup kunne nu optræde både i komediehuset for borgerne i byen og for hoffet på Slotsteatret. Netop som Montaigu i 1728 fik sit højeste ønske opfyldt, at de danske aktører blev ophøjet til kongelig hoftrup, gik det galt. Københavns brand og pietismens sejr umuliggjorde skuespil i hovedstaden i henved 19 år.

Efter pietismen opstod der ikke færre end tre såkaldte »interimsteatre«. Det var Chr. Bergs hus i Læderstræde i en tidligere skjult synagoge, derefter Det lille Gjethus på Kongens Nytorv og endelig den tidligere tyske skueplads i Store Kongensgade.⁶ Afgørende for den videre udvikling blev Nicolai Eigtveds komediehus bygget i hans enkle og elegante rokokostil. Teatret rejstes på Det lille Gjethus' plads, der hvor bilerne idag kører forbi Det kgl. Teaters gamle scene. Den kongelige danske Skueplads åbnede den 18. december 1748 i anledning af dronning Louises fødselsdag, og den 13. august 1749 blev »Barselstuen« opført for første gang på Kongens Nytorv.

Den første trykte udgave af »Barselstuen« fra 1724 nævner, at »Barselqvinden« på teatret i Lille Grønnegade blev spillet af »Monstr. Piloj«. Med andre ord var det truppens førsteelsker, Frédéric Daniel Pilloy, der udførte den elegante, men noget fade rolle, der er gennemgående i hele stykket. Man har diskuteret grunden til, at netop Barselkonden blev spillet af en mand,⁷ men der er ingen sandsynlighed i at prøve på at forklare det med moralske normer. Grunden har sikkert alene været den praktiske, at Montaigu som personinstruktør kun rådede over tre skuespillerinder i Lille Grønnegade.⁸ Selv om de kunne suppleres med løst ansatte til mindre partier, måtte teatrets ledende damer bruges i andre og dramatisk set vigtigere roller end Barselkonden, der udgjorde det statiske element i komedien. Fast står det, at traditionen blev så rodfæstet, at skuepladsen på Kongens Nytorv fortsatte med at lade Barselkonden spille af en mand helt frem til og med den 1. oktober 1827.⁹ I dette tilfælde kan man med andre ord påvise, at den oprindelige scenetradition holdt sig i over hundrede år. Den praktiske begrundelse var forlængst bortfaldet, men overleveringen var ikke til at komme uden om. Det var Pilloy, der var personinstruktør for Christopher

Peter Cramer: en Sluder en duet i Børselstuen. Blyantstegning fra 1750' eller 1760'erne. Kobberstiksamlingen.

Pauli Rose, da denne som den første spillede Børselkonen på Kongens Nytorv.

Hvis man går ud fra den ældste eksisterende tegning, der viser en scene fra »Børselstuen«, har den mandlige skuespiller i denne rolle gjort alt for at illudere en elegant kvinde. Tegningen skyldes Peter Cramer, og den forestiller sandsynligvis Rose i 1750erne eller 1760erne som Børselkonen, der træt af al den sludder og snak hviler hovedet på armen som »hun« støtter på det traditionelt anbragte bord på scenen til venstre for publikum.¹⁰ Peter Cramer virkede som teatermaler i komediehuset på Kongens Nytorv, og andre undersøgelser har påvist hans utrolige nøjagtighed som teaterkronikør.¹¹ Som helhed giver tegningen indtryk af den oprindelige Holbergtradition, sådan som den blev praktiseret i 1700-tallet med kun få nødvendige møbler på scenen, og vægten lagt på skuespillerne i den obligate halvkreds bag rampen. Men samtidig er det vigtigt at huske, at Cramer var et barn af den følsomme og mere og mere sentimentale tid, han levede i. Han skabte, så vidt vi ved, ikke tegninger af Holbergs store karakter-

komedier, der havde været de mest afholdte på teatret i Lille Grønnegade, men derimod alene af de populære komedier efter pietismen som »Mascarade«, »Don Ranudo« og »Barselstuen«. Heller ikke valget af scenen i »Barselstuen« er tilfældig. Det er ikke en af de groteske scener, som barokteatret lagde vægt på. Han skriver selv på tegningen: »en Sluder, en duet i Barselstuen«. Situationen kan kun svare til III. akt, 5. scene,¹² hvor Første Kone, der antager, at Lucretia i »Den Vægelsindede« må være hende, og Mester Bonifacius, der tror, at han personligt er karikeret som Mester Geert Westphaler, synger duet mod forfatteren, Ludvig Holberg. De begriber slet ikke Holbergs almene satire, der ikke er møntet på enkelte privatpersoner, men som på sand sokratisk vis handler om dig selv.

Ligesom med Barselkonen gik de øvrige roller i arv efter rollefag. Førstefremstilleren af ældre mandsroller i Lille Grønnegade var Johannes Nicolai Ulsøe. Hans rolle som Corfitz blev på Kongens Nytorv overtaget af Niels Hiersing Clementin. Andenfremstilleren af ældre mænd var Hans Andersen Lindorph. Han spillede Jeronimus' rolle, og på Kongens Nytorv blev han efterfulgt af Ulsøes søstersøn, Marcus Ulsø Hortulan. Det samme blev tilfældet med tjenerrollen Troels. Henriks fremstiller på scenen, Henrich Wegner, der skabte Troels i Lille Grønnegade, blev efterfulgt af Geert Londemann på den genoprettede danske Skueplads.

Når de mandlige hovedroller takket være komediens førsteudgave og den faste scenetradition på denne måde kan klarlægges, er det rimeligt at antage, at den samme faste faginddeling også gjaldt de øvrige roller. Det skal her bemærkes, at det var og er almindeligt, at de enkelte aktører udførte flere roller i »Barselstuen« i samme forestilling. En analyse af traditionen for rollefordelingen i 1700-tallet giver på visse områder overraskende resultater.

Det vides, at primadonnaen i det yngre rollefag i teatret på Kongens Nytorv spillede følgende roller: Første Dame, Stine Isenkræmmers og Første Kone.¹³ Der er derfor grund til at antage, at rollerne på teatret i Lille Grønnegade har været udført af komediehusets førsteskuespillerinde Marie-Madelaine Montaigu, født La Croix. Stadig ifølge traditionen blev den skuespillerinde, der havde faget som andenskespillerinde, overladt rollerne: Anden Dame, Else David Skolemesters og Anden Kone.

Derfor taler sandsynligheden for, at de ved førsteopførelsen i Lille Grønnegade blev spillet af Maren Magdalene Lerche, født Hagendal. De ældre kvindelige karakterroller blev på Kongens Nytorv betroet Utilia Lenkiewitz, født van Mander. Hun spillede ikke færre end seks roller: Ammen, Arianke Bogtrykkers, Gunild, En Frue, Anne Signe Kelling og En Kone. Som følge heraf er der grund til at antage, at de blev udført af Grønnegadeteatrets karakterspillerinde i det ældre rollefag Helene Le Coffre, født La Croix.

Traditionen viser, at de øvrige fem betydelige kvinderoller i 1700-tallet alle blev spillet af mænd. Det var Anne Kandestøbers, Ingeborg Blytækkers, Dorte Knapmagers, Øllegaard Sværdfegers og Gedske Klokkers. Der er grund til at tro, at også dette var en oprindelig tradition, men kun en nærmere undersøgelse kan belyse, hvad det indebar.

Teksten til »Barselstuen« foreligger for os i to udgaver. Originaludgaven fra 1724 og en omarbejdet version trykt i 1731. En ny undersøgelse har vist, at man i visse scener på Kongens Nytorv må have brugt udgaven fra 1724 på scenen.¹⁴ Derfor følges her det oprindelige tryk fra 1724.

Konerne gør deres entré i komediens anden akt. I anden scene kommer Første og Anden Dame. De er ret fornemme og snakkesalige. Der satiriseres over deres trang til at holde og kysse skødehunde. Det var derfor med datidens faginddeling rimeligt, at de blev fremstillet af truppens første- og andenskuespillerinde i det yngre rollefag. Som kontrast til dem blev Anne Kandestøbers på den genoprettede skueplads spillet af komediehusets lavkomiske fremstiller, Christoffer Ørsted, en fed mand med en vorte på kinden. »Hun« har sikkert været øm at skue udstyret med »Charmin« og »Skønhedspletter« som teaterkassens regnskaber omtaler.¹⁵ Anne Kandestøbers entré bliver annonceret af Første Dames replik:

»Meener I, at dend Koe har ikke ogsaa faaet *Adrienne* paa sig?«.

Der kan ikke herske tvivl om, at hun har haft en grotesk fremtoning, hvis virkning har været understreget af, at Anne tydeligt blev fremstillet af en mand. Så vidt vides, findes der ingen danske billeder fra 1700-tallet, der viser en mand i en kvinderolle. Men fra England kendes billeder bl. a. af David Garrick udklædt som kvinde. En af hans

J. Roberts: David Garrick i rollen som Sir John Brute i »The Provoked Wife«. Kobberstik 1776. (Privateje).

mest populære roller var Sir John Brute i »The Provoked Wife«, en rolle som Johan Zoffany i 1763 skabte et pragtfuldt billede af. Maleriet hænger i dag i National Theatre i London, men her gengives et kobberstik fra 1776 efter en tegning af J. Roberts. I Vanbrugh's stykke, der oprindeligt stammede fra 1697, var det ganske vist komediefiguren, der klædte sig ud som kvinde, men den komiske virkning må have været den samme som i Holbergs komedie. Situationskomikken spillede på et groft mandsansigt til en elegant kvindedragt.

I tredje scene af »Barselstuen« undslår damerne efter deres skrappe kritik af Anne Kandestøbers sig ikke for at hilse hende med de hjerteligste komplimenter. Da damerne er gået, beklager Anne sig i fjerde scene over dem:

»Jeg gir dem Fanden, jeg veed nok ellers, hvad de og andre onde Mennisker siger, men de gør mig stor uret, Madame, thi een kand meget vel være rød i Ansigtet, uden at mand drikker«.

Kandestøberens kone må have haft en barok og ligefrem bedunstet

fremtræden, der har været understreget af, at publikum hele tiden var klar over, at det var en mand, der spillede rollen.

I femte scene ankommer Ingeborg Blytækkers. Hun blev på den genoprettede danske skueplads fremstillet af karakterskuespilleren Iver Als. Ingeborg kondolerer Barselkonen:

»Ach, ach, Madame, hun maae tage sig selv i agt, thi hendes Øiesiun staar mig ilde an, hun kommer mig for, ligesom min Syster, der døde forgangen Aar«.

Det groteske på scenen viser sig klart, da de to »damer« kommer i klammeri med hinanden. De bliver begge ophidsede på deres mands professions vegne. Holberg skriver i regiebemærkningerne:

»Anne Kandestøbers gir hende en Ørefigen, hun faaer et igien, de slaaes og river Huen af hin anden«.

Som modsætning til de grove furier kommer Arianke Bogtrykkers i sjette scene. Hun fortaber sig i bogstørrelser som følge af mandens profession. Ifølge traditionen blev hun spillet af karakterskuespillerinden i det ældre rollefag, Magdelones fremstillerinde, en rolle som på Kongens Nytorv var Madame Lenkiewits' rollefag og som i Lille Grønne-gade havde været Madame Le Coffre's speciale. Else David Skolemesters rolle blev derimod i syvende scene udført af andenskuespillerinden i det yngre rollefag. En oplysning der må forekomme nutiden overraskende, fordi hendes replikker indeholder en ætsende satire over den gammeldags skoleundervisning i metaforernes »ziirlige« stil fra forrige århundrede, 1600-tallet. Med den begrænsede stab af skuespillerinder, man rådede over på Holbergs skuepladser, må det have været anset for den rigtige løsning. Den følgende scene giver muligvis en forklaring ved ønsket om kontrast og variation. Øllegaard Sværd-fegers og Dorte Knapmagers arriverer i ottende scene. Begge blev spillet af mænd, Iver Als og Marcus Ulsø Hortulan. Efter at have udvekslet pristobak med Else Skolemesters, kappes de nyankomne om at tale. Holberg foreskriver det på denne måde:

»De taler begge To paa eengang«.

Der udspiller sig nu en fantastisk scene, hvor de begge forsøger at fortælle historien om konen, der fødte et rokkehoved.

Efter de stærkt støjende damer i forte-fortissimo følger den niende scene i piano-pianissimo. Den omtales betegnende som »stum scene« – »Scena muta«. Engelke Hattemagers gør kun komplimenter uden at sige en eneste lyd. Traditionen bød, at hun blev fremstillet af en kvinde.

Stine Isenkræmmers i tiende scene blev spillet af førsteskuespillerinden. Det må have været en ønskerolle for den franskfødte Marie-Madeleine Montaigu, der havde været skuespillerinde på Frederik IV.s franske hofteater, at slynge den franskgale dames replikker ud til publikum. Hun er et kvindeligt modstykke til Jean de France.

Den ellefte scene med Abelone Hans Hansens og Christine Erik Erichsens blev ikke spillet på Kongens Nytorv. Hvis den har været opført på teatret i Lille Grønnegade, har rollerne rimeligvis været udført af mænd. Hele scenen går ud på, at »De trættes om Rangen«. Det ender med, at Corfitz må have sig et glas brændevin. Han føler sig mere død end levende.

Gedske Klokkers i tolvte scene blev i skuepladsen på Kongens Nytorv fremstillet af den kåde Henrik- og Harlekinfremstiller, Geert Londemann. På komediehuset i Lille Grønnegade havde det været Henrich Wegners speciale.

Forestiller man sig, at rollen blev spillet af en mand, tilføres replikkerne en raffineret balance mellem »kvindelig« og »mandlig« sceneaktion. Det »kvindelige« viser sig i de latterlige sentimentale replikker.

Når Gedske f. eks. omtaler sin mostersøn Andreas, siger hun:

»jeg kand ikke tænke derpaa Madame, uden Taarene staaer mig i Øjne«.

For yderligere at understrege situationen foreskriver Holberg en fysisk handling: »Hun græder og tar sit Forklæde op«. Gedske fortsætter med at græde over de nye klædesbukser, som »Anders« rev itu, indtil hun med pludselig »mandlig« brutalitet udbryder:

»Ach, ach hvad har ikke Fanden at bestille, thi saadant kand dog aldrig komme af vor HErre«.

Hendes eder får Barselkonen til at moralisere:

»det er kuns en slem Vane at sige, vor HErre var mig saa god, at mine Hosebaand eller Skoe-Remmer ikke brast i stykker, ligesom det er og et Mundheld at sige, hvad havde ikke Fanden at bestille«.

Publikum har sandsynligvis ikke et øjeblik været i tvivl om, at Gedske blev fremstillet af en mand, og han har rimeligvis ikke lagt fingrene imellem i forbandelserne.

Den trettende scene blev ikke opført på Kongens Nytorv. Hvis den blev spillet i Lille Grønnegade, taler sandsynligheden for, at Karen Uhrmagers blev udført af Marie-Madeleine Montaigu. Holberg har i alt fald regnet med skuespillerindens »Klygter og artige Indfald«:

»Hun siunger en hob Tyske og Franske Viiser og *pronunceerer* (udtaler) Fransken, ligesom dend skrives, og derpaa tar Afsked med Gedske. Actricen maa selv *choisere* (vælge) Viiserne«.

I III. akt kommer En Frue. Hun blev på Kongens Nytorv spillet af Madame Lenkiewitz, Madame Le Coffres efterfølger i de ældre kvindelige karakterroller. Selv om handlingen foregår indendørs i en stuedekoration, kræver Holberg i regiebemærkningerne:

»Fruen kommer i en *Porte Chaise* med et pialtet *Liberie*« (dvs. med en tjener i en pialtet dragt).

Hendes karakterskavank har vist sig allerede i det ydre. På barokteatrets scene var det ikke virkeligheden, der skulle gengives. Hele verden blev opfattet som én stor skueplads, og derfor skabte teatret sig sin egen virkelighed. I dagliglivet blev portechaiser naturligvis aldrig båret helt ind i stuerne, men på scenen kunne den fysiske handling skabe dramatisk kontrast. Den statelige og velbårne frue, der arriverer i det fornemme transportmiddel, tigger Barselkonen om 10 rigsdaler. Hun er et slags forstudium til Donna Olympia i »Don Ranudo de Colibrados eller Fattigdom og Hoffart (hoffærdighed)«.

Anne Signe Kelling, der gør sin entré i den følgende scene, skulle man på forhånd tro var blevet udført af en mand. Den oprindelige tradition på Kongens Nytorv viser imidlertid, at rollen tilhørte karakterskuespillerindernes fag. Måske var det en bevidst modsætning til Mester Bonifacius, der som en kvalsalver på et lidt højere plan spår Første og Anden Kone og Pigen i hænderne. Ifølge scenetraditionen blev disse kvinderoller alle spillet af skuespillerinder.

Sammenfattende kan man sige, at der fra Holbergs hånd foreligger en raffineret musikalsk balance mellem konerne, deres entré og deres optræden især i II. akt. Et fornemt modspil i stærke og sagte toner, der

næsten svarer til modsætningerne i barokoperaens affektarier. Der kan ikke herske tvivl om, at Montaigne fuldt ud har forstået at udnytte de sceniske muligheder med den skarpe faginddeling i den lille trup, som han rådede over. I Molières teater i 1600-tallet var der tradition for, at ældre kvinderoller og især kællingerrollerne blev udført af mænd. Holberg overtog denne konvention, men samtidig rummede hans komedier i 1700-tallet adskillige fyldige Magdeloneroller, som han skabte til karakterskuespillerinderne. De mest groteske roller blev derimod spillet af en mand. Det var f. eks. Den skønne Helene i »Ulysses von Ithacia«, Harlekins Usynlige i »De Usynlige«, Gamle Gunild i »Uden Hoved og Hale«, Arianke Grovsmeds og En Kærling i »Den politiske Kandestøber«. Der kan næppe være tvivl om, at Holberg har kendt skuespillerne på teatret i Lille Grønnegade, og at han har skrevet rollerne direkte til mænd. Men ingen komedie rummede så mange kvinderoller, skabte til at blive spillet af mænd, som »Barselstuen«. De stærke kontraster og den groteske fremstilling af så mange let genkendelige mænd, der optræder som plagsomme koner kan være med til at forklare publikums reaktion i det første offentlige danske komediehus. Det var måske ikke noget tilfælde, at især kvinderne følte sig provokerede. Holberg var i alt fald selv tilfreds med den opsigt, som komedien vakte ved førsteopførelsen på Den danske Skueplads i Lille Grønnegade.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Torben Krogh: Omkring Grønnegadeteatret i »Musik og Teater«. Kbh. 1955. p. 63ff.
2. Holbergs Breve udgivet af Verner Dahlerup. Kbh. 1926. p. 64.
3. Ludvig Holberg: Tre Levnedsbreve 1728-1742 udgivet af A. Kragelund. I. Kbh. 1965. p. 238-239.
4. Just Justesens Betenkning over *Comœdiæ*. Kbh. 1723. a5.
5. Klaus Neiiendam: Om iscenesættelsen på teatret i Lille Grønnegade. Kbh. 1981. p. 12ff.
6. Chr. Elling: Bergs Hus i Læderstræde i »Maskespil«. Kbh. 1945. p. 9. Torben Krogh: Fra Bergs Hus i Læderstræde til Komediehuset paa Kongens Nytorv i »Hist. Medd. om Kbh.«, 4. rk. I. bd. hft. 7-8. Kbh. 1948. p. 457ff.
7. Torben Krogh: Holbergs Komedier i »Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning nr. 152«. Kbh. 1929. p. 26.
8. Klaus Neiiendam: Om iscenesættelsen op. cit. p. 9.
9. jfr. Aumont og Collin: Det danske Nationaltheater. Kbh. 1897. I. p. 58. Her ses der bort fra den 14.2.1801, hvor Det kgl. Teater for første gang forsøgte sig med en skuespillerinde i Barselkonens rolle. Efter to forestillinger blev den oprindelige tradition genoptaget.
10. Klaus Neiiendam: Scenebilleder fra Holbergs tid i »Holberg på scenen«. Det teatervidenskabelige Institut. Kbh. 1984.
11. Torben Krogh: Danske Teaterbilleder fra det 18. Aarhundrede. Kbh. 1930. Klaus Neiiendam: Caroline Walter. Personlighed og skuespilkunst. Kbh. 1983.
12. Klaus Neiiendam: Scenebilleder op. cit.
13. Aumont og Collin. op. cit.
14. Klaus Neiiendam: Scenebilleder op. cit.
15. Torben Krogh: Holbergs Komedier op. cit. p. 27.

Det hårde kors af vanvittighed St. Hans Hospital i det 18. århundrede

Af *Barbara Zalewski*

Poq:

»De øverste af de store herrer er kloge og betænksomme. Der er et stort hus til de meget gamle, der ikke kan tjene til deres føde mere, et andet til forældrelose, et andet til dem, der har mistet forstanden. Der er også tre huse til meget fattige folk. Nogle er meget rige og har flere huse, der ikke er beboet, men andre har hverken huse eller klæder og må tigge hos de andre.«

Tulugak:

»Hvorfor har de ingenting?«

Poq:

»Der er en del, der ikke er som de skal være og derfor bestiller de ingenting, andre er meget dovne og atter andre bruger alt, hvad de har, til det vand, hvoraf man mister forstanden.«

Tulugak:

»Jeg synes du sagde før, at der kun var ét hus til dem, der har mistet forstanden?«

Grønlanderens Poqs beretning til sine bopladsfæller efter et besøg i København 1724.¹

Det København, som Poq besøgte i 1724, var enevældens og den begyndende institutionaliserings – da århundredet randt ud, havde endnu flere hospitaler, stiftelser og tugthuse set dagens lys. Også de årsager, han angiver til fattigdom og indespærring, var tidens; når folk ikke var »som de skulle være«, når de med andre ord var u-fornuftige, måtte de rettes til, så de atter kunne blive nyttige borgere. Det kunne således se ud til, at man kunne skrive en galskabens historie for Danmark, som Michel Foucault har gjort det for Frankrig med dets Hôpitaux Généraux, hvor alle slags ufornuftige – drukkenbolte, spillefugle, prostituerede og systemkritikere² – anbragtes sammen med virkeligt

Sankt Jørgens gård udenfor København, hvor de sindssyge anbragtes indtil 1619. Udsnit af Georg Braun og Franz Hogenbergs stik fra 1587. Kbh. stadsarkiv.

sindslidende. Når man ser nærmere på de »huse«, som Poq fik forevist, tegner der sig imidlertid et helt andet billede: inspirationen fra Frankrig stoppede ved oprettelsen af de mange institutioner og i praksis formåede man kun at tage sig af de hårdest trængende.

Historien om St. Hans Hospital, Danmarks største institution for sindslidende i det 18. århundrede, bliver i stedet historien om de virkeligt syge og deres levevilkår og om gode intentioner, der ikke kunne føres ud i livet på grund af økonomiske begrænsninger og hele tidens erkendelsesniveau. Det er i de senere år, hvor tilværelsen på mørkesiden er blevet genstand for forskning, sagt at et samfund kan bedømmes på de kår, man anser det for rimeligt at byde marginalgrupper – når det gælder St. Hans Hospital tyder meget på, at det ikke var ond

vilje, men utilstrækkelighed, der var skyld i, at lidelser på sindet for mennesker i 1700-tallet uvægerligt medførte lidelser på legemet.

Den forklaring, som Poq har fået på årsagerne til fattigdom, magtesløshed og sygdom gjaldt i den almindelige mening også for at være selve roden til sindslidelser, fremfor alt dovenskab. Adresseavisen omtaler i en artikel 1770 de »taabelige, der vel aldrig gidet gravet, men dog ikke skammet sig ved at trygle og ere nu uduelige og elendige til et Spejl for andre«. Det er imidlertid påfaldende, at denne indstilling yderst sjældent kom til udtryk hos de embedsmænd, der havde med de sindslidende at gøre til daglig; navnlig i århundredets sidste del møder man ofte medlidenhed og det beklages, at man ikke kan gøre mere for dem. Det er vigtigt at have in mente, når man møder den elendighed og de usle forhold, der dukker frem af kilderne til St. Hans Hospitals historie.

St. Hans Hospital, der siden 1816 har ligget på Bistrupgårds jorder udenfor Roskilde, har en lang og bevæget forhistorie i København – eller rettere sagt lige uden for København, idet det ansås for sikrest at opbevare de afsindige uden for voldene. Så langt tilbage, man kan følge denne institution, har den ved talrige flytninger beskrevet en bue omkring byen, fra Kalvebod Strand i syd til ladegårdsjorderne uden for Nørreport.

Det vides, at sindslidende er blevet plejet i spedalskhedshospitalet St. Jørgens Gård ved St. Jørgens Sø,³ efter at spedalskheden ikke længere krævede sine egne institutioner, og 1619 bestemte en forordning, at afsindige skulle anbringes i Pesthuset, der lå uden for Nørreport. I 1651 blev Københavns Slots ladegård indrettet til Pesthus, men allerede i 1658, under svenskernes belejring, blev bygningerne ødelagt og patienterne fordeltes i andre hospitaler. Behovet for et isoleret sted til »afsindige, pestsyge og andre folk med smitsomme sygdomme«,⁴ blev imidlertid så påtrængende, at et nyt Pesthus opførtes ved Kalvebod Strand i 1665. I 1769 fuldførte hospitalet sin rundgang om byen ved at flytte til Krigshospitalet Ladegården, hvor det skulle få blivende sted til 1816.

Navnet St. Hans er i Danmark ikke, som f. ex. St. Jørgen, knyttet til en bestemt type institution; det har ikke nogen umiddelbar sammenhæng med sindslidendes anbringelse, idet navnet toges i anvendelse i

Udsnit af Husmanns stik til Resens atlas 1677, hvor hospitalet kaldes Pesthuset. Kbh. stadsarkiv.

en tid, hvor mere end halvdelen af pladserne var optaget af andre patientgrupper. Den ældste efterretning om navnet er en forordning fra 1651 om indretning af et St. Hans Hospital for de ovennævnte grupper. Ordene »et St. Hans hospital« kunne tyde på et forbillede; der fandtes i Brügge et i middelalderen stiftet hospital, Sint Jans, for alle slags syge og i Warszawa tog man sig i Szpital Jana Bożego⁵ specifikt af sindslidende. Det sandsynligste er dog nok en tilknytning til St. Hans aften og dag; mere end hundrede år efter reformationen foretoges omkring St. Hans rejser til undergørende kilder og det kan tænkes, at denne helgens navn efterhånden er blevet forbundet med selve det at lindre og helbrede.

Siden Christian d. IV's tid var hospitalet blevet kaldt Pesthuset og dette navn blev hængende helt op til 1800, hvor R. Nyerup skriver, at det kaldes Pesthuset på grund af sin tidligere beliggenhed, men at det i daglig tale også kaldes Ladegården.⁶ Claudi Rosset, en fransk galanterihandler, der i 1749 og 1766 donerede store summer til hospitalet,

Udsnit af Jean de Biellards kort fra 1741. Øverst ses retterstedet og til højre begyndelsen af vejen til Roskilde og alleen ud til Frederiksberg slot. Kopi i Kbh. stadsarkiv af original i Rigsarkivet.

skriver i udkastet til sin fundats 1766, at det ikke har været bekendt, med hvilket navn hospitalet med rette burde kaldes. Han foreslog derfor »Claudi Rossets Stiftelse«, men den kgl. konfirmation på fundatsen samme år bestemte hospitalets officielle navn: »St. Hans Hospital og Claudi Rossets Stiftelse«.

Navnets andet led kom således til at gælde en særlig afdeling indenfor hospitalets rammer. Den store sum, som Claudi Rosset skænkede – 43.000 rdl. – var ikke, som tidligere formodet,⁷ henlagt til hele institutionen eller særlig beregnet for de afsindige. Renterne skulle bruges til at »opklæde« 70 af de mest trængende lemmer i Pesthuset og forsyne dem med sengetøj. Hospitalets årlige mandtal havde et særligt litra for Rossets lemmer, som betegnede et bestemt sted i hospitalet, og det

anførtes udtrykkeligt, når nogle lemmer på dette sted var stiftelsen ivedkommende; i Adresseavisens artikel nævnes, at Rossets stiftelse var adskilt for sig selv i huset og endelig førtes der separate regnskaber for den.

Grunden til misforståelserne kan være, at det, stik imod de forudgående bestemmelser i § 13 siges at da Rosset har tillagt hospitalet en anselig fond, vil det »til evige tider kunne vedligeholdes, om aldrig nogen mere kapital kom dertil«. Denne bemærkning ledsager anmodningen om at hospitalet opkaldtes efter ham.

Navnet St. Hans Hospital har altså været kendt siden 1651, men er ikke blevet almindeligt anvendt før efter 1766–69, hvor det også havde fået det nye led, der dog sjældent blev brugt, end ikke i officielle skrivelser. St. Hans Hospital har været det til i dag anvendte navn, mens Pesthus og Ladegård fra 1700-tallets sidste del var københavnske kaldenavne.

Navnet St. Hans er i dag knyttet helt entydigt til sindssygeforsorgen, men de sindslidende har ikke før langt op i forrige århundrede været alene om hospitalet. Dets population bestod i 1700-årene dels af patienter med midlertidigt ophold, dels af lemmer, dvs. patienter, der efter et års forløb skønnedes at være så ringe, at de ikke ville kunne klare sig udenfor; begge grupper var fordelt på tre klasser: uhelbredeligt (somatisk) syge, afsindige og fra 1772 venerisk syge. Ifølge Adresseavisens artikel udgjorde de afsindige i 1770 41 % af hospitalets indvånere, mens en lignende andel findes i hospitalets egne opgørelser for 1781.⁸ Alligevel får man det indtryk – som Poq også fik – at det var dem, der var »ramt med det haarde kors af vanvittighed og sindsforstyrrelse«,⁹ der prægede hospitalet, og de har vel nok også, alene ved deres voldsomme adfærd, markeret sig stærkere end de andre klasser. Meget tyder desuden på, at de sindslidendes antal mod århundredets slutning voksede stærkt,¹⁰ og at det var rimeligt at regne St. Hans Hospital for et egentligt sindssygehospital.

Som Poqs bopladsfælle så rigtigt påpeger, kan man undre sig over, at der var plads til alle de mennesker, der efter definitionen havde mistet forstanden – og var fattige, for det var hovedsagelig dem, der havnede i St. Hans Hospital. Det kneb også slemt; der var ca. 150 pladser til denne klasse i hospitalet og selv om de færreste opholdt sig

St. Hans Hospital lå først ved Kalvebod strand nederst i billedet. 1769 flyttede det til Ladegården midt i billedet. Det kaldes nu St. Hans Hospital og Rossets stiftelse. Herslebs kort 1770. Kbh. stadsarkiv.

der længe nok til at blive lemmer – de fleste blev udskrevet efter nogle få uger – medvirkede mange faktorer i det omgivende samfund til at øge såvel det absolutte som det relative antal sindslidende, der søgtes anbragt.

St. Hans Hospital var ganske vist en kommunal institution, men man var i mangel af egnede muligheder andre steder nødt til at modtage sindslidende fra Københavns Amt og hele Sjælland¹¹ og dermed fra et tætbeholdt landbrugsområde. 1700-tallets befolkningseksplosion lå hovedsagelig på husmænd og landproletariat¹² og for denne befolkningsgruppe var det ikke kun en økonomisk og arbejdsmæssig byrde at have et sindssygt familiemedlem hjemme – det kunne, navnlig for indersterne, simpelt hen være et spørgsmål om at have et afsondret rum tilovers. Hensynet til pladsen spillede formentlig en ligeså stor rolle for den betydelige del af landbefolkningsoverskuddet, der søgte til København. Disse mennesker beboede for størstedelens vedkommende kældre og kviste i større ejendomme, stuvet sammen og ofte kun med bræddewægge som rumadskillelse;¹³ heller ikke de kunne pleje en afsindig hjemme. Det fremgår da også af hospitalets protokoller, at den helt overvejende del af dets sindslidende kom fra denne samfundsgruppe: håndværkssvende, karle og kuske, deres koner og enker samt en mængde tjenestepiger.

En faktor, der er noget mere u håndgribelig, men med en lang tradition bag sig er spørgsmålet om, hvorvidt selve samfundsstrukturen kan producere sindssyge. En engelsk forfatter nævner i en lille afhandling fra 1650'erne om melankoli,¹⁴ at det var kendt over den ganske verden, at englændere havde en særlig tilbøjelighed til denne form for sindssyge (the English Melancholy eller Spleen) og at man almindeligvis havde tilskrevet den klimaet og kostvanerne. Forfatteren mener imidlertid, at også den store befolkningstæthed i byerne havde sin del af skylden. Dette synspunkt ligger meget nær op ad moderne psykologis teorier om slumssyndromer og kan for denne periode have noget for sig. København var i 1700-årene ikke særlig tæt bebygget, men netop derfor uhyggelig overbefolket og efter branden i 1795 var bolig-situationen katastrofal.

Michel Foucault er inde på, at i et umenneskeliggjort samfund er sindssyge et sundhedstegn;¹⁵ skønt 1700-tallets samfund vel ikke har været helt så umenneskeligt som industrialiseringens, kan man ikke

helt afvise, at mange har givet psykisk op over for det totalt fremmede, der mødte dem i byen – det manglende slægtsfællesskab og det usikre og umådeligt usle levned, mange kom til at føre. Præsten Joachim Junge skrev i 1798, at de, der kom ind fra landet, oftest fik kontakt med bærmen, da det var gået med hovedstaden som med Rom i Taciti tider, hvor »alt, der ikke duede, strømmede hen ligesom i en spøltønde«. ¹⁶ I St. Hans Hospitals kirkebog støder man ofte på druknede, der var halet op af Peblingsøen og indbragt på hospitalet – nogle blev reddet og kunne gøre rede for deres fortvivlede situation. I det årlige mandtal er der flere, der opgives at have forsøgt at drukne sig eller skære halsen over på sig selv i ren og skær afmagt overfor deres livsmuligheder. Det øgede pres på hospitalet i slutningen af 1700-tallet synes derimod ikke at kunne forklares med ændringer i lovgivningen, idet den eneste nyskabelse siden middelalderen skete for tidligt til at kunne forklare forholdene ved århundredets slutning. I 1683 blev den eneste bestemmelse om sindslidende i Eriks Sjællandske Lov i forkortet, men i indholdet uændret form overført til Danske Lov 1-19-7. Heri hedder det, at om nogen findes rasende eller gal, må hvem der vil, binde ham og føre ham til tinge og han skal tilbydes sine frænder, som er pligtige at forvare ham. Med ordene »rasinde eller galind« havde man for lange tider fastslået, at bestemmelsen kun gjaldt dé sindslidende, der var farlige for deres omgivelser. I forarbejdet til loven stod »afsindig« i stedet for rasende, men da dette begreb, som vi skal se, også dækkede ufarlige tilstande, har man antagelig indset konsekvenserne af at anvende det. Der var nemlig sket en vigtig tilføjelse i Danske Lov: hvis familien ikke havde midler til at forvare den sindslidende, var det øvrighedens pligt at gøre det og man havde ingen realistisk mulighed, hverken pladsmæssigt eller økonomisk, for at lade denne pligt omfatte andre end de voldsomme. Først med planen for Københavns Fattigvæsen i 1799 ¹⁷ udvidedes det offentliges forsørgelsespligt til at omfatte dem, der var til betydelig ulejlighed for deres omgivelser, altså de ikke-farlige, og man skal helt frem til 1828, før alle sindslidende kom ind under denne pligt. ¹⁸

Den første virkning af det nye led i Danske Lov synes at være et reskript fra 1697, ¹⁹ hvor afsindiges forvaring i Pesthuset påbydes. Det viste sig imidlertid hurtigt at være en fejl således at centralisere

Hospitalet ved Kalvebod strand som det fremtræder på Geddes eleverede kort fra 1760/61. Som på Biellards kort fra 1741 ses foran det firelængede anlæg nogle bygninger, som formodentlig er därekisterne. Kbh. stadsarkiv.

anbringelsen; i 1709 klagede biskop Borneman som repræsentant for Fattigvæsenets kgl. direktion over, at Pesthuset ikke kunne rumme alle de mennesker, der i riget blev hjemstøgt af »vanvittighed og sindssforstyrrelse«. Resultatet var et reskript 1709,²⁰ der påbød indretning af et par værelser til disse mennesker ved alle større hospitaler. Bestemmelsen blev gentaget specielt for Sjællands Stift i 1716²¹ og siger, at kongen havde fornøden, at der i stiftet ikke fandtes bekvemme steder for fattige folk, der var ramt af vanvid, udover Pesthuset, der allerede var utilstrækkeligt til stadens egne indbyggere. Da der også andre steder på Sjælland var stort behov for det, skulle stiftamtmanden sørge for de omtalte værelser og for de sindssyges underhold af det pågældende hospital. I 1742 gentoges befalingen,²² men kongen fik af

Sjællands stiftamtmand den besked, at de tidligere reskripter var fulgt til punkt og prikke, men at de få dårekister, der således var etableret slet ikke forslog. Det var efterhånden blevet så galt på landet, at mange vanvittige holdtes i jern af familien og følgelig ikke nød det underhold, der rettelig tilkom dem. Herefter vendte strømmen endnu en gang og hele Sjælland blev opland for St. Hans Hospital.

Frihedsberøvelsen af de sindslidende var ikke at betragte som en straf; den skete af hensyn til den offentlige sikkerhed og blev ofte først iværksat efter at den gale havde fremsat alvorlige trusler eller var gået til håndgribeligheder; indespærringen kunne også have til formål at beskytte den sindslidende mod at tilføje sig selv skade – noget, der hyppigt forekom. At frihedsberøvelsen kunne opfattes som en straf af de sindslidende selv, kan ikke undre, når man betænker de uhyggelige levevilkår, de herved blev underkastet. Det har vel heller ikke været ukendt, at man i dårekister uden lægeligt eller gejstligt tilsyn kunne risikere at ende sine dage der, selvom man var kommet til sin forstand igen. Pontoppidan kan således i sit *Magazin* 1793²³ berette om en kone, der af druk var så svækket på sjæl og legeme, at hun handlede som et afsindigt menneske; da hendes mand vidste, hvor bange hun var for St. Hans Hospitals dårekister, oplæste han en indlæggelsesresolution for hende og hun forbedrede sig straks – milde midler virker stundom mere end de strengeste revselsler, tilføjer Pontoppidan.

Det offentliges forvarings- og forsørgelsespligt, der skulle have været en lettelse, blev et skræmmebillede – ikke på grund af uklar lovgivning, men fordi staten ikke magtede at efterkomme loven, da de sindslidendes antal voksede.

Den behandling, man forsøgte at give de sindslidende på St. Hans Hospital, hænger nøje sammen med tidens erkendelsesniveau, både med hensyn til sindslidelsers natur og farmacien.

Man havde gennem århundreder betragtet sindslidelser som sjælelige defekter; det var derfor naturligt, at det var præsterne i deres egenskab af sjælesørgere, der ansås for kompetente til at afgøre tilstedeværelsen af sindslidelse fremfor lægerne.

I det supplement til Danske Lov, som Danmarks og Norges Kirkeritual (1685) udgjorde, rådgaves præsterne om dette. I den artikel, der handler om besatte, skelnes der mellem besættelse og »fabel, drømme, melankoliske griller eller anden sindsens urolighed«. Det var præster-

nes opgave at sikre sig, at der var tale om naturlig svaghed eller Satans Gøglespil og der gøres opmærksom på, at der er adskillige sygdomme, der ligner besættelse, nemlig månedssyge, raseri og den faldende syge (epilepsi).

Skønt man altså endnu ikke var kommet bort fra besættelsestanken, er det vigtigt at notere, at man erkendte sindslidelse som en sygdom og ikke uden videre satte lighedstegn mellem de to ting. Det ser i øvrigt ud til, at sindslidelse som en »naturlig svaghed« var en ældre opfattelse; biskop Borneman talte i 1709 om de mennesker, der var hjem-søgte med det hårde kors af vanvittighed og sindsforstyrrelse – tilsyne-ladende lå der hverken her eller i andre udtalelser fra den tid nogen forestilling om moralsk svaghed som årsag til sindslidelse. Dette aspekt kom til i løbet af det 18. århundrede.

For en periode med voksende trang til at kunne måle og veje alting var den humorale patologi, der havde dannet grundlag for den medicinske videnskab siden oldtiden, alt for upræcis. Den humorale patologi er læren om de fire legemsvæsker, hvis indbyrdes balance er en betingelse for sundheden. I slutningen af 1600-tallet opstod der ude i Europa blandt mange nye teorier den iatromatematiske, der forklarede alle biologiske processer med mekaniske principper; dét, som denne retning satte i gang, blev basis for hovedopfattelserne indenfor medicinen i det følgende århundrede.²⁴ I grove træk bestod teorien i, at det menneskelige legeme var et system, hvor det gode eller dårlige samspil mellem systemets enkeltdele betingede individets helbred og sjælelige og moralske habitus. De sjælelige sygdomme skyldtes uorden i mekanikken, en rystelse i de dele, der udførte de kemiske processer og helbredelse kunne opnås ved at tilføre legemet en tilsvarende, men modsat rettet rystelse. Lægevidenskaben fandt imidlertid sidst i 1700-tallet en uoverstigelig vanskelighed ved at etablere en forbindelse mellem mekanikken og den uhåndgribelige sjæl; her kom en ny tids sjælesørgere – filosoferne – ind, heriblandt Kant. Til stor skade for de sindslidende byggedes flere nosologiske systemer og dermed helbredelsesforsøg på deres spekulationer. Lægerne foretog ikke systematiske kliniske observationer og sluttede derfor ofte fra et element til et hele, navnlig når dette element syntes at kunne illustrere en filosofisk betragtning.

Det er dog et spørgsmål, hvor grundigt de almindelige læger i

København var inde i de nosologiske systemer, som de store europæiske læger opstillede i disse år – og navnlig hvilken indflydelse de nye tanker i praxis havde på den medicinske behandling af de sindslidende. Der var ganske vist en medicus ved St. Hans Hospital, i mange år den velmeritede J. H. Schönheyder, men han var meget løst tilknyttet og det var kirurgen, der dagligt praktiserede. Skønt hospitalets mangeårige kirurg ifølge samtidige udtalelser var overordentlig kvalificeret, var han dog kun feltskær;²⁵ det er nok ikke urimeligt at antage, at såvel diagnosticering som behandling blot var en svag afglans af, hvad der rørte sig i den store verden. Det er måske karakteristisk, at et nøgleord som melankoli overhovedet ikke optræder i St. Hans Hospitals fortegnelser over eller omtale af patienter, mens det forekommer i hospitalets kirkebog – præsten har vel været mere belæst end kirurgen og inspektøren.

Som nævnt lå der i ordene afsindig – rasende – gal – en klassifikation, som samtiden fandt præcis og dækkende nok til at der kunne lovgives ud fra dem; med nutidens brug af de samme ord er denne fornemmelse gået helt tabt – det er i dag svært, for ikke at sige umuligt, at danne sig et indtryk af, hvilke sindslidelser disse betegnelser dækkede. St. Hans Hospitals kildemateriale savner enhver antydning af et samlet sygdomsbillede og man må stille sig tilfreds med de samtidige betegnelser uden at forsøge at give dem et specifikt indhold.

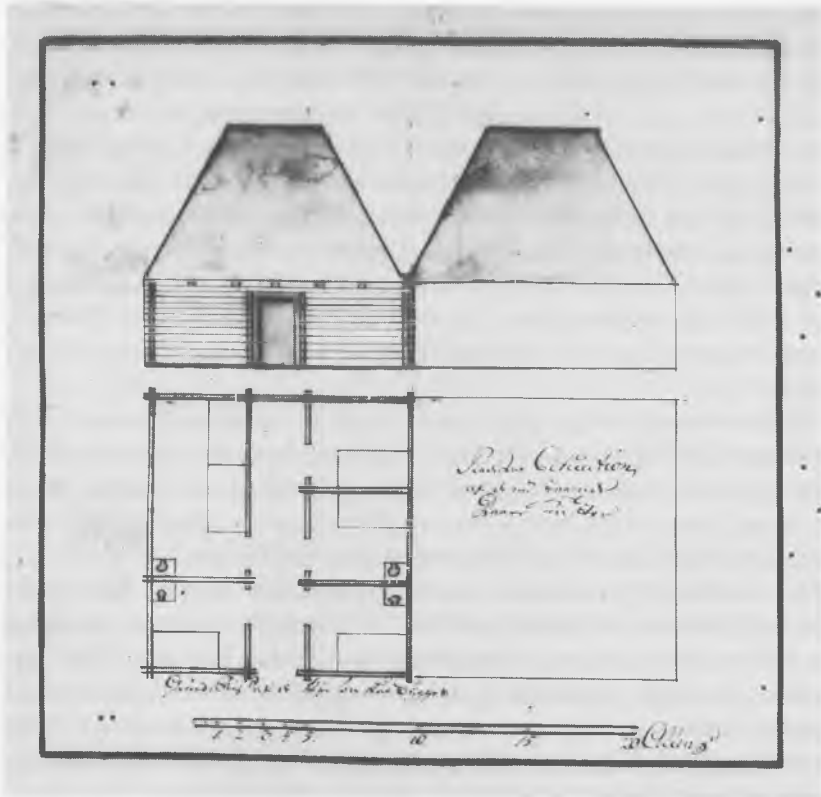
I protokol og mandtal for St. Hans Hospital i 1780'erne synes to betegnelser for sindslidelser at dominere, nemlig *afsendig* og *i sindsuro* (herunder sindsurolighed eller blot urolig), tæt fulgt af *vanvittighed*. Kun en enkelt gang optræder *raseri* og *galenskab*, mens *tungsendighed* nævnes to gange og *urolige tanker* og *urigtighed i hovedet* nogle gange. Termen *tåbelig*, der gennem 1700-tallet hyppigst findes i kirkebøgerne, forekommer kun få gange i de øvrige kilder. Til gengæld ses de mere litterære begreber som mani og melankoli overhovedet ikke i hospitalets fortegnelser.

En illustration til den brug, man gjorde af højst forskelligartede termer for den samme lidelse, er en korrespondance om et kvindeligt lem: på mindre end en måned veksles der mellem sindsurolig, i urolige tanker, galenskab og afsindighed. En mand betegnes et andet sted som værende i urolige tanker, men løb ikke desto mindre rundt med økse og knive. I den del af materialet, hvor patienterne er inddelt efter

opholdssted, er der f. eks. for »dårekister« ikke overvægt af en enkelt betegnelse og *afsendig* forekommer lige så ofte blandt de sindslidende, der lå mellem de øvrige patienter som blandt de afsondrede. »Afsindighed« var således ikke et udtryk for en særlig voldsom tilstand, men må snarest opfattes som et overordnet begreb, som »sindssyge« er det i dag. Som vi senere skal vende tilbage til, cirkulerede en del af patienterne mellem lemmestuer, forvaringskamre og dårekister alt efter deres øjeblikkelige tilstand. Man må derfor regne med, at den betegnelse, hver enkelt fik i det årlige mandtal, var den egentlige diagnose og ikke beskriver en bestemt opførsel eller situation på selve opgørelsesdagen; som en nuancering af diagnosen anførtes nemlig også, om tilstanden var kronisk eller periodisk forløbende.

I 1700-tallet havde dette blandede klientel »af den civile stand«²⁶ som sagt til huse to steder. Det »hus for dem, som har mistet forstanden« som Poq omtaler, var Pesthuset ved Kalvebod Strand. Det var opført på Vester Fælled, omtrent der, hvor Sdr. Boulevard og Halmtorvet nu ligger og mellem de sidste grunde i Valdemarsgade og Oehlschlægersgade²⁷ med en lille kirkegård ved Vesterbrogade 93–95. Mellem Roskildevej og stranden lå i mange år kun retterstedet og Pesthuset, så de fleste havde kun et sørgeligt ærinde derud.

Pesthuset bestod af fire længer, hvoraf en rummede en kirke, men hvorledes de var indrettede, vides ikke; der er heller ikke nogen nøjagtig angivelse af antal dårekister – opgivelserne varierer fra 12 til 30²⁸ – og i mangel af protokoller, der kunne fortælle, hvor mange sindslidende der var, kan man ikke slutte sig til det. Derimod er det muligt at få at vide, hvorledes i hvert fald nogle af dårekisterne så ud. Den vist nok eneste afbildning vi har af en dårekistes indre er en tegning, vedlagt en tømmerregning til 5 dårekister, der blev opført i 1738.²⁹ Det lille hus, der var i blokteknik og målte knap 60 m² var øjensynligt bygget op ad et allerede eksisterende dårekistehus; de fire af rummene var ca. 2,4 × 2,4 m, og der levnedes således kun plads til et lille leje og et natskrin; under natskrinet var en åbning, der via en kanal førte urenligheder ned til stranden; der var ingen opvarmningsmuligheder, ikke engang bilæggerovn. Er tegningens mål korrekte, har skillevæggene været af ligeså kraftigt tømmer som ydervæggene; det kunne også være nødvendigt, da det af og til skete, at en rasende i et anfald brød

Tegning til dårekister opført ved Pesthuset. Bilag til kæmnerregnskab 1738, litra Z nr. 1, Kbh. stadsarkiv.

ud gennem væggene, hvis de ikke var solide nok. Det nævnes da også i reskriptet fra 1709, at der skulle indrettes værelser som de rasende »ei letteligen kan bryde ud af«.

Bygningerne var øjensynlig af meget ringe materialer og det hjalp ikke fremad, at de lå udsat for havgus og fugt fra den sumpede fælle. I 1749 beretter et angiveligt øjenvidne, at længerne var så forfaldne og rådne, at der udvendig var ligeså mange støttestivere som der var stolper i bindingsværket. Allerede i 1727 var Pesthuset så miserabelt, at Conventhuskommissionen, som det økonomisk sorterede under, måtte erkende, at det ikke fandtes slettere i byen. Mangelen på bekvemme-

lighed og opvarmningsmuligheder gjaldt ikke blot de sindslidende – alle lemmer led i »Kuld og Frost i Vinters Tid«, som en behjertet borger, Peder Tønnesen skrev, da han i 1711 skænkede hospitalet et par kakkelovne. Claudi Rossets gave i 1749 var beregnet på at skaffe klæder til de stakler, der som han skrev, lå i strå og tang fra stranden.

Ser man i kirkebogen, hvilken alder lemmerne havde, når de døde, kan man umiddelbart forbavses over deres høje alder; det kunne tyde på, at det var muligt selv for gamle og skrøbelige at overleve forholdene i Pesthuset. Det var dog nok således, at plads- og pengemangel kun har tilladt anbringelse af de allerældste og mest syge i 1760'erne, hvilket bekræftes af, at dødeligheden svingede mellem 20 og 56 % om året.³⁰

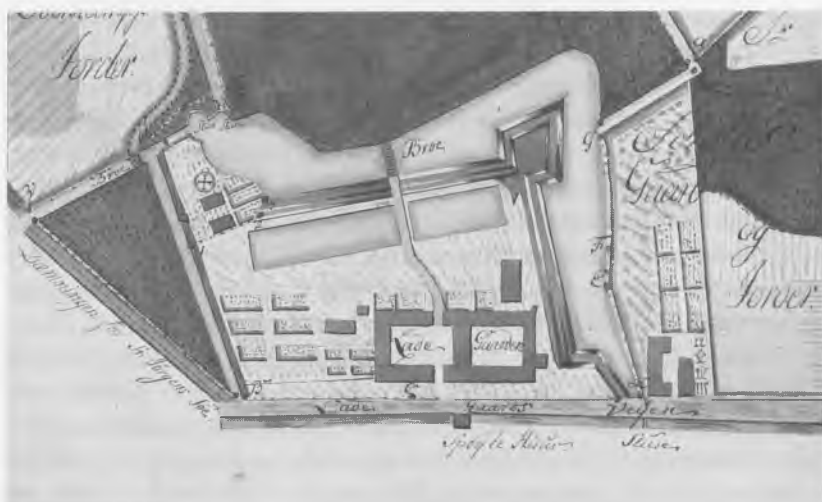
Det er i øvrigt meget lidt, vi kan få at vide om levevilkårene for de 145 lemmer i Pesthuset på Vester Fælled; kirkebogen, der er den eneste kilde fra huset selv, oplyser i denne periode kun navnene på de afdøde, i bedste fald deres alder – og i flere år er den slet ikke ført. Der synes kun at eksistere en enkelt beretning om hospitalet, som N. D. Riegels efterlod blandt sine historiske optegnelser, og som blev trykt i Nyeste Skilderie af Kiøbenhavn 1805;³¹ den skal være blevet aflagt af et tidligere lem, der siden kom til et andet af byens hospitaler. Her fortælles, hvorledes spisemesterinden, en madam Crone, styrede alt ved stedet; dette synes at have sin rigtighed – sekretær Falsen skrev i 1762 i en oversigt over københavnske institutioner,³² at der kun var hende og en portner og ingen anden betjent på stedet. Hun beskyldes i beretningen for at udhungre lemmerne og true dem med jagtpisk og dårekiste, hvis de røbede forholdene på stedet. En gang om ugen, når pengene kom fra Conventhuset, fik de et lille brød, lidt ost, smør og trækul til fyrfadene, og når det var forbrugt, måtte lemmerne kaste sig over frosne roeskræller på gårdspladsen. Madam Crone tog penge for vask, der bestod i, at en gangkone trak særke og skjorter gennem det bare vand og på denne måde skulle det være lykkedes hende at tjene 1200 rdl. om året. Madam Crone havde venner, siges det, der beskyttede hendes grumme fordel. Det lyder altsammen overvældende, men ser man nærmere på 1700-tallets institutioner og undersøger f. ex. afskedigelsesgrunde, rangerer økonomisk upålidelighed og uordentligt levned højt, og navnlig spisemesterembedet synes at have været betragtet som en nem genvej til at skaffe sig en lille formue. Riegels skriver, at

Conventusinspektøren havde søgt at ændre forholdene, men slendrian gjorde, at der først skete noget, da Pesthuset flyttede til Ladegården; efter mange genvordigheder lykkedes det inspektøren, Søren Hempel, at gennemføre dette i 1769.

Dette år indledtes altså et nyt kapitel i St. Hans Hospitals historie. Fra dette tidspunkt bliver de fysiske forhold stadig bedre oplyst og fra ca. 1780 bliver det muligt at følge endog enkelte patienter ganske nøje; det gode kildemateriale er i sig selv et vidnesbyrd om bedre administration – om denne orden også afspejlede sig i lemmernes dagligdag i det overfyldte hospital er et helt andet spørgsmål. I 1768 erhvervede Fattigvæsenet af Krigskollegiet det to år tidligere nedlagte Krigshospital; det kaldtes Ladegården, fordi det lå, hvor Københavns Slots ladegård engang havde været og St. Hans Hospital kom således tilbage omtrent til en tidligere beliggenhed. Ladegården lå vest for vejen mellem St. Jørgens Sø og Peblinge Sø, omtrent der, hvor nu Radiohuset ligger.

I slutningen af 1769 flyttede lemmerne fra Vester Fælled ind; den daværende degn og sygetrøster,³³ Peder Gregersen Strange, har i kirkebogen skildret flytningen den 6. oktober. Efter at have redegjort for det gamle Pesthus' beliggenhed giver han en malende beskrivelse af dagens forløb: Hvem af Pesthuslemmerne, der kunne gå, de gik, resten blev transporteret i vogne med halm og sengeklæder eller endog i kareter. De tåbelige, som man kunne fidere på, at de ikke ville gøre nogen fortræd, gik eller blev kørt i vogne, mens dem man frygtede blev lagt i vogne med hænder og fødder bundne i lidser af klæde. Da de kom frem til Ladegården, blev de modtaget med rene, opredte senge, varme og et måltid bestående af oksekødssuppe og steg. Det må have været en mindeværdig dag. Strange slutter da også med at takke Gud for denne forbedring for såvel lemmer som ansatte og næst Ham Søren Hempel. Alle fandt det bedre her end de havde kunnet håbe, siger han til sidst. Hvor godt det var, skulle tiden vise.

Ladegårdens bygninger var forholdsvis nye, opførte til hospitalsformål i 1748–55; alligevel var salget motiveret med, at »Bau-art und Einrichtung schlecht ist«³⁴ og bygningerne var mindre end halvtreds år gamle, da man talte om deres yderlige brøstfældighed og om at lemmerne var som husvilde, da alt var så usselt, at der ikke var ly for regn eller vind. Ligesom på Vester Fælled stod bygningerne på sumpet

St. Hans Hospitals bygninger på Ladegården 1771. Nord er mod højre. Herslebs bog, Kbh. stadsarkiv.

terræn, med Ladegårdsåen til den ene side og på to andre sider omgivet af vandfyldte fæstningsgrave, der ikke måtte sløjfes.

Ladegården bestod af et firelænget anlæg med en midterbygning, en skikkelse, den beholdt så længe St. Hans Hospital havde til huse her. Øst- og vestlængen var hver 94 m lange, nord- og sydlængen 44 m, mens bredden overalt var 9,4 m.³⁵ Alle længer var på én etage, grundmurede og med tegltag. Længerne rummede bolig for inspektør, præst, kirurg og spisemester og betjentværelser; desuden var der køkkener til spisemesteren, til lemmerne og til fremstilling af decocter; endelig var der tilkørsel til den forreste gård, staldport, materialrum og et antal forstuer med trapper til lofterne. De 2.600 m², der var under tag, skulle hertil rumme ca. 360 patienter og lemmer; arealet kan ikke uden videre dobles op med loftets, skønt dele af det også blev benyttet, da der var meget få kvistvinduer. Det er troligt, at der har været uhyre trangt med plads, ikke kun for dårekistelekkerne.

De sindslidendes afdelinger synes fra første færd at være begrænset til nordlængen, bygningen ud for denne og den nordligste ende af de to lange længer. Nordlængen var delt i to stuer, hvori der var 27 afdelte kamre omkring en gang; der er formentlig tale om de »ordinaire«

kamre for de sindslidende, der ikke var voldsomme, men dog skulle holdes afsondrede. De enkelte rum har været ca. 3,5 m²; adskillelserne var af brædder og der var simple døre og bræddelofter overalt; der var i hele længen 1 vindovn – i en stor stue hvor, som Riegels skriver, selskabeligheden blandt dem, der havde det lidt bedre, udfoldede sig – samt tre bilæggerovne.

De »honette« kamre, der kostede noget mere i kammerleje og som ingen, der ikke selv betalte, boede i, lå i den nordlige del af vestlængen. Her var gipsede lofter, oliemalede paneler, indmurede hornlygter og hele 17 vindovne og 11 bilæggere, hvorfor man må regne med, at alle kamre har haft opvarmning; nogle af kamrene blev betegnet som »honette Daarekister« og her var ovnene omgivet af massive stakitter.

Hvorledes det forholdt sig med de egentlige dårekister, hvor de voldsomme sindslidende opholdt sig i kortere eller længere tid, er nok så interessant. Ifølge Adresseavisens artikel var der også almindelige dårekister, som var »tætte og gode« og om vinteren havde varme af kakkellovne, der var sat i gangen. Denne beskrivelse passer med brandtaxationen over den lille bygning vest for hospitalet, altså ud for nordlængen; bygningen figurerer på kortet fra 1770, men ikke på et inventarium fra salget 1768 og må således være opført i forbindelse med St. Hans Hospitals indflytning; samtidig var Krigshospitalets dårekisteindretning syd for anlægget konverteret til stald. Hvorfor netop denne ændring var foretaget, vender vi tilbage til under dårekistens funktion. Den lille bygning var grundmuret, teglhængt og i én etage; der var en gennemgående gang, hvor der på hver side var 10 kamre, afdelt med planker og med plankeklædte vægge og gulve – brædder var åbenbart ikke solidt nok i denne afdeling. Brandtaxationen siger intet om vinduer eller skorstene og ovne – noget, der var nok så vigtigt i en brandtaxation – og heller ikke om inventar. Da variationsmulighederne ikke var store, har dårekisterne formentlig været udstyret omtrønt som Krigshospitalets dårekister, som vi kender dem fra inventariet: der var skodder og tværstænger for dørene og i disse en jernrist, antagelig til at række maden ind ad, samt fast briks og natskrin. Det var også begrænset, hvor meget man kunne gøre ud af møblementet, da man risikerede at det blev ødelagt. Der var på hospitalet et lille værksted, hvor sengesteder og andet, som »de galne hvert øjeblik be-

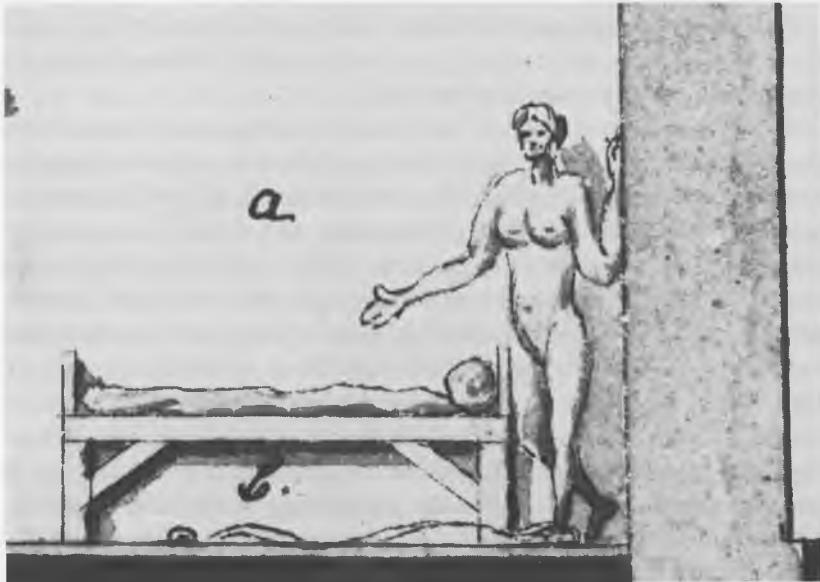
skadiger« blev repareret. Desuden er der i regnskaberne meget ofte regninger på reparation af gulv og vægge i dårekisterne. Foruden det økonomiske aspekt var der også det sikkerhedsmæssige – jo mindre der var i dårekisterne, jo mindre fare var der for, at de rasende kunne tilføje sig selv skade.

Hvorvidt der yderligere har været dårekister i kælderniveau er et noget dunkelt spørgsmål. Omtalte Riegels opfordrer sine læsere til sammen med sig at »nedstige til de Gales underjordiske Boliger« med »mephistisk Luft, trang Gang og Skrig«,³⁶ men det kunne jo være en talemåde. Kirkebogen giver imidlertid en antydning af, at man virkelig har skullet stige ned: i 1797 berettes det, at en yngre mand styrtede hovedkulds ned ad dårekistetrappen og slog sig ihjel og i 1798, at en 13-årig pige døde i den usleste forfatning »i de nederste og mørke daarekister«. Endvidere spørger den anonyme forfatter til et skrift om københavnske institutioner ved sin gennemgang af St. Hans Hospital, om medicinsk indsigt anser det for bedst for afsindige, at dårekisterne var nær ved jorden eller under den, i indelukkede gange med kun et vindue tæt under loftet.³⁷ Brandtaxationen nævner kun kælder under en lille del af bygningerne, nemlig 12 fag i østlængen og 3 små rum i vestlængen, i alt 18 fag, men intet om funktion og indretning. Riegels skriver, at kælderen nu (1788) er fyldt op, da vandet fra voldgravene var løbet ind i dem. Der må altså i brandtaxationen (1794) være tale om enkelte rum, der endnu var tilgængelige og hvordan de har været, kan man jo så gisne om.

Et andet åbent spørgsmål er anvendelsen af lænker og fodjern; de trådte overalt i Europa i stedet for ordentlige rum og tilstrækkelig bevogtning – på talrige billeder ser man sindslidende lænket på sindrige måder. Der var faktisk, ifølge det årlige inventarium, lænker med bøjler og låse i St. Hans Hospital »til at binde de galne med i dårekisten for at forebygge udbrydelse«. ³⁸ Alligevel nævner ikke en eneste af de samtidige forfattere, at de fandtes eller blev brugt, ikke engang en kritiker som Riegels. Det kan tænkes, at lænkning af rasende sindslidende i samtiden var en så selvfølgelig ting, at den slet ikke behøvede at nævnes. Det kan også tænkes, at man har været tilbageholdende med brugen af dem, måske undtagen i helt extreme tilfælde. Forstanderen for Aarhus Hospital, der også havde dårekister, indberettede i 1792 sine problemer med en »gal«, der havde nedbrudt sin dårekiste fem

gange og også prøvet at grave sig ud under døren. Forstanderen ville nu ved en ombygning søge at holde ham inde, da »at slå ham fast med lænker ved hænderne som det sidste middel synes for hårdt og imod menneskeligheden for dén, der er ulykkelig nok desuden«. Det samme synspunkt kan være anlagt i St. Hans Hospital; for det taler, at der ustandselig var tømrer- og murerregninger på 6–8 dages arbejde med at restaurere ødelagte dårekister og tilmure huller.

Derimod fik man mod århundredets slutning en anden indretning med samme virkning, nemlig spændetrøjen; dette klædningsstykke, der den dag i dag er uløseligt forbundet med de almindelige forestillinger om sindssygepleje, var på denne tid og i dansk regie en rent praktisk foranstaltning. Spændetrøjens indførelse i Danmark kan dateres ganske præcist gennem St. Hans Hospitals korrespondance – til året 1792. En rasende skræddersvend havde allerede nedbrudt flere af de fyrreplankeklædte dårekister og måtte nu bevogtes af to personer

Udsnit af tegning fra 1798 af sindssygeanstalten i St. Petersburg hjembragt af kirurg Stebuss. Kbh. stadsarkiv.

dag og nat; til det formål skulle hentes folk ude i byen og det var dyrt. Magistraten forespurgte derfor, om medicus eller kirurg kendte noget middel til at undgå, at rasende mennesker tilføjede sig selv eller andre skade; ellers vidste man nemlig, at der i England brugtes en slags skjorte af læder eller sejdug med lange lukkede ærmer. En sådan trøje blev anskaffet og skræddersvenden faldt til ro.³⁹

Spændetrøjens entré i St. Hans Hospital kan måske siges at være den egentlige anledning til en længe tiltrængt omstrukturering af hospitalet i juli 1792. De, der kom ind på hospitalet i voldsom tilstand, skulle direkte i dårekiste og det var derfor vigtigt altid at have ledige dårekister. På dette tidspunkt var der 15 honnette kamre, 27 ordinære og 20 dårekister⁴⁰ og det rakte slet ikke »i denne tid, hvor så mange behøve at blive modtaget«. Man lagde derfor nu almindelige lemmer på de epidemiske stuer – der vel ikke var så hårdt belastede som tidligere i århundredet – og de roligere lemmer fra dårekister og -kamre i deres senge, således at dårekistekapaciteten øgedes. Denne ordning ændredes ikke siden og synes kun at kunne være lykkedes, hvis man har anvendt spændetrøjer.

Allerede 1803 må hospitalet have rådet over et betragteligt antal spændetrøjer, da patienterne iflg. en instrux skulle lukkes ud i haven, iført disse, mens kamrene blev ordnet.

Spændetrøjens muligheder i retning af at begrænse den sindslidendes råderum uden at en speciel plads blev indrettet, må have været en kraftig inspiration i en periode, da de sindslidende var ved at sprænge hospitalets rammer. Der er dog ikke noget, der tyder på, at spændetrøjen blev anvendt som tvangsmiddel, dvs. et middel til at ændre den sindslidendes opførsel eller idiosynkrasier; som så meget andet i opfattelsen og behandlingen af sindslidende gik udviklingen tilsyneladende baglæns. J. R. Hübertz skrev i 1843 om »Daarevæsenets Indretning i Danmark« og beretter for næsten hvert hospital, at lænker, spændetrøjer og seler var i brug – nogle steder hang de på knager som seletøj i en stald. Man kunne have forestillet sig, at anvendelsen af alt dette snarere var aftaget end tiltaget i det mellemliggende halve århundrede – der var dog blevet mere åbenhed om sindslidendes forhold, det offentlige byggede nye anstalter og der havde været rigtige »sindssygelæger« i en snes år. Det forholdt sig imidlertid således, at brugen af tvangsmidler – straf og gentagne fysiske og psykiske irritationer – var

et led i den udspekulerede psykiske kurmetode, en tysk opfindelse, som vandt velvilligt gehør blandt tidens læger. Det hører ikke hjemme i denne sammenhæng at redegøre for det 19. århundredes metoder, men de synes så meget forkasteligere som de usle kår, man i 1700-tallet bød de sindslidende, ikke var en straf, men et resultat af økonomisk og medicinsk resignation. Ifølge instruxen 1803 lå »strafskalaen« fra nægtelse af mad til revselse, men det var for enkelte specificerede forseelser og ikke en *kur*-metode og gjaldt i øvrigt alle hospitalets indvånere. Indtil slutningen af det 18. århundrede havde man altså på St. Hans Hospital klaret sig med den samme metode, som f. ex. bønderne kunne anvende hjemme – uskadeliggørelse gennem simpel indespærring.

Alle indlæggelser i St. Hans Hospital skete ved en resolution, der udstedtes af Magistraten og som i nogle tilfælde kom prompte, i andre først efter flere henvendelser, som man kan se af mange korrespondancedatoer. Således måtte både en husvært og en broder til en afsindig enke, der logerede i Larsbjørnsstræde, fra april gentagne gange beklage sig til Magistraten, før hun i juni blev indlagt.⁴¹ Hvilke årsager, der var til en sådan forsinkelse, er svært at sige, navnlig da der ifølge ugelisterne fra den samme periode var plads både i dårekister og honnette kamre.

Det ser ud til, at der nok var en løbende strøm af indlæggelser, men at der midt på sommeren, i juni og juli, skete en brat stigning. Denne iagttagelse bygger på fordelingen over året af i alt 90 indlæggelser af sindslidende i 1788–89, ifølge protokollen. Den støttes af en kvartalsopgørelse af ugelisternes indberetninger over ledige dårekister og -kamre. Både i 1781 og 1789 var der rigeligt af begge slags i januar kvartal, mens der i 1781 ikke var en eneste dårekiste fri i juli kvartal og i 1789 kun en enkelt eller to og ingen honnette kamre. I januar kvartal 1781 udgjorde de, der lå i dårekiste 19,8% af samtlige lemmer og patienter, i juli kvartal 23%, mens vanvittige – de mere stabile – i begge kvartaler udgjorde 22%; stigningen lå altså på dårekisteindlæggelser. Der er, så vidt vides, ingen sindslidelse, der særlig kommer til udtryk på denne tid af året, som det er tilfældet med depressioner – man havde allerede i det 17. århundrede iagttaget, at de tog til forår og efterår. En sjællandsk amtmand havde i 1750'erne gjort sig nogle overvejelser over begravelse af selvmordere i indviet jord og bemærkede i den anledning, at mange selvmord skete i »raseri og despera-

tion« og det oftest i de varmeste sommerdage, så hvad årsagen end var, var problemet reelt nok. Indlæggelsen – eller rettere indbringelsen – viser sig at følge bondens arbejdsår. Der er færrest indlæggelser i så- og høsttid og højdepunktet ligger i juli, hvor der var meget lidt at lave. Om vinteren, hvor man kunne forestille sig mørke og ledig-gang som fremmede for tungsindighed, er der også få indlæggelser, da tungsindighed jo ikke gav sig udslag i voldsomhed.

Det var sognemændenes pligt at vogte de rasende; Lindenchrone på Gjorslev søgte i slutningen af august plads på St. Hans Hospital til en kone, der var blevet gal i høstens tid, til betydeligt besvær for sognemændene, der skulle holde vagt over hende.⁴² Det var også en kørsel, der hørte under hoveripligten at fragte de afsindige til hovedstaden, hvis det kom til anbringelse. Der findes i korrespondancen en brevveksling om sognemændene i Lyngby, der havde mange besværligheder af en karl, der flere gange havde været indlagt i St. Hans Hospital. Han blev udskrevet ligeså hurtigt som han kom ind, fordi medicus opdagede, at han var drukken, hver gang han blev urolig. De Lyngby bønder fandt det befrygteligt at have sådan et afsindigt menneske på fri fod og desuden til stor ulejlighed at køre ham til staden – bundet i en vogn og ledsaget af fire mænd – hver gang han begyndte på sine galenskaber.

Indlæggelsesmønstreret kunne måske forklares med, at når det drejede sig om udenbys folk, altså fra landbrugsområder, har man holdt den rasende bundet og bevogtet, indtil der blev tid fra markarbejdet til at køre ind til København. Således skulle puklen midt på sommeren udgøres af de udenbys, mens Københavns egne rasende fordelte sig over hele året. Mens det altså var sognemændene, der bragte deres egne og udensogns tilløbende sindslidende til St. Hans Hospital, var det i byen en af fattigfogedernes pligter at indlevere de afsindige, som de opbragte under deres jagt på betlere. At det ofte har drejet sig om personer, der var helt uden familie eller tilhørsforhold, ses af det store mandtal, hvor der for manges vedkommende ikke har kunnet anføres alder, fødested eller stand, nogle gange end ikke efternavn.

I det årlige mandtal oplyses ofte om familieforhold, økonomiske omstændigheder og lignende; der er ind imellem så karakteristiske bemærkninger, at man må forestille sig, at inspektøren har taget hvert enkelt lem for sig, inden han skrev – men at det sommetider kunne

være håbløst, ses af de mange gange, han har måttet skrive »kan ingen forklaring gøre«.

Den gennemsnitlige indlæggelsesalder for kvinder var i 1777–97 39 år og for mænd 42 år; en enkelt kvinde var ved indlæggelsen 69 år og en mand 63, mens de ældste ellers var i halvtredserne. Den største del af de sindslidende har derfor været i den erhvervsaktive alder og senil demens som indlæggelsesårsag kan derfor næsten helt udelukkes.⁴³

Børn udgør en næsten skjult gruppe blandt de sindslidende. Den nederste aldersmæssige grænse for betegnelsen »børn« synes at ligge ved 14 år og ingen under den alder nævnes i protokol, årligt mandtal eller hovedmandtal. F. ex. blev en lille pige, der døde som 13-årig i 1798, ifølge en notits i kirkebogen »tåbelig« som 6–7 årig, hvilket vil sige, at hun skulle findes indskrevet et eller andet sted i materialet mellem 1791 og 1798, men det er ikke tilfældet. I ugelisternes tekst del nævnes børn af og til blandt optagne afsindige og i kirkebogen var mellem 1 og 11 % af de døde mellem 1787 og 1801 børn. Hvorfor de ikke er registreret, lader sig ikke forklare, de betød jo alene ved kost og klæder en udgift, de modtog information hos præsten og Magistraten betalte deres konfirmationstøj. Der har også været spædbørn i hospitalet; det anføres under dåb i kirkebogen i 1775 og 1776, at mødrene havde gjort barsel i dårekiste og -kammer, men det forekommer ikke senere og må, da de fleste af de sindslidende kvinder var i den føde-dygtige alder, bero på manglende optegning. Der var jævnligt dåb i St. Hans Hospitals kirke og når det ikke var embedsmændenes børn og fadderne ydermere var andre lemmer og gangkoner, må det have drejet sig om lemmer. Der døbttes en del uægte børn, men de anføres under ét ved årets slutning og det er derfor ikke muligt at finde forældrene.

Løseligt anslået var en halv snes procent af de indskrevne sindslidende gengangere, der var indlagt fra to til fem gange. En del er formentlig blevet udskrevet for tidligt, men da de blev kendte ansigter, er man blevet opmærksom på mønsteret i deres anfald og har erkendt nødvendigheden af at beholde dem. F. ex. blev en kvartermester Schumann indlagt første gang i januar 1788 og anden gang i februar 1789 som afsindig; han blev i årsmantallet 1792 betegnet som et meget farligt og ondt menneske. Der er også et brev fra en kone med anmodning om atter at få sin mand indlagt; han var dagen før blevet udskre-

vet mod at love at opføre sig ordentligt, men havde straks om morgenen truet hende på livet.⁴⁴

En del af disse gengangere kan have været alkoholmisbrugere. Drikfældighed var en af 1700-tallets plager, et onde, skriver Riegels, der havde bedåret alle stænder. Det må tages med, når talen er om sindslidende. Ligesom man ikke gjorde noget skel mellem sindssyge og åndssvage, gjorde man sig heller ikke klart, om afsindig opførsel var psykogen eller forårsaget af alkohol. Skønt medicus konstaterede, at den omtalte karl fra Lyngby var fuld, holdt bønderne stædigt på, at han var fra forstanden og i korrespondancen omtales en student, der havde mistet en del af sin forstand og »betoges end mere for den ved drukkenskab«. Heller ikke inspektøren redegjorde altid nøjagtigt for dette forhold; der forekommer ganske vist en del indskrevne for drikfældighed, men ved at gå til protokollen fra kirkebogen kan man se, at flere, der døde under betegnelsen drikfældig, faktisk var indlagt under betegnelser for sindslidelse. Riegels nævner det som en stor ulempe, at hospitalets indretning gjorde det nødvendigt for vanvittige, halvgale og drukkenbolte at være sammen, selvom drukkenskab »kan regnes blandt Galskaberne«. Ifølge spisereglementet var brændevin noget af det, lemmerne havde adgang til at købe i dagens løb. Det var dog begrænset til, at hvert lem kunne købe for 1 sk. daglig og da prisen var 20 sk. for en pot, kunne det med almissens størrelse næppe blive til mere end enhver kunne bære; hvis lemmerne viste sig beskænkede, skulle spisemesteren stå til ansvar og betale en mulkt. Hospitalet må på et tidspunkt have besluttet sig for at gribe om nælden, for i en ny spisemesterkontrakt 1794 hedder det, at han ikke må sælge eller på anden måde lade nogen få likør, rom eller brændevin, undtagen når lægen havde ordineret det som medicin. Når nogle lemmer havde ligget i hospitalet i årevis og alligevel fik betegnelsen drikfældige ved deres død, må de altså have haft andre kanaler til at skaffe sig den styrkende og varmende brændevin.

De fleste af dem, der blev registreret i »Protokol over indskrevne og udgående lemmer 1772–89« blev meget hurtigt udskrevet igen, nogle efter få dage, andre efter 2–3 måneder.⁴⁵ Derimod var de undvegne forbløffende få. Undvigelseser forekom ikke engang hvert år blandt dem, der var i hospitalet i længere tid; det ser ud til, at de, der var nogenlunde rolige, gik frit omkring, i hvert fald i gårdene, hvorfra der

var fri passage til haven. De fåtallige undvigelse kunne tyde på, at de sindslidende var vel bevogtede og at deres kvarterer var forsvarligt aflåste. Af en ombygningsplan ses imidlertid, at de ikke var søgt adskilte fra adgang til det øvrige hospital og der var kun to nattevogtere for de afsindige.⁴⁶ En rimeligere forklaring er nok, at for dem, der ikke var forhindret af indespærring i dårekisterne, har der vel været en del push-faktorer i hospitalslivet, men de blev ikke opvejede af pull-faktorer udenfor hospitalet.⁴⁷ Den store del af de indlagte, der især var kvinder (68 %), var så dårligt stillet socialt set, at tilværelsen inden for hospitalets mure, hvor de dog var sikret tag over hovedet og et eksistensminimum, har forekommet dem trygt – frihed vil altid være et relativt begreb. I et årligt mandtal omtales en tidligere tjenestepige, der var midt i 60'erne og som nogle år forinden var blevet indlagt for i sindsuro at have skåret sig i halsen og søgt at drukne sig i Peblingesøen; hun var nu i fuldkommen bedring, skrev inspektøren, og kunne godt komme på Vartov, men hun ønskede at blive i St. Hans Hospital.

Poq, der tilsyneladende var meget optaget af problemet med de sindslidende i Danmark, fortalte også sine bopladsfæller, at »hvis der er nogen, der helt mister forstanden, må de mange gange bindes og der må de så blive resten af deres liv«. Det gælder, som vi har set, ikke uden videre på denne tid, men der var en del sindslidende, der nåede at blive gamle i gårde og som levede 20–30 år i kamrene; det var dem, der til stadighed udviste en sådan uro, at de måtte holdes isolerede. Den tid, som hengik mellem indlæggelse i dårekister og -kamre og død falder dog drastisk mod århundredets slutning, hvad der måske kan forklares ved den omsiggribende elendighed inden for hospitalets mure: overbelægning, bygningens forfald og stadig dårligere kost. En anden gruppe med længere ophold i hospitalet var de oprindelige afsindige, der var forflyttet til de almindelige lemmestuer.⁴⁸ Det var mennesker, der måske var kommet sig af deres sindslidelse eller som havde lange rolige perioder. Det kunne også være mennesker, der mens de havde ligget i hospitalet, var blevet ramt af andre svagheder – blindhed, brystsyge eller almindelig alderdomssvækkelse. De havde nået en tilstand, hvor de ikke længere kunne klare sig uden for hospitalet.

I det hele taget var det langt fra alle de sindslidende, hvis tilstand var permanent – hverken de rasende, de sindsurolige eller de rolige.

En del opgives i det årlige mandtal at være helbredte for tiden eller i bedring. Et eksempel på denne psykisk labile gruppe er en 31-årig tjenestepige, født i Jylland, hvis vanvittighed var »periodisk vedvarende«. Hun kunne ingen forklaring give, skriver inspektøren, men efter gangkonernes udsagn fortjente hun 1 sk. om ugen ved at spinde. Hun og mange andre kvinder i St. Hans Hospital kunne have siddet model til St. St. Blichers Cecilia. Den før omtalte tjenestepige, der gerne ville blive i hospitalet, fik tiden til at gå med at spinde hør; der var nemlig – i hvert fald for de sindslidendes vedkommende – kun tale om at slå tiden ihjel. Når så få, som det kan ses af det årlige mandtal, overhovedet kunne foretage sig noget fornuftigt, kunne det ikke nytte at regne med deres arbejdsfortjeneste; i 1762 skrev sekretær Falsen da også, at det, der blev spundet, var til lemmernes egen fordel. Man så fra flere sider med ublide øjne på den lediggang, som man mistænkte de offentligt forsørgede for at ønske sig. Moral og dyd var ved institutionaliseringen blevet et statsanliggende og flid var i høj grad en borgerdyd efter tidens mening. En stiftsprovst talte i 1793 om de »unyttige jordens drog«,⁴⁹ der anstillede sig trængende og kongen skal have sagt,⁵⁰ at det, der skænkedes de sande nødlidende, ikke burde blive »rov for strafværdig virkesløshed og uforskammet tryglerie«. De sindslidende må komme ind under de sande nødlidende, for de, der til dagligt arbejdede med dem var helt klare over, at man ikke kunne forlange det umulige. I kirurgens instruks hedder det, at han skal se, om de afsindige, når de blev udladt af dårekisten, kunne gives noget småt arbejde; af ugelisten fremgår det, at det drejede sig om spinning, strikning og – den klassiske – opplukning af gammelt tovværk. Desuden arbejdede nogle yngre sindslidende mænd i hospitalets snedkerværksted.

Underhold og kammerleje for de sindslidende måtte altså forskaffes på anden måde. Hvor det drejede sig om de af Københavns egne indbyggere, der ikke havde midler, måtte Fattigvæsenet og fra 1781 Magistraten selv betale; det hed da, at de lå på kassen. Fandtes der andre muligheder, udviste inspektøren på Magistratens opfordring den største snilde for at læsse byrden over på andre, det være sig byer, amter, etater eller enkeltpersoner. Da disse gjorde sig nøjagtig de samme anstrengelser for at undgå denne byrde, kunne det blive en langvarig affære at bringe betalingspåbuddet i orden. Der udfolde-

des f. ex. mange anstrengelser og blev skrevet mange breve for at erkyndige sig om, hvorvidt den enkelte afsindige nylig havde opholdt sig på Frederiksberg eller et andet sted uden for byens grænse, så kassen kunne blive dem kvit. Et andet eksempel er en enke efter en matros på Holmen, der blev indlagt i sindsuro – inspektøren fandt ud af, at det kun var fire uger siden manden døde, hvorfor hun stadig hørte under Søetaten, der så måtte betale. Det lykkedes virkelig for det meste at få opholdet betalt af andre, hvilket fremgår af protokollen; Admiralitetskassen, den kgl. kasse, regimentschefer, Universitetet og andre instanser var forpligtede ifølge særlige regler, mens arbejdsgivere, ægtefæller og søskende alligevel til sidst forbarmede sig over den afsindige.

Det er i øvrigt værd at bemærke, at der i løbet af 1780'erne skete en forskydning i anbringelsen af de sindslidende; hvor der før havde været flest honnøtte kamre ledige, blev der nu mangel på dem og omvendt med de ordinære. Det kan måske skyldes, at man var blevet opmærksom på den hastigt tiltagende forringelse af vilkårene i det brøstfældige hospital og søgte at afbøde virkningen af dette lidt ved at vælge det dyreste opholdssted. Det, som betalingen skulle dække, var kost, gang- og sengeklæder, ild og lys og udgifter til personale.

Bespisningen i hospitalet foregik ved en slags marketenderiordning, således at lemmerne kunne købe varm mad to gange om dagen, kl. 11 om formiddagen og kl. 18, samt ost, smør, brød, øl og brændevin fra kl. 8 om morgenen til kl. 19. Maden skulle laves i så store mængder, at enhver kunne få den i spisereglementet bestemte portion; for at spise-mesteren kunne være forberedt skulle inspektøren hver dag aflevere en liste over, hvor mange der skulle have sygekost, almindelig kost og speciel forplejning. Der skulle hver dag laves frisk og velkogt mad og var der nogen mangel, i vægt eller tilberedning, kunne spise-mesteren pålægges bøde.

De retter, der ifølge reglementet skulle laves for hver dag i ugen, ser ud til at have været både varierede og nærende. Det kniber med friske grøntsager, men det brugtes ikke på den tid og den udstrakte brug af gryn og bælgfrugter har vel dækket en del af vitaminbehovet. Det er bemærkelsesværdigt, at kål kun forekommer en gang om ugen og der var kød på menuen seks dage om ugen, mens den syvende dag var fiskedag. Hospitalets patienter og lemmer har, i hvert fald på papiret,

været sikret langt bedre kost end det var almindeligt blandt fattige. Hvad kvaliteten af maden angår, har den været så som så; spisemesteren skrev til Magistraten, at han beflittede sig på at få gode, sunde og spiselige (!) varer, når han købte viktualier ind, da han ikke »for en nedrig fordels skyld ville fornærme den fattige«; ikke desto mindre opgav inspektøren til Magistraten kødpriserne på »secundo-artikler«. I perioder med dyrtid ønskede spisemesteren tilladelse til at formindske portionerne, antagelig for ikke at slække yderligere på kvaliteten, ligesom mængden af smør pr. skilling holdtes åben for sæsonforskelle. At spisemesteren på St. Hans Hospital nok har vidst, hvordan maden – af hvilken kvalitet råvarerne så var – burde tilberedes fremgår af det faktum, at der kom ny spisemester i 1794, fordi den forrige var blevet ansat som arveprins Frederiks mundkok.

Det var i spisereglementet fastsat, hvor meget af hver ret, der kunne fås for 1 sk. og det var for så vidt op til de enkelte lemmer, hvor stor en del af deres ugentlige almisse, de ville anvende på kosten. Spisemesteren, skriver Riegels, synes at have det bedste levebrød ved hospitalet; han gav god og sund mad og tjente vel omkring 10 % af omsætningen; det var heller ikke for meget for det ubehagelige arbejde, det var at gøre 300 mennesker tilpas, der »ikke vide sely, hvad de vil have«, mener Riegels, og som kunne spise for 16 sk. dagligt og må nøjes med 4 sk. De fleste af dem, der lå på kassen, fik nemlig kun 1 mk. 12 sk. om ugen i almisse og skulle de have to måltider om dagen, strakte dette beløb næppe og der blev ikke noget til overs til andre fornødenheder. Det var ikke alle, der fik ekstra legater, men de, der var, gik formentlig til dem, der havde mest behov. I 1770 fortælles det således, at hospitalet havde modtaget gaver, så trængende lemmer, heraf tre af de mest grådige i dårekisterne, gennem et år kunne få et lille tillæg.⁵¹ De, der selv betalte opholdet, var lidt bedre stillet; de fik såkaldt bedste forplejning og havde de til lidt mere end dagen og vejen, kunne de få personalet til at besørge indkøb; f. ex. fik en madam Kiøbke, der var tungsindig, for 4 sk. kaffe om ugen af sin pension, men det har været et særsyn, siden det nævnes specielt.

Det er ikke sikkert, at de sindslidende fik deres mad, som de skulle. Der var i hospitalet kun ti gangkoner, dvs. 1 pr. 33 lemmer, der blandt andet skulle dele mad ud på stuerne; selv om en del af lemmerne selv kunne hente maden, har gangkonerne i hvert fald skullet

bringe til de ca. 70 personer, der var i dårekister og -kamre og da de lå længst fra køkkenet, kan maden ikke altid have været varm, når den nåede frem. Mange har sikkert også skullet mades, om ikke af anden grund, så fordi de kunne have vanskeligt ved at styre de store lerpotter, der rummede en hel pot og som ifølge kirurgen⁵² var så tykke, at det var svært at gabe over dem. Endelig var nogle af dem, der lå i dårekisterne, så vilde, at deres mad endte på gulvet – der har ikke været personale til både at holde dem fast og made dem; det var næppe heller helt uden grund, at der var en lille luge i dårekisternes døre. I øvrigt var spisemesteren forpligtet til, efter medici eller kirurgs ordre, at lave aparte mad samt styrkende og velsmagende drikke som kirsebær- eller havresuppe til de afsindige – men kun når de var syge.

Det var ifølge oldfruens instrux hendes opgave at se til, at lemmernes rum og gang- og sengeklæder blev holdt rene, vaskede og vedligeholdte. Hun skulle påse, at gulvene dagligt blev fejede og bestænkede med vineddike samt at alt blev udluftet og røget med enebær. Især hos de vanvittige skulle oldfruen sørge for, at sengeklæderne blev vel vendt for at de ikke skulle forrådnede og at deres linned blev vasket og ikke var fugtigt, når gangkonerne delte det ud. De, der lå i Claudi Rossets Stiftelse, skulle efter fundatsen have en over- og underdyne samt en hovedpude, overdynen i uldent vår, resten i bolster. Det var imidlertid kun 70 af samtlige lemmer, en sådan luksus var beskåret; resten lå i et knippe halm, der blev skiftet to gange årligt og med en gammel, dårlig dyne over. Kirurgen klagede i 1793 over dette og påpegede, at det meste af halmen efter et par uger var havnet på gulvet ved sengeordningen – halmsække kunne afhjælpe dette, mente han.⁵³

Gangklæderne var et stort problem; i et brev til Magistraten klagede inspektøren i 1791 over, at et halvt hundrede af de syge og afsindige, der lå mod betaling – altså ikke de fattigste – var nøgne og trængte til både linned og uldent. Deres pårørende mente nemlig, at det var hospitalets pligt at forsyne lemmerne med tøj af de penge, der betaltes i kammerleje. I forvejen var situationen fortvivlende – de fattige fik det, der blev kasseret fra Rossets stiftelse, når de dør fik nyt, men som kapitalens værdi forringedes, var også disse klæder så pjaltede, at det ikke engang var sylønnen værd at reparere dem. Når der skulle købes stof til de lemmer, der lå på kassen, måtte inspektøren forsikre Magistraten om, at ringere kunne han ikke få det. Det har sik-

kert også været et bundløst kar at holde de afsindige med klæder; i instruxen 1803 nævnes, at når de afsindige var så rasende, at de rev gang- og sengeklæder itu og ikke reagerede hverken på formaninger eller tvangsmidler, var der ikke andet tilbage end kun at give dem halm.

Engang mellem 1799 og 1803⁵⁴ var man blevet opmærksom på nødvendigheden af også at bade lemmerne; der blev ganske vist rekvireret brænde til badning tidligere, men det var et led i de veneriskes kur og kom ikke andre lemmer til gode. Nu hed det, at især de meget urolige afsindige skulle bades, da det var dem, der gjorde luften uren; kunne de ikke selv gå til badstuen, skulle de bæres, ville de ikke, skulle de tvinges, med alt fra milde advarsler til nægtelse af mad eller revselse. Man forsøgte at få skik på forholdene, men for de sindslidende var det en blandet fornøjelse.

St. Hans Hospitals personale bestod efter flytningen til Ladegården af embedsmændene: inspektør, præst, kirurg, spisemester og oldfrue; og af betjentene: dag- og nattevogtere for de afsindige, portner og endelig en halv snes gangkoner.

Gangkonerne var selv lemmer, der fungerede som en slags stueformænd og fik en skilling for deres ulejlighed. Betjentene står lidt mere uklart; nogle forfattere mener, at det var rå og uoplyste personer, hvis arbejde rangerede på linie med bøddelens; en tysk læge anbefalede i det mindste én vogter, som de afsindige kunne frygte – han skulle være udstyret med stor legemlig styrke og have en kraftig stemme.⁵⁵ Hvilke egenskaber de, der blev ansat som vogtere ved St. Hans Hospital, var i besiddelse af, vides ikke, da man ikke kender de enkeltes baggrund. I instruxen understreges det, at de ikke må opirre de afsindige med skældsord og banden som svar på deres vilde ord, ej heller med ubetimelig spøg, men fremfor alt må de ikke komme i klammeri med hinanden i de afsindiges påhør. Det siger lidt om kvaliteten. Hvad embedsmændene angår, blev det åbenbart ikke anset for nødvendigt at give retningslinier for deres opførsel, udover at spisemesteren ikke måtte indlade sig i forretninger eller nogen slags »mascopie« med lemmerne.

Det ser ud til, at de fire længer og haven, der omsluttede dem, både på Vester Fælled og på Ladegården, har udgjort en lille verden for sig.

I de første kirkebøger for hospitalet går de samme embedsmænds navne igen på trolovede, viede, faddere og vidner og enkelte navne kan følges helt op i 1760'erne, således at flere generationer har haft deres livsgerning indenfor Pesthuset/St. Hans Hospitalets rammer. Spisemester Hans Crohn, en tidligere hørkræmmer i København, der døde 50 år gammel i 1705, fulgtes øjensynlig af sin søn Hans Henning Crohn og denne igen af sin svigerdatter, madam Ottilia Crone (stave-måden veksler), der i 1762 endnu bespiste lemmerne. Hun nævnes i kirkebogens communicantliste 1766 sammen med en madam Weideman, blandt dem, der fik altergang privatim. Endelig var der i hospitalet en afsindig tjenestepige, Ottilie Cronedatter – ved hendes død oplyses det, at hun var i familie med Weidemans. Conventhusets inspektør og Fattigvæsenets direktører optræder regelmæssigt som vidner og faddere i hele århundredet. Den positive tolkning er, at det var et acceptabelt levebrød at passe afsindige og ulægelige, når man var over betjentniveau og at embedsmændene havde skabt deres egen verden her uden for byen – for at bruge 1803-instruxens ord, kan de have omgædes »enigen og fortroeligen« og når de søgte selskab uden for hospitalet, var det med mennesker, der også havde tilknytning til Fattigvæsenet. Men det kan også tænkes, at der her var en kreds, der kunne enes om at se de afsindige og syge som et middel til at berige sig, som eksemplet med madam Crone viser. Det er da værd at bemærke, at embedsmændene faktisk levede en stor del af deres tilværelse her, ofte 10–20 år, og at deres børn voksede op her i de brøstfældige bygninger, omgivet af syge og halvgale, der gik frit omkring. De fysiske omgivelser på Ladegården nærmede sig efterhånden samme uhyggelige forfatning som på Pesthuset – stanken fra de veneriske, de stadig flere afsindiges råben og skrigen, kulden og fugten, har krævet en bred ryg, også hos de ansatte; i 1790 døde spisemester Hans Nør afsindig og få år senere ramtes præsten, hr. Cruse, af samme vanskæbne. Økonomisk misbrug kan vel også udelukkes for det 18. århundredes sidste to tiår, alene fordi betalingsforhold og regnskaber var under langt større central kontrol end det var tilfældet tidligere – af regnskaberne ses det, at inspektøren endog skulle redegøre for, hvor mange søm, der gik til reparationer. Elendigheden på denne tid skyldtes mere end en enkelt eller nogle få ansatte.

Betalingen skulle også dække medicin og behandlingsudgifter. Den kendsgerning, at mange sindslidende kom sig lige så brat af deres sygdom, som de havde fået den – hvilket f. ex. ses af de mange korte ophold i St. Hans Hospital – gjorde ikke blot helbredelse sandsynlig, men ansporede også til at fremskynde den. En gennemgang af tidens terapeutiske midler⁵⁶ viser, at næsten ethvert optænkeligt medicament med en eller anden begrundelse blev forsøgt i 1700-tallet. De fleste midler havde udmattelse som deres fornemste virkning og en uendelig række afførings- og brækmidler anvendtes, navnlig brækvinsten, nyserod (hellebor) og aloë samt arsenik og stryknin; de skulle give »en almindelig revolution i organismen«. Også beroligende midler som opium og belladonna anvendtes og endelig var der irriterende midler som kviksølv, der brugtes udvortes f. ex. ved indgnidning i hovedbunden eller på underlivet; de havde det formål at trække den onde substans sammen på ét sted, hvorfra den så kunne uddrives.

I et inventarium fra 1792 beskrives de instrumenter, der var i hospitalets medicinistue og de hører alle til udmattelsesmetoden. Det drejer sig om klystersprøjte, åreladningsbestik, tourniquet (årepresse) og åreladningskopper. Når den sindslidende fik et anfald af raseri, blev han bundet med læderremme og spænder, der fandtes på stuen og også anvendtes ved medicinindgivelse og åreladt i arm, ben eller endog hoved; hvor er lige meget, mener en samtidig medicinsk forfatter,⁵⁷ blot det bliver gjort forsvarligt – om det har hjulpet, er mere uvist.

Af bemærkningen om remmenes brug ses, at der blev givet medicin, men specifikt hvad det var, ved vi ikke. Inventariet omtaler igangværende og afsluttede dagbøger for kirurgen; heri skulle han notere de enkelte lemmer og indsatte i dækister og kamre, de forbrugte medicamenter samt hvad der dagligt passerede. Den skulle månedligt eller på opfordring indsendes til eftersyn i Magistraten; den findes imidlertid ikke i St. Hans Hospitals kildemateriale og er enten ikke blevet returneret eller er gået tabt, måske ved flytningen til Roskilde. Under alle omstændigheder mangler således en vigtig kilde til, hvilke af tidens mangfoldige droger, der rent faktisk blev anvendt i St. Hans Hospital. Heller ikke apotekerregninger findes i regnskabet, da kirurgen fik et årligt tillæg på 420 rdl. til salve, plastre etc., som han så selv administrerede.

Til de personer, der ikke kom sig af sig selv eller som unddrog sig helbredelsesforsøg og periodisk faldt tilbage til voldsomme anfald, brugtes dårekisten som en slags terapi.

Man lod de sindslidende flytte frem og tilbage mellem kammer – evt. lemmestue – og dårekiste, alt efter den øjeblikkelige tilstand. Tomme dårekister var således ikke nødvendigvis udtryk for, at der var plads i hospitalet. Af en speciel kommissions forslag til indretning af et nyt hospital o. 1800⁵⁸ fremgår, at man ønskede kamre og de vanvittiges stuer i nær forbindelse med dårekisterne, så man hurtigt og sikkert kunne føre patienterne derhen i påkommende tilfælde. At det ikke var nogen ny idé, men ganske simpelt var et krav for et sådant hospital, ses af, at systemet allerede var i brug i St. Hans Hospital. Som Ladegården var indrettet, betød det, at man skulle føre patienten fra nordlængen over i det lille hus vest for denne (se ill. s. 38). Man kan forestille sig, at det i praxis er foregået ved hjælp af den bære, som også de druknede fra Peblingsøen blev bragt ind på og som var den eneste i hospitalet.

I et af inspektørens utallige promemorier til Magistraten skriver han i 1791, at det eneste ledige kammer han havde, ellers brugtes af en madam Kanutz, der for tiden var rasende og derfor indesluttet i dårekiste. Når hun kom til sig selv igen, ville han ikke vide, hvor han skulle gøre af hende, hvis han disponerede over kammeret.

Det var altså ingenlunde reglen, at en person, der engang var anbragt i dårekiste, også blev der resten af sin tid i hospitalet – kort eller længe. Når dårekisterne var så usle, som man må tro ud fra deres størrelse, opvarmning og rengøring, har det antagelig reddet manges liv, at de ikke nåede at opholde sig der særlig længe, fordi der var så hårdt brug for pladsen. En undersøgelse af 43 dødsfald blandt de sindslidende i dårekister og -kamre i en 2½ års periode 1788 til 1. halvår 1790 viser, at de allerfleste dødsfald skete i de strengeste vintermåneder. Resultatet svarer godt til, at det helt overvejende antal dødsfald i dårekisten ifølge kirkebogen lå i årets første og sidste måneder.⁵⁹ Dødsfald indtraf yderst sjældent om sommeren, hvor ellers de fleste indlæggelser i dårekiste skete.

I instruxen 1803 siges det, at det er en almindelig erfaring, både i St. Hans Hospital og i andre hospitaler for afsindige, at disse, fordi blodet stiger dem til hovedet, i høj grad er udsatte for at få koldfy-

Barbara Zalewski

(koldbrand) i benene, især om vinteren i streng kulde; de skal derfor have uldne strømper på og ved sengetid gnides med varme klude. Det havde i århundreder været en udbredt opfattelse, også blandt læger, at sindslidende tålte både sult, tørst og stærk kulde bedre end andre mennesker og som førnævnte forfatter sagde, uden synderlige skader. Derfor faldt den tanke åbenbart ingen ind, at man kunne bevare de sindslidendes helbred og forlænge deres liv ved at fyre lidt for dem; i stedet forklarede man den store dødshyppighed ved selve sygdommen.

De, der overlevede de uopvarmede kamre, ophold i dårekiste, åreladning, lavement og andre helbredelsesforsøg, fordærvet mad, fugt og alskens smittefare og igen kunne betragtes som normale, fik af medicus en seddel, der også blev underskrevet af inspektøren; den meddelte, at vedkommende havde været indlagt i St. Hans Hospital for af-sindighed, men nu var restitueret. Med den i hånden blev de lukket ud til en usikker skæbne og til forhold, der ofte ikke var meget bedre end i St. Hans Hospital.

Sygesal i Hamborgs pesthus 1746. Et lignende syn har mødt den besøgende i St. Hans Hospital; der var 2–4 personer om hvert sengested og alle slags syge var blandet i rummene. Fra hospitalet ved Århus Frue kirke er beskrevet et dårekistearrangement ganske svarende til det, der ses i billedets baggrund. Kobberstik af F. S. Heintze.

UTRYKTE KILDER

Artiklen bygger på et historisk speciale, Københavns Universitet januar 1982. Her bruges som kildemateriale dels kirkebøger (Landsarkivet), dels St. Hans Hospitals arkiver (Stadsarkivet).

Kirkebogen er ført af degn og senere præst ved Pesthuskirken og St. Hans Hospitals Kirke på Ladegården 1693–1720, 1740–55, 1763–66 og 1772 fremefter. Da sidetallet er fortløbende, skyldes lakunerne ikke tabte bind. I periodens begyndelse anføres kun navn, sjældent alder, mens der længere fremme i århundredet gives flere oplysninger om de afdøde, fx. placering i hospitalet og erhverv. Fra 1774 opgives dødsårsagen konsekvent og fra 1788 er der ofte meddelt hele levnedforløb og kommentarer til den enkeltes situation i hospitalet. Det sidste hænger sammen med N. Bang Cruses ansættelse som præst; han blev selv afsindig (afskediget 1801), hvilket afspejler sig såvel i skriften som i indførselsmåden, der til sidst i embedsperioden bliver helt meningsløs. Den vægt han inden dette lagde på at berette om netop afsindiges forhold gør kirkebogen til en glimrende kilde til sider af livet i hospitalet, som ikke viser sig i hospitalets mere tabelagtige materiale, men dog understøttes af dette.

Af hospitalets arkiv er benyttet *Protokol* over indskrevne og udgaaende Lemmer 1772–89. Den indeholder indlæggelsesdato, lemmernes navn, alder og stand, »Svaghed«, ugepenge, betaling og udskrivnings/dødsdato. Protokollen er ført retrospektivt, idet den for 1772–87 kun medtager de lemmer, der endnu befandt sig på hospitalet i 1790, eller som blev udskrevet eller døde i 1788–90.

Mandtal 1782–1815. Indeholder navn, fødested, stand, alder, indlæggelsesdato og -grund. Endvidere placering i hospitalet, betalingsforhold, almisse og legater.

Årligt mandtal 1787–95. Opdelt efter placering i hospitalet: »Daarekister og -Kamre«, »Honnette Kamre«, »Claudi Rossets Stiftelse« og »Lemmestuer« – de sindslidende findes også sidstnævnte sted. Rubrikkerne svarer til mandtallets, mens der her også er rubrik til fortjeneste ved forskelligt arbejde. Desuden er der »Anmærkninger«, hvor der for manges vedkommende oplyses om familieforhold, fx. antal børn, økonomiske forhold, klagepunkter o.l. Ved »Sygdom« anføres det, om tilstanden vedvarer, er ophørt eller vender periodisk tilbage samt om evt. fysiske sygdomme hos de sindslidende.

Ugelister førtes, ligesom de tre andre registre, af inspektøren og havde til formål at holde Magistraten løbende orienteret om hospitalets situation. Der opgives det samlede antal lemmer (mænd/kvinder), arbejdende lemmer og gangkoner, løn og arbejdsfortjeneste. I tekstform anføres ugens indkomne, udgæede, døde og forflyttede patienter og endelig hvor i hospitalet, der fandtes ledige pladser. Ugelisternes værdi ligger i deres aktualitet og i den mulighed, der gives for at konstatere udsving i forholdet sindslidende/andre lemmer og belægningsgrad af dårekister og -kamre over året. Desuden er der flere enkelt-oplysninger, der kan belyse det øvrige materiale.

Endelig er der brugt *brandtaxation 1794*, en *ombygningsplan 1792*, *regnskab 1792* og diverse *personalekontrakter og -instruxer*.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Poq-bogen, trykt første gang i Godthåb 1857, oversat af Johs. Balle 1929. Ludvig Holberg, der havde mødt Poq, omtaler ham senere som en humoristisk, nysgerrig og velbegavet person.
2. Michel Foucault: *Histoire de la Folie*, 1961.
3. Villads Christensen: *Københavns Hospitalsforhold i ældre Tid*, i: Nielsen og Tscherning: *Kbh.s Kommunehospital 1863–1913*, Kbh. 1913.
4. Forordning 1651.
5. Jan Boży, »Guds Jan« (= Johannes, Hans) er helgenens navn.
6. Rasmus Nyerup: *Københavns Beskrivelse*, Kbh. 1800.
7. Carl August Gad: *St. Hans Hospital og Claudi Rossets Stiftelse*, Kbh. 1866. H. Helweg: *Sindssygeværnsens Udvikling i Danmark*, Kbh. 1915. Gordon Norrie: *Historiske Notitser, Hospitals-tidende*, 4. Rk., Bd. 1, Kbh. 1893.
8. I årene 1787–94 blev 365 afsindige indlagt og udskrevet. K. Carøe: *Hospitalsnød i København i Slutningen af det 18. Aarhundrede*, i: *Hist. Medd. om Kbh.*, I. Rk., VII. Bd., 1919–20. Det samlede antal indlagte var i 1770 145 personer. (Adresseavisen 21. juli 1770), i 1781 335 personer (hospitalets ugelister) – i de samme bygninger.
9. Biskop Borneman 1709.
10. Desværre kan det ikke gøres op i tal, da registreringssystemet ændredes.
11. Reskript af 26. juni 1697.
12. Fridlev Skrubbeltrang: *Husmænd i Danmark gennem 300 Aar*, Kbh. 1942.
13. Se f. ex. brandtaxationer og folketællinger fra Indre By i 1780'erne.
14. Citeret i Hunter & Macalpine: *300 Years of Psychiatry*, London 1970.
15. *Histoire de la Folie*.
16. Joachim Junge: *Den nordsjællandske Landalmues Karakter*, udg. 1915.
17. *Fattigvæsenplanens* § 84.
18. Plakat af 19. nov. 1828.
19. Reskript af 26. juni 1697.
20. Reskript af 29. juli 1709.
21. Reskript af 3. nov. 1716.
22. Reskript af 22. juni 1742.
23. Carl Pontoppidan: *Magazin for Almennyttige Bidrag til Kundskab om Indretninger i de danske Stater*, II–III, 1793–95.
24. O. Beyerholm: *Psykiatriens Historie*, Kbh. 1937.
25. Kirurgen Wandel var uddannet få år før oprettelsen af Det kirurgiske Akademi (kirurgens ansættelsessag, St. Hans Hospital, Stadsarkivet).
26. Etatene havde dårekister ved deres egne hospitaler.
27. O. Nielsen: *Kbh.s Historie og Beskrivelse*, III, Kbh. 1881.
28. Hoffmans Fundatser, 1697.
29. Kbh.s Stadsarkiv. Bilag til kærnerregnskaber 1738, litra Z, nr. 1.
30. Beregnet som kirkebogens angivelser af døde i forhold til de 145 lemmer, der i 1768 skal have været på Pesthuset, iflg. C. Pontoppidan II, 1793, s. 94.
31. Niels Ditlev Riegels udgav i årene 1788–1800 adskillige beretninger om St. Hans Hospital; han havde i samtiden ry for sit udfarende og kværu-lantiske sindelag (*Biogr. Lex.*), men

- hans artikler medførte ikke desto mindre en strøm af små og store penge-gaver til hospitalet.
32. Fattigvæsensekretær; oversigten citeret i sin fulde ordlyd i R. P. Rasmussen: *Almindelig Hospitals Historie 1769-1892*, Kbh. 1940.
 33. Lønnet efter Claudi Rossets Fundats.
 34. Gordon Norrie: *Georg Heuermann 1723-68*, Kbh. 1871.
 35. Oplysningerne om de fysiske rammer omkring St. Hans Hospital er hentet fra inventarier, brandtaxationer, avis-artikler, bemærkninger i kirkebog og korrespondance.
 36. N. D. Riegels: *Pesthuset som det er og hvorledes det skulle være, Kiøbenhavn's Skilderie 1788*.
 37. Noget om Wartou, Waisenhuset, Opfostringshuset og St. Hans Hospital ... Kbh. 1792.
 38. Rigsarkivet. *St. Hans Hospitals Regnskaber 1792*.
 39. Ordre fra Magistraten (C. Pontoppidan 1793); det har ikke været muligt at finde bilag på denne spændetrøje, hvorfor den må være gået over kirurgens regnskab.
 40. Pontoppidan, II, 1793; nøjagtig overensstemmelse med brandtaxation 1794.
 41. Kbh.s Stadsarkiv. *St. Hans Hospital no. 14: Korrespondance 1781-82*.
 42. *Ibid.*
 43. Aldersangivelserne er behæftet med en vis usikkerhed. Det ses tydeligst i kirkebøgerne, hvor aldersangivelserne grupperer sig omkring begyndelsen og navnlig slutningen af tiår (58 - 68 - 78), ligesom der i lange perioder i kirkebogen forekommer mange runde tal (50 - 60 - 70).
 44. Som note 41.
 45. Protokollen 1772-89 er den eneste kilde hertil, da mandtallerne kun medtager dem, der opholdt sig i hospitalet på opgørelsesdagen i januar.
 46. Kbh.s Stadsarkiv. *Kort- og Tegnings-samlingen I. B., Ombygningsplan af hofbygmester A. Kirkerup 1792*.
 47. Push- og pullfaktorer: bruges bl. a. om emigration. Der skal ikke blot være tungtvejende forhold, der »skubber« mennesker ud af deres miljø, men også en stærk »tiltrækning« fra det fremmede miljø for at motivere et skift.
 48. Den oprindelige indlæggelsesgrund fulgte dem og de kan derfor genfindes blandt fortegnelserne over de almindelige lemmer.
 49. Pontoppidan, II, 1793.
 50. J. H. Bährens: *Efterretning om Fattigvæsenets Tilstand i Danmark*, Kbh. 1790.
 51. *Adresseavisen* 21. juli 1770.
 52. Kirurg Wandel: *Andragende til Magistraten februar 1794*. Gengivet hos Carøe, op. cit.
 53. *Ibid.*
 54. Tiden mellem de to instruxer.
 55. O. Beyerholm: *Psykiatriens Historie*, Kbh. 1937, og M. Jochumsen: *Sindsyges vilkår i ældre tid*, Kbh. 1981.
 56. Beyerholm, op. cit.
 57. Ernst Anthon Nicolai: *Gedanken von der Verwirrung des Verstandes, dem Rasen und Phantasieren*, Kbh. 1758.
 58. Kommission, der med viceborgmester Flindt i spidsen arbejdede i over ti år med planerne; Carøe, op. cit.
 59. Kbh.s Stadsarkiv. *St. Hans Hospital, no. 411, Protokol over indskrevne og udgæede lemmer 1772-89*. Fra 1772 anføres det i kirkebogen, når nogen døde i dårekiste.

Mine suure 26 Aars Ægteskab

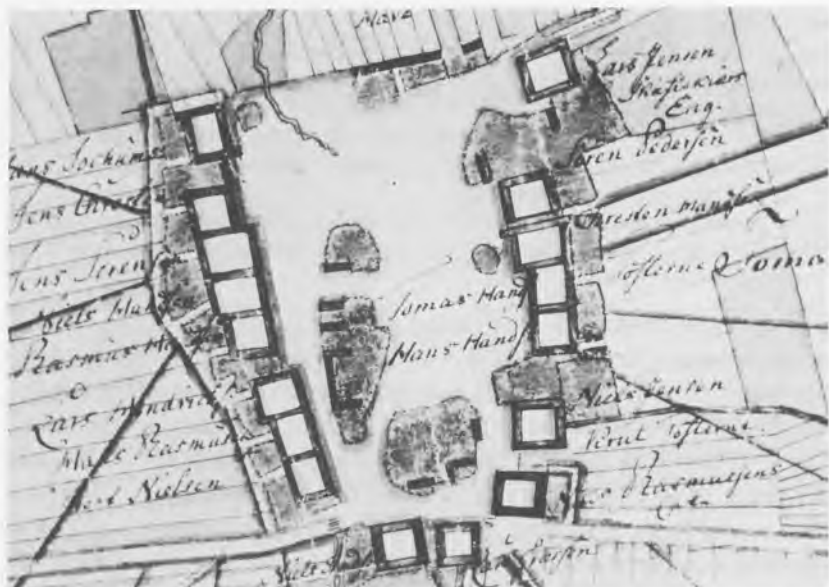
En arvestrid fra 1790'ernes Husum

Af F. Reimers

Selv om skoleuddannelsen på landet blev forbedret med oprettelsen af rytterskolerne i årene efter 1721, var det ikke skrivekyndighed, der blev lagt vægt på. Der skulle gå et helt århundrede, før det var almindeligt, at landboudommen var i stand til blot at skrive sit eget navn. Det er derfor ikke gennem breve og lignende skriftlige efterladenskaber, man er i stand til at få et indblik i bønderes skæbne i 1700-tallet. Man må lade sig nøje med anden hånds beretninger gennem digterværker, retsdokumenter, kirkebøger o.l. Det kan dog forekomme, at sådanne dokumenter, selv om de er nedskrevet af en advokat, næsten har karakter af egentlige »erindringer«, som det er tilfældet i den skifteretssag, om hvilken der i det følgende skal berettes.¹

Den 29. juli 1794 dør gårdmand i Husum i Brønshøj sogn Niels Hansen, 59 år gammel, og det viser sig da, at han kort før sin død har oprettet testamente, i hvilket det fastsættes, at hans halvbroders søn Hans Larsen, »som i en Tid af 19 Aar har været hos mig her i Gaarden og vist sig som en lydige Søn imod mig, og siden i hans modnere Alder, i min Svaghed og Alderdom været paapassende flittig og troe i at besørge min Gaards Drift, skal efter min Død, siden jeg eller min kiere Hustrue Birthe Peders Datter ingen Livs Arvinger have, og hun i en Alder af over 50 Aar ei kan vendte Børn, tiltræde det halve af min mig efter Skiøde af 16de Julii 1766 tilhørende Eiendom Gaard Nummer 6 i bemeldte Husum -- --«. Hvis enken og arvingen ikke vil drive gården i forening, skal gårdens jorder deles i tvende lige dele, og arvingen skal have penge for den halve værdi af gård, besætning og inventar.

Enken Birthe Peitersdatter² protesterede mod testamentets lovlighed, idet hun hævdede, at hendes mand ikke havde været ved sin fornufts fulde brug, da det blev skrevet. Hun ønsker at bevare ejendommen udelt og tilbyder at erstatte dens halve værdi med penge. Hendes

Udsnit af J. Goos kort over Husum 1781 i Matrikeldirektoratet. Niels Hansens og Birthe Peitersdatters gård er den fjerde – regnet nordfra – i byens vestlige del. Gårdens marker strakte sig mod sydvest til Kagsmosen. Som naboer mod nord havde de Niels Hansens slægtninge Jens Sørensen og derefter Jens Christensen.

planer for gårdens fremtid er helt andre og vedrører dels hendes tjenestepige Maren Johansdatter, da 20 år, der er datter af hendes søster Lene, enke efter gårdmand Johan Andersen i Husum,³ og dels tjenestekarlen Niels Iversen, 28 år, søn af hendes lavværgе Iver Nielsen, også gårdmand i Husum, som var gift med hendes stedmoder.⁴

Dermed begynder en arvestrid, som kom til at vare helt til juli 1800. Tiden går i begyndelsen med sessioner i skifteretten og stadige udsættelser. I februar 1796 indsender Birthe Peitersdatters sagfører et allerunderdanigst bønsskrift til kongen, der har følgende indhold:

»Som en fattig Enke der af min salige Mands Slægtninge aldeles undertrykkes, bønfalder jeg Deres kongelige Maiestæt om allernaadigst Beskiærmelse, uden hvilken jeg ved Processer om det jeg i 26 Aar alleene, næst Guds Bistand, har erhvervet, vil blive ruineret. Sagen er denne.

Anno 1769 den 13de April holdt jeg og min afdøde Mand Niels Hansen Trolovelse, og saasom han høilig behøvede et paalideligt Menneske i Huuset, beholdt han mig med det samme hos sig til at forestaae Huusholdningen, men da han kort derefter blev gandske forvildet i Hovedet, blev han udsadt i Pesthuset og jeg den 28de Martii 1770 af hans Slægtninge formedelst vores daværende Amtmand Baron von Prøcks Magtsprog udjaget af Gaarden, som et Skarns Menneske, uden at mig den allerringeste ulovlige eller slette Handling var bleven overbevist. Efter 3/4 Aars Forløb kom min Mand til sin Forstand igjen, da vi, efter derom gjorde allerunderdanigste Ansøgning, holdt Bryllup, hvorved jeg paa nye kom ind i Gaarden, dog blev Iver Nielsen, som har min Stifmoder til Ægte, sat til at være Værge og Cautionist for Gaarden, saasom Øvrigheden frygtede for, at min Mands Sindssvaghed skulde tilvejebringe dens Forsømmelse, og deraf flydende Uheld. Bemeldte Mand har siden bestandig været og er endnu Værge for Gaarden. I det 3^{die} Aar efter vores Bryllup blev min Mand atter uroelig og maatte sættes i Pesthuset, saaledes var i 17½ Aar, og den sidste Gang i 7½ Aar i Pesthuset. Hans Forplejning, naar han var der, betalte jeg hver Qvartal hvilket for mig var en trykkende Byrde; tilsidst var han hjemme hos mig i 6 Aar, men foretog sig aldeles intet, dog var han nogenledes roelig, indtil de sidste 6 Uger han levede. I de første 3 af disse 6 Uger gik han oppe og var gandske uroelig, hvilket just var i den Tid da Husarerne vare indquarterede hos os, og til Beviis paa hans daværende Sinds Uroe, har Herr Ritmester von Gade og Vagtmester Griff skriftlig for Retten attesteret, at de af Frygt for ham, om Natten maatte binde Dørrerne til for de Værelser hvori de sov; endelig gik han til Sengs og blev liggende. Tolvte Dagen førend han døde lode Hovedmændene for hans Slægtninge, nemlig Jens Christensen og Jens Sørensen, uden mit Vidende og Villie, hendte Hr Amtsforvalter Andersens Fuldmægtig Hr Kynde, som skulde forfatte et Testamente, saaledes at min Mands Brodersøn, Hans Larsen, skulde være Eiere af den halve Gaard in natura, med Jorder, Bygninger, Inventarium og videre, som udi Gaarden fandtes. Men som bemt. Hr Kynde ikke fandt min Mands Forfatning saaledes, at han efter hans Ord kunde opsætte noget Testamente, reiste han med uforrettet Sag tilbage, og har Hr Kynde siden for Retten edeligt bevidnet: at naar han talede med min Mand om det jordiske, svarede denne ham om det himmel-

ske. Dagen derefter lode de atter gandske stiltiende uden mit Vidende og Villie, hendte Høiesteretsadvocat Rottbølls Fuldmægtig Hr Peder- sen, som udi min Fraværelse forfattede Testamentet og havde formaet min Mand til at underskrive samme, hvortil han var villig, saasom han den Tid uden at betænke sig sagde ja til alt hvad man af ham forlangede. Testamentet blev strax til Confirmation indsendt til det kongelige danske Cancellie som ved dets Confirmation tilføjede den betydelig store Forsigtighed, ved at tillægge Confirmationen den Bestemmelse, at hvis det lovlig kunde beviises, at min Mand ikke havde været ved sin fulde Fornufts Brug da han underskrev Testamentet skulde det ikke være gældende. Min Mands Paarørende formaede tvende Mænd til for Retten at bevidne, at min Mand da Testamentet blev forfattet var ved sin Fornufts Brug, de lode ogsaa uden mit Vidende og Villie, da de mærkede, at min Mand var lidet roelig, hendte Præsten, som uden nogens Overværelse (hvilket dog er en almindelig Skik og Bruug hos os, endog hos den allerfattigste at et Par Naboer skal være tilstæde) meddelede ham Alterens Sakramente, hvorved de ogsaa erlangede Præste Attest paa min Mands fulde Fornufts Brug. – Allernaadigste Konge: Det er sandelig et besynderligt Tilfælde! Dagen før dette Testamente blev forfattet, var min Mand saadan i Sindsvildelse, at Hr Kynde, som meldt er, ikke kunde efter hans Ord oprette noget Testamente, men maatte med uforrettet Sag reise tilbage; han blev ikke roeligere den Dag, eiheller Natten derpaa, og da jeg af Nødvendighed forlod Gaarden og ham, for at see til Høstfolkene paa Marken, var han ikke roeligere, og dog skal han ved Testamentets Forfatning og Alterens Sakramentes Annammelse have været ved sin fulde Fornufts Brug som jeg ikke fandt ham da jeg kom hiem. Jeg lod derfor strax protestere imod dette Testamentes Gyldighed og har nu paa 2^{det} Aar ved Ballerup Birketings Rett ført Proces desangaaende hvorom medfølgende Tingsvidne giver fuldkommen Oplysning«.

Derefter refereres tilbudet om at betale boets halve værdi og afslaget på dette tilbud. »Jeg har i mine suure 26 Aars Ægteskab alleene maattet bære Omsorg for Gaardens Avlings Drift med viidere dertil hørende, og betalt Skatter og Afgifter i rette Tiid, uden dermed at staae tilbage, hvilket er saavel Øvrigheden som heele Sognet bekiendt, skulle jeg nu i min tiltagende Alder udsættes fra alle Ting og derved geraade i Armod, ville det være mig en stoer Hiertesorg. Men da det er

og bliver til største Skade for Deres Maiestæts Bøndergods, om slige smaa Gaarde som have kuns lidet Jord til 10 Tønder Hartkorn, skal demembreres eller skilles ad i 2 eller flere Parter, efterdi det er umueligt at 2de Familier kan leve deraf, uden at begge blive Prakkere: Saa er min allerunderdanigste Bøn: »At Deres kongelige Maiestæt efter foranførte Grunde allernaadigst vil erkiende Testamentet ugyldigt« – og da Deres kongelige Majestæt allernaadigst har behaget at løsne Stavnsbaandet og give sine Bønder frie Arve Eiendoms Skiøder paa deres Gaardes Jorder, hvorved vi allerunderdanigst troe at være paa nogen Maade sat i Ligning med Sæde Gaarde, som ikke ved Arv maae deles,⁵ saa beder jeg allerunderdanigst end viidere: »At det allernaadigst maatte mig tillades i Analogie med Slutningen af 20de Articul i Loven 5 Bogs 2^{det} Capitel, at udbetale min Mands Arvinger i reede Penge, effter Registrering og Vurdering som Skifteretten har sat derpaa. I Forventning om allernaadigst Bønhørelse henlever

allerunderdanigst
Birthe Peiters Datter
med paaholden Pen

Som Laugværge for Enken og Cautionist for Gaarden underskriver
allerunderdanigst

Iver Nielsen«.

Det velskrevne og rørende brev hjalp dog intet. I juli 1796 kom Danske Kancellis svar, hvorefter det »forbliver ved det confirmerede Testamente«. Og den 1. september fulgte skifterettens decision, der ligeledes stadfæstede testamentets bestemmelser. Det fremgår af referater af vidneudsagn, at vidnerne ikke har benægtet Niels Hansens sindssygdом, men de hævdede, at han, da testamentet var oplæst for ham, svarede, at det var således hans vilje. Også Iver Nielsen, der var til stede, må erkende dette, omend han – ene af alle – fastholder, at Niels Hansen ikke var ved sin fornufts fulde brug.

Før vi går videre i beretningen, er det værd at erindre om, under hvilke forhold dette par har levet. Værst er det utvivlsomt gået ud over Niels Hansen, der i lange perioder har måttet leve under de grufule vilkår, man bød sindssyge. Selv om forholdene i Pesthuset (Sct. Hans Hospital) var blevet noget forbedret ved oprettelsen af Claudi

Rossets Stiftelse i 1766 og flytningen til Ladegården i 1769, så kunne N. D. Riegels endnu i 1788 beskrive forholdene således:

»Det er ikke alene Nøgenhed og Sult, de ovenpaa hinanden pakkede Lemmer, der alle ere syge og skrantne, skulle have at kjæmpe imod, men de ere ogsaa saa at sige husvilde, fordi Alt er saa usselt, at de neppe kunne ligge i Skjul for Regn og i Ly for Vind«. Selv dårekisterne var så skrøbelige, at patienterne kunne bryde gennem væggene. Under sådanne forhold levede de sindssyge sammen med fattiglemmer med uhelbredelige sygdomme samt patienter med kønssygdomme.⁶

Birthe Peitersdatter har unægtelig haft et »surt« ægteskab. Men hun har dog haft held til at drive gården, således at hun næppe var nogen »fattig enke«. Ved vurderingen af indboet opregnedes rigeligt af møbler og tøj, f. eks. 23 hørlærredsskjorter, og endog 4 sølvspiseskeer og krus med sølvvlåg. Af dyr fandtes 8 heste, 10 køer, 3 kalve, 10 får, 1 vædder, 2 lam og ialt 23 svin. Gælden udgjordes kun af folkeløn, herunder 72 rd. til Hans Larsen og 40 rd. til Maren Johansdatter, begge for 4 år, samt en gæld til en brændevinsbrænder, der dels havde lagt 100 rd. ud til begravelsen, dels havde til gode »for bekommen Brændeviin 40 Potter«. Og det havde været en god tid for landbruget, præget af de store bondereformer, der gav Husum-bønderne selveje i 1766, udskiftning af jorderne i 1782 og ophævelse af stavnsbåndet i 1788. Birthe Peitersdatter var selv til stede sammen med de øvrige Husumbønder, da landvæsenskommissionen 7. maj 1782 forhandlede om udskiftning af jorderne og forgæves forsøgte at formå nogle af bønderne til at flytte gårdene ud fra landsbyen, således at der kunne foretages en fornuftig deling af byens jorder. Resultatet blev den deling i »lagkageskiver«, ⁷ hvis spor stadig ses i gadeføringen omkring den gamle landsby.

Enken forsøger en appel til Højesteret, og dermed udsættes afgørelsen endnu et år. Dommen går hende dog imod, men dermed er sagen ingenlunde afsluttet.

Gårdens værdi fastsættes ved en vurdering, men værdien af indbo må efter slægtningenes krav afgøres ved en auktion, hvor enken tilbagekøber omtrent halvdelen. Derefter skændes man om værdien af det, der ikke solgtes på auktionen: korn, halm, kreaturer, redskaber m. m., og helt galt går det, da man kommer til regnskaberne for går-

dens indtægter i de år, der er gået siden dødsfaldet, af hvilke Hans Larsen skal have halvdelen. Enken afleverer et regnskab, der udviser et underskud på 662 rd., og kræver at halvdelen heraf skal betales af Hans Larsen, der derimod fremsætter et krav om udbetaling af 200 rd. Det ender langt om længe med et kompromis, så han får 100 rd.

Mindre vanskelighed volder delingen af jorderne, som foretages af en landinspektør ud fra det sædvanlige synspunkt, at alle fra landsbyen skal kunne gå direkte ud på deres marker: Ved endnu et lagkagesnit fik enken den nordligste del, Hans Larsen den sydligste del. Endelig kunne sagen så afsluttes 5. juli 1800.

Hvad der derefter skete? Om Hans Larsen kan oplyses, at han var blevet forlovet med Jens Christensens datter Maren Jensdatter, hvis moder var hans kusine, og at det var tanken at bygge en gård til ham ved siden af svigerfaderens i landsbyens nordvestligste hjørne. Men det fremgår af matrikelkortet fra 1809, at der ikke var bygget nogen gård der, og at Hans Larsens jorder nu tilhørte sognefoged Christian Rasmussen, der i forvejen ejede jorderne syd derfor. Hans gård blev dermed til »Storgården«, der senere, efter udflytning, blev til »Kransagergård«. Om Hans Larsen oplyser kirkebogen for Brønshøj sogn, at han blev gift med sin Maren 21. september 1798, men derefter synes parret at have forladt sognet.

Også Niels Iversen blev gift med sin Maren, det skete 6. februar 1801, og 16. marts samme år tinglystes skøde på Birthe Peitersdatters gård, som hun derved overlod ham for »Kiøbesummen 100 Rd. – i Betragtning af at han som ommeldt ægter min Søsterdatter«. Niels Iversen udvidede i 1807 sin halve gårds jorder ved at købe en mark i Islev og halvparten i den skov i Kolle-kolle, der nu hedder Bøndernes Hegn. Men allerede året efter døde han, og inden et år var gået giftede hans enke Maren Johansdatter sig med en anden gårdmand i Husum Jørgen Nielsen, med hvem hun fik tre børn. Han var da 22 år, hun 34. De solgte Niels Iversens halve gård til en Lundtofte-gårdmand, men beholdt selv skoven.⁸

Ved folketællingen 1801 havde Birthe Peitersdatter forladt gården; hvor hun tog ophold kan ikke oplyses. Men hun må have haft gode kår, for den ret til underhold, som hun havde forbeholdt sig ved salget af gården til Niels Iversen, frafaldt hun, da Jørgen Nielsen solgte gården i 1809.

HENVISNINGER OG NOTER

1. Afskrift af skifteretssagens dokumenter har været i efterkommeres eje, indtil de for ca. 45 år siden skænkedes til Den gamle By i Århus. En del af dokumenterne kan findes i Københavns Amts Skifteprotokol.
2. I skifterettens dokumenter staves navnet oftest Birthe Pedersdatter, men hendes faders navn er Peiter Pedersen, så Birthe Peitersdatter er den korrekte stavemåde, og denne bruger hun selv i bønsskriftet til Kongen og i et testamente. Forøvrigt angives navnet ved dåben i kirkebogen (12. marts 1741) som Birgitte Pedersdatter – man tog ikke så tungt på den slags detaljer. Faderen var gårdmand i Husum og blev fundet død på vejen dertil i 1757. Moderen Bodild Søfrensdatter var død allerede 1750, hvorefter faderen giftede sig med Karen Johansdatter, der efter hans død giftede sig med Iver Nielsen.
3. Johan Andersen var søn af gårdmand Anders Johansen i Husum, der døde i 1763, 104 år gammel. Iflg. optegnelser i Københavns Stadsarkiv af J. Østergaard lykkedes det først sønnen at få faderen til at afstå gården i 1752, så først da kunne han gifte sig med Lene Peitersdatter, Birthes søster. Han døde 1781. Maren Johansdatter blev født 9. oktober 1774 og døde 81 år gammel 3. december 1855.
4. Se note 2.
5. Dette forsøg på en juridisk begrundelse har næppe støttet sagen, eftersom de til Kronens fæstebønder i 1766 udstedte selvejerskøder udtrykkelig tillod at »afhænde udi 2, 3 eller flere Parter, ligesom for got befindes«.
6. Se f. eks. C. A. Gad: Sanct Hans Hospital og Claudi Rossets Stiftelse. Et Mindekrift udgivet 1866 ved Kjøbenhavns Magistrats Foranstaltning.
7. Landvæsenkommissionens beretning findes i Landsarkivet for Sjælland m. v.
8. F. Reimers: En skov, indhegningen kaldet. Historisk Forening for Værløse Kommunes årsskrift 1969.

Tømrerstrejken i København 1794 og dens omfang

Af Edit Rasmussen

Tømrerstrejken 1794 var den første større organiserede arbejdsnedlæggelse i Danmark. Den er blevet behandlet flere gange i forskellige sammenhænge i den historiske litteratur, som det vil fremgå af litteraturlisten. Denne artikel er koncentreret om selve strejkens forløb fra arbejdsnedlæggelsen 30. juli frem til den 3. oktober, da ikke kun de danske, men også de tyske svende, der fik lov til at genoptage arbejdet i København,¹ påny var i deres mestres tjeneste.

Ordet strejke fandtes hverken som verbum eller som substantiv i det danske ordforråd 1794. Svendene strejkede således ikke. De var urolige, de forlod, nedlagde, forsømte eller udtrådte fra deres mesters arbejde, de spadserede, de fyrede eller de gik og omdrive. Selve begivenheden kaldtes ustyr, opløb, urolighed, tumult og i et enkelt tilfælde optøget. Ordet stammer fra det engelske strike, der som verbum, at stryge sejlene og ligge stille, i England kan føres tilbage til 1760, mens det som substantiv, som begreb i forbindelse med lønkampe, hører en senere tid til. I England træffes det 1810. Til Tyskland overførtes det o. 1840. Baggrunden for begrebet var en etableret arbejderbevægelse. I Danmark findes det fra ca. 1860. Endnu 1835 ses således H. F. Garde i Den danske og norske Sømagt at omtale de straffede svende som »de urolige tømmer-svende, som havde gjort opløb i København«.²

Situationen i sommeren 1794 var den, at der i København var en livlig byggeaktivitet. Først og fremmest fordi man i disse år var travlt optaget af det byggeri, der fik navnet Frederiksstad. Der var således gode beskæftigelsesmuligheder for byggehåndværkere. Som vi ved fra senere strejker, er de som hovedregel knyttet til perioder med ringe arbejdsløshed. De gode beskæftigelsesforhold ses også af, at København var nødt til at importere et større antal svende udefra, og at der i disse år var en betydelig lønglidning. Også i tyske aviser omtales de

Tømrermester Johan Volmeisters skydeskive på Kbh. bymuseum.
Woldbye fot.

store byggearbejder. Resultatet var, at der i København foruden danske håndværkere beskæftigedes mange tyske svende, der var på valsen. Det store tyske element fik betydning for strejkens start og videre forløb.

Der var i sommeren 1794 omfattende uroligheder i de nordtyske byer. I særlig grad skal nævnes Rostock, hvor svendegrupper af alle fag 19. juli i stort tal besatte rådhusets trapper og gange for at få nogle arresterede rugbrødsbagere frigivet. Det lykkedes.³ Efterretningerne om begivenhederne i Nordtyskland nåede hurtigt frem til København. Det skete naturligvis via de skibe, der sejlede mellem Rostock og København,⁴ og vi må forestille os, at de tyske uroligheder blev livligt drøftet på arbejdspladserne og i Tømrerkroen i Adelgade, hvor tømrersvendene fra 1771 havde deres herberg.⁵

Før begivenhederne brød ud – og det viser, at jordbunden var

beredt – havde tømrersvendene 9. juli henvendt sig til magistraten med krav om en lønforhøjelse, der bragte tømrersvende på højde med murersvende.⁶ Svendene anførte i denne og senere skrivelser om deres løn, at de fik 32 skilling i løn om dagen. Deres krav lød på 40 skilling daglig om sommeren og 32 skilling om vinteren,⁷ der var det samme som murersvendene fik. De begrundede det med, at de to fags svende havde samme arbejdstid,⁸ men især med at ingen borger eller byggende ville lide ved en eventuel lønstigning, thi enten en mester betalte sin svend 32 eller 40 skilling, beregnede han sig selv 48 skilling i sommerdagløn.⁹ Mestrene indvendte herimod, da de over for magistraten kommenterede svendenes henvendelse, at tømrersvendene fik fra 32 til 54 skilling i dagløn. Ved arbejde på palæerne var den normale løn for 14 timers arbejde inkl. en middagspause kl. 11–13 således 36 skilling, dvs. 3 skilling pr. arbejdstime. Svendene, der arbejdede på palæerne, fik imidlertid 44 skilling for 15 timers dagligt arbejde, hvoraf 1 time var middagspause. For de nylig ankomne svende kan måske dertil lægges, at mesterens udlæg til rejsepenge på 2 rd. slettedes efter 36 dages forløb, således at begyndelseslønnen reelt udgjorde godt 49 skilling pr. dag. Det er især betalingen for overarbejde på 4 skilling pr. time for 2 timers dagligt overarbejde, der viser højkonjunkturen i byggefagene. At tømrersvende var dårligere aflagt end murersvende var et gammelt fænomen, der bl. a. hænger sammen med en kortere læretid, og med at tømrerarbejdet på den tid i realiteten nærmede sig arbejdsmandsarbejde.

Da strejkemeddelelserne fra Tyskland nåede frem, var tømrersvendene utålmodige, fordi de endnu ikke havde fået svar på deres henvendelse til magistraten. Hertil kom, at to tyske svende, som var i tjeneste hos tømrermester Hallander, var blevet arresteret, fordi de havde forsøgt at forlade deres mester for at rejse hjem.

Arbejdsnedlæggelsen begyndte, som det ofte senere har været tilfældet, på byens største arbejdsplads. Det var Amalienborg-palæerne, som under hofarkitekt C. F. Harsdorffs ledelse var under ombygning. Et hastearbejde, der skulle være afsluttet, inden kongefamilien vendte tilbage fra sommerophold på Frederiksberg. Den 30. juli om morgenen var mindst 89 tømrersvende i arbejde hos 6 mestre beskæftiget på Amalienborg. Den største af mestrene, Johan Ernst Burmeister, havde alene 64 svende i gang.

Tidligt om morgenen var tømrersvendeformanden, Joh. Fr. Wagenknecht, hos tømrermestrenes oldermann, Johan Volmeister, for at spørge, hvorfor Hallanders svende var arresteret. Han fik blot at vide, at det ikke vedrørte ham.¹⁰ Formanden kom tilbage fra denne samtale kl. 7. »Straks efter« nedlagde alle de på palæerne beskæftigede arbejdet, og i frokostpausen kl. 8–8.30 gik nogle af dem rundt på værkstederne for at få kammeraterne til at følge deres eksempel. Kl. 8.30 dømte politiretten de 2 tyske svende, som havde forladt deres mester i utide, til 6 dage på vand og brød,¹¹ og kl. 9 præcis indfandt mester Burmeister sig på politikammeret og meddelte, at hans svende havde nedlagt arbejdet uden at give nogen årsag.

De senere indløbne mesterindberetninger viser strejkens udbredelse. 280 strejkende svende ses angivet i de lister, som 9 mestre indgav til politimesteren.¹² Som strejkende kan hertil lægges 14 svende hos 3 mestre, som ikke indsendte lister, men om hvem det vides, at disse senere blev bortsendt for at have strejket.¹³ Med et par senere dømte svenderepræsentanter (formand og lavsbud) er tallet oppe på 296 eller så nogenlunde de 300, som politiet flere gange angiver som antallet af svende, der var til stede i herberget 30. juli og 4. august på kritiske tidspunkter.

Efterhånden som arbejdsnedlæggelsen 30. juli udvidedes, samledes de utålmodige svende i Tømrerkroen i Adelgaden. Herfra sendte de om formiddagen en delegation bestående af formanden Joh. Fr. Wagenknecht, de to bisiddere, lavsbudet og et par andre svende til politimester Johan Thomas Flindt for at få at vide, hvorfor de to tyske svende var arresteret. Under besøget arresteredes Wagenknecht, hvorefter de strejkende valgte en ny formand. Lidt af stemningen på strejkens første dag ses af, at den arresterede formand i middagsstunden forsøgte at berolige sin ængstelige kone, Stine Wagenknecht. Hun havde af politimesteren fået lov til at tale med ham i overværelse af et par betjente. Manden sagde trøstende, »at han blev ikke enten hængt eller brændt, og siden han af de andre svende var blevet udvalgt til deres formand, så måtte han og påstå deres ret«.¹⁴ Den nye altgesell og andre svende forsøgte at få Wagenknecht løsladt, men resultatet blev flere arrestationer og sager mod altgesellen og andre svende. Svendene blev anklaget i henhold til magistratens plakat af 24. november 1749 om arbejdsnedlæggelser, som de dog nægtede at kende.

Magistratens plakat om forbud mod arbejdsnedlæggelser m.v. blev udgivet både på dansk og tysk og havde en passus om at den i det mindste een gang om året skulle forelæses for svendene. Kbh. stadsarkiv.

Wagenknecht fortrød, bad om forladelse og slap med en bøde på 25 rd.¹⁵ Tre andre svende dømtes 1. og 2. august til forbedringshus i 3–6 uger.

Medens disse sager behandlede i politiretten, opstillede svendene deres krav, som de havde præciseret første gang i ansøgningen til magistraten 9. juli som et ønske om murersvendeløn. Magistraten havde sendt svendenes brev til udtalelse hos tømrerlavets oldermann, men først 30. juli underskrev denne mestrenes udtalelse om lønningerne til magistraten.¹⁶ De utålmodige svende udformede 31. juli en ny ansøgning, denne gang til kronprinsen, om frigivelse dels af de den 30. juli

dømte to tyske svende, dels af deres egen formand.¹⁷ Øverst på ønskelisten stod dog stadig kravet om murersvendeløn. 2. august indgik igen en ansøgning – til kongen.¹⁸ Heri tilføjedes et krav om at få de nu til forbedringshus dømte svende løsgivet, og et ønske om at få mestrenes pligter over for svendene givet lovs form, så en sådan lov kunne blive hængt op på deres herberg, ligesom plakaten af 24. november 1749 om forbud mod aktioner fra svendenes side skulle have været det.

Samtidig med at politiretten behandlede sagerne mod svendene, og disse udformede deres krav, forsøgte danske embedsmænd forgæves at tale svendene til rette. 1. august talte politimester Flindt og senere samme dag kapellan ved Nicolaj kirke J. H. Rørbye med svendene, og 2. august generalprokurør Chr. Colbjørnsen, til hvem svendene afleverede deres ansøgning til kongen.

Efter en stille søndag tog begivenhederne fart mandag 4. august. Politiretten modtog fra 9 af mestrene lister over deres strejkende svende, som mestrene ønskede indkaldt for retten og forhørt. Svendenes ansøgning af 31. juli til kronprinsen oversendtes fra Danske Kancelli til politiretten. Kancelliet modtog ansøgningen tilbage samme dag sammen med kopi af politisagen mod tømrermester Hallanders 2 tyske svende. Politiretten oplyste, at de 2 svende ville blive løsladt den følgende dag da deres straf så var udstået, men at det lå uden for rettens kompetence at udtale sig om ansøgningen om højere løn. Det måtte være en opgave for byens magistrat.¹⁹

Stadig den 4. kl. 13 gav politimester Flindt 3 betjente ordre til at tilsige tømrersvendene i kroen til at møde i politiretten på rådhuset kl. 15 for at høre afgørelsen og besvare spørgsmål. Der var da omkring 50 svende i kroen, især tysktalende. De danske svende sad hjemme ved frokostbordet. I to timer ventedes der i politiretten på rådstuen kl. 15–17, men forgæves; der kom ingen svende. Så måtte et par af rettens håndhævere igen tage turen til tømrerkroen, hvor de skønnede, at der var ca. 300 svende. Disse nægtede også at møde den følgende morgen kl. 8. De havde afleveret deres ansøgning til konferensråd Colbjørnsen og fandt det derfor naturligt, at han bekendtgjorde dem svaret. Deres afskedsord var, at hvis resolutionen ikke lød på, at de skulle have 40 skilling om dagen, gik de aldeles ikke på arbejde.²⁰

Den længe ventede resolution blev udfærdiget af Danske Kancelli

Pastor Rørbye formaner de strejkende i Tømmerkroen. Stik på Kbh. bymuseum.

5. august. Den blev ikke meddelt til svendene, men i 2 breve til politimester Flindt.²¹ Det første, der var beregnet til oplæsning for svendene, oplyste, at Kancelliet i dag havde modtaget en ansøgning fra samtlige tømmerstænder, som anmodede om at få deres til forbedringshus dømte kammerater løsladt, og om at deres dagløn måtte forhøjes. Angående det sidste problem hed det, at sagen måtte undersøges nøjere, men at svendene skulle begynde at arbejde. Det andet brev var, efter Hans majestæts resolution, en ordre til politimesteren om straks fra kommandanten at forlange en vagt på 200 mand og med den at gå til herberget for i kongens navn at spørge svendene, om de ville genoptage arbejdet. Hvis svaret blev nej, skulle samtlige forkyndes arresteret.

Resultatet blev, at 202 svende førtes fra herberget til kommandantens hus i Kastellet, hvor politiretten blev nedsat. En efter en skulle svendene fremkaldes, og, hvis de ikke lovede at gå på arbejde, forhøres og dømmes. Af svendene lovede 78 at gå på arbejde, medens 123, hovedsagelig tyskere, dømtes til strengt arbejde i fæstningen. Både

disse og de 3 til forbedringshus dømte benådedes i Geheimstatsrådet 8. august, men de skulle ufortrødent bringes ud af »vore riger og lande«, fordi de fleste var fremmede og ukendte med landets love og forskrifter.

Samme forestilling, som benådede de 126 til forvisning, bestemte, at udenlandske svende af alle fag, som foretrak at forlade landet, skulle have deres mestres afsked i løbet af 24 timer. 10 tyske tømrersvende benyttede sig heraf.²² Det var åbenbart regeringen om at gøre at få alle uroelementer ud af hovedstaden. Sidst på eftermiddagen fredag 8. august sejlede de 126 svende i 3 kongebåde, Mågen, Vindhunden og Makrelen, som fulgte briggen Lougen, fra København for efter vinds og vejrs beskaffenhed at søge Rostock eller Lübeck. Det blev nu Trave-münde.

Samme dag gav kronprinsen mundtlig ordre til deputeret i Rente-kammeret Jac. Edv. Colbjørnsen, om at tømrerarbejdet ved de kongelige palæer i nogle dage på grund af mangel på tømrerfolk skulle besørges af Holmens tømmermænd. Admiralitets- og Kommissariatskollegiet blev derfor anmodet om at sende så mangan tømmermænd, som professor C. F. Harsdorff rekvirerede fra Holmens chef til at begynde arbejdet den følgende morgen – en lørdag. I 5 dage arbejdede 45 tømmermænd under 2 formænd, d. v. s. under sædvanlig militær kommando, medens hofbygmesteren anviste formændene, hvilket arbejde der skulle forrettes. 14. august takkede Rentekammeret Admiralitets- og Kommissariatskollegiet for godt udført arbejde. Man mente da, at byens håndværkere kunne bestride arbejdet.²³

Da de tyske svende var væk stod tilbage opgøret med den danske svendeopposition. Det var åbenbart, at situationen nu var ved at udvikle sig på en sådan måde, at uroen forplantede sig fra tømrerne til andre fag. Spirerne til vor tids sympatistrejker er helt tydelige.

Murerlavets oldermand oplyste 6. august i magistraten, at det var vanskeligt for nogle af murermestene at anvise svende arbejde på grund af tømrersvendenes arbejdsstandsning, og han frygtede, at uroen ville brede sig. Magistraten tilrådede, at disse murermestre skulle vedblive at give deres svende dagløn »i de få dage, inden hvilke tømrersvendenes udstyr håbes standset«. Dette billigedes af Kancelliet 7. august,²⁴ men tilsyneladende for sent. 8. august oplystes fra råd-stuen, at også skræddersvende, snedkersvende og bagere var forsamlet

Bekjendtgjørelse.

Efterat samtlige Tømmer-Svende her i Staden, ved allerunderdantigt Ansøgning til Hs. Majestæt Kongen har deels anholdt om, at de af Politie-Retten til Forbebringshuset demte Svende, maatte løslades, deels at deres Dagløn maatte forhøies med videre, har Hs. Kongelige Majestæt allernaadigt resolveret: at i henseende til deres Begiering om de demte Svendes løsladelse, da, siden de Skuldige ere demte efter Lovene og hohandlede med et muetlig Lemfælsdighed, bør det have sit Forblivende ved Domstolene, der endog ere saa milde, at de Paangjældende selv dermed have erklaret sig tilfreds.

Dg hvad deres Ansøgning, om deres Dagløns Forhøielse med videre angaaer, da kunde de, naar der er indhentet fornøden Dphøielse om disse Puncter, og de ere blevne tagne i nøiere Overveielse, derom vendte nærmere Resolution, samt at de imidlertid have at holde sig roelge og strax at begybe sig paa Arbejde.

Hvilken allerhøieste Resolution herved bekjendtgjøres samtlige Tømmer-Svende til Efterretning og Efterlevelse, ligesom den allerede sidste Tirsdag Eftermiddag blev oplæst paa Tømmer-Svendenes Herberge for de da Tilstædeværende.

Politiekammeret i Kjøbenhavn den 6 August 1794.

J. T. FLINDT.

Politie-Retter.

Bekjendtgørelse, oplæst for svendene den 5. og trykt den 6. august, oversendtes den 9. august til Københavns magistrat, som straks skulle foranstalte dens ophængning på offentlige steder og uddeling i et eller flere eksemplarer til ethvert hus i byen og forstæderne. Nu blev det publiceret, at ansøgningen om daglønns forhøjelse skulle tages under nøjere overvejelse. Men før det kunne ske, måtte de tyske svende være ude af landet. Rigsarkivet.

på deres herberger, som de ikke ville forlade, før tømrrersvendene var løsladt. Af et brev fra mestrene til Københavns rådstue 7. august fremgik, at de nu var parat til at se bort fra lavsartiklernes krav om at beholde svendene i arbejde til Mortensdag, uden hensyn til om en svend ønskede at rejse bort,²⁵ men det var især tanken om højere lønsatser, der dukkede op som forhandlingsmulighed. Da – men kun fordi generalstrejken var under udvikling – svarede Danske Kancelli 9. august, at det ville være gavnligt, »om mestrene ved opmuntring af mere dagløn og ellers kunne formå de danske svende til at gå på arbejde og ej

forlade samme«. Kancelliet var især bekymret for, at maling af mel eller brødbagning skulle standse.²⁶

Det er allerede nævnt, hvor hurtigt der skete et omsving fra 8. august, da Holmens tømmermænd omgående, en lørdag morgen, skulle overtage arbejdet på palæerne, til Rentekammeret den 14. mente, at byens håndværkere kunne bestride det. Baggrunden var nedsættelsen af Kommissionen vedr. urolighederne mellem håndværkssvendene i København af 11. august. Den skulle modtage svendenes klager og give forslag til lovændringer. De enkelte fags svende og mestre blev tilsagt, og – vel at mærke – svendene først. Magistraten fik meddelelse om kommissionens nedsættelse og fik tillige at vide, at der ikke måtte trykkes noget, der vedrørte de urolige tømmermænd.²⁷ Denne indskrænkning af trykkefriheden blev af stærkt begrænset varighed og ophævedes den 20.,²⁸ men da havde den givet kommissionen arbejdsro i de bevægede dage.

Allerede på kommissionens første egentlige arbejdsdag 12. august blev tømmer- og murerfaget tilsagt, og der blev taget fat på forligsbestræbelserne. Tømmermændenes krav, sidst nævnt i deres skrivelse til kongen af 2. august var, at en svend måtte rejse, når han ville, at daglønnen skulle fastlægges som 40 skilling sommer- og 32 skilling vinterløn, at en plakat skulle fastlægge mestrenes pligter imod svendene, og at deres arresterede kammerater måtte tilgives og komme tilbage. Herimod fremsatte kommissionen imidlertid et tilbud om en ny form for frimesterskab. De hidtil kendte frimestre havde enten været fhv. soldater eller havde fået kgl. privilegium, fordi de var gamle, havde familie at forsørge e.l. De havde ikke måttet uddanne eller ansætte svende, de kunne ikke optages i mesterlavet, og de var ikke velsete, især ikke fra mesterside. Nu skulle de svende, som ønskede det, efter 4 års svendetid kunne nedsætte sig som frimestre, og efter at have klaret sig 4 år som frimestre kunne blive mestre i lavet med nyt borgerskab og ret til at holde svende og uddanne drenge. Udsigten til den lettere adgang til frimesterskab fik tømmermændene til samme aften at love at genoptage arbejdet den følgende morgen.

Efter 12. august ses kræfterne koncentreret om at få de forviste danske svende tilbage. Da de var forvist ved en kgl. resolution, kunne de kun vende tilbage efter en sådan. Den blev givet 20. august. I sagen findes ansøgninger om tilgivelse med datering allerede 13. og 14. au-

gust. Ikke blot mødre, svogre og mestre, men tillige rådmand Carl Pontoppidan og hof- og stadsretsprokurator Niels Schellerup søger på svendenes vegne.²⁹ Også om bord på de tre kongebåde var en eftertankens, muligvis fortrydelsens time inde. Af en liste over svendene, underskrevet af Lougens chef, Hans Kaas, fremgår, at der har været en samtale eller en art forhør over svendene. Ud for de danske svende er noteret »ønsker at komme hjem til min moder« (2 unge svende på 19 og 24 år), »til mine forældre« (en svend på 20 år) eller »til min familie« (børns tal evt. angivet). En svend var kommet til at tænke på sin gravide kone. I alle tilfælde fortsættes der: »herom indgives ansøgning«.³⁰

Af de 126 svende sejlede 33 danske eller i København bosatte svende tilbage fra Kiel i skipper Siemens galease. Da skibet var kommet til ankers under Sjælland, ønskede såvel de som skibets øvrige passagerer at fortsætte rejsens 12 mil til København over land. Skipperen gav dem som lån 10 rd. Både dette beløb og den akkorderede fragt fik han udbetalt af svendeformanden ved ankomsten til København. En del af de hjemmевærende havde skillinget sammen hertil – 3 skilling pr. mand.³¹ 5. september var svendene tilbage i København og 10. september var de igen i arbejde hos deres mestre. Selvbevidste var de tilsyneladende stadig. Under svendenes forvisning havde de danske svendes efterladte koner og børn fået udbetalt en understøttelse på kronprinsens foranledning. Det drejede sig om 13 koner og 30 børn,³² hvis understøttelse standsedes 10. september. Men selv ikke for at takke for denne udviste kgl. nåde var det muligt at få svendene til at aflægge visit hos kronprinsen på Frederiksberg slot.³³

Strejkens umiddelbare følge for mestrene var, foruden tabene ved arbejdsnedlæggelsen, at de to måneder før sommertidens udløb mistede 92 tyske svende.³⁴ Tømrmester Burmeister alene mistede 52. Ikke mærkeligt, at han i september var travlt beskæftiget med at søge tilladelse for tyske svende, som ønskede at vende tilbage. Tilladelsen blev dog kun givet til 3 svende, som havde været her i landet i 3–4 år, og som var forlovet her. Det sidste skulle dokumenteres med udtalelse fra pigens familie og helst med lejekontrakt. 3. oktober var disse tyske svende i arbejde igen.³⁵ Hermed var man tilbage i dagligdagen, og de mange tumulter på gaderne, der var fulgt i strejkens kølvand døde ud.

Svendene opnåede således ikke umiddelbart den lønforhøjelse, som ellers havde været et hovedpunkt i deres krav. Baggrunden for af løn-

kravet så hurtigt glemtes forstås kun, når man tænker på den betydning muligheden for at arbejde på egen hånd, som frimester, tidligere havde haft for svendene, der var slået ud på grund af alder eller sygdom. Endvidere var der blandt de svende, som deltog i begivenhederne 1794, ud over ugifte svende og frimestre, også næringsdrivende udskænkere, øltappere, spækhøkere, tehandlere m. m.; næringerne var sandsynligvis kvindearbejde, hustruernes bidrag til familiernes økonomi. Forklaringen på dette var, at tømmer- og murersvende, som stod ved brandværnet, havde ret til, uden bevilling at udskænke øl og brændevin, når de tog borgerskab. Disse svende var ofte tillige huskere. Det siger sig selv, at en så forskelligartet svendeflok ikke kunne være effektiv i nogen strejke.

Generelt er det vanskeligt at sondre mellem konsekvenserne af strejken og af Københavns brand 1795, da kommissionen, der blev nedsat 11. august 1794 i anledning af strejken, først afsluttede sit arbejde med forordningen om håndværkslavene i København den 21. marts 1800. Men netop de i denne nedfældede bestemmelser, bl. a. om strejkeforbud, viser tydeligt myndighedernes i sommeren 1794 gjorde erfaringer.

Kapitel 1 § 11, stk. 12 i 1800-forordningen pålægger enhver svendeformand, så snart der spores den mindste optræk til uro, som han ikke selv kan få standset, straks at melde det til politimesteren, da han ellers betragtes som hovedmand for sammenrottelsen. Af samme paragrafs stk. 10 fremgår, at hvis et helt lavs svende forlader arbejdet, dømmes ophavsmanden til at arbejde i forbedringshuset i 2 år, og lavets svende har ikke længere ret til at have herberge eller forsamlingsstue, hvilket betyder, at de fratages organisationsretten. Derimod foreskrevet ingen andre sanktioner, erstatning eller bøder m. v. for de øvrige svende.

Resultatet af svendenes oprindelige ønske om lettere at kunne forlade mesterens arbejde blev, i kap.1, § 1, stk. 6, en gensidig opsigelsesret med 14 dages varsel fra begge sider. Men denne blev illusorisk, fordi svendene var bundet til mesteren ved at modtage store forskud og ved akkordarbejde. Både svendenes gæld og deres akkorderede arbejde skulle være afviklet, før de måtte forlade mesteren. Om mesterens pligter over for svendene bestemtes, at hvis en mester uden lovlig årsag havde givet sin svend afsked, uden opsigelse eller imod en ind-

gået kontrakt, skulle mesteren betale svenden 32 skilling daglig i den tid, der manglede til opsigelsesterminen. Beløbet gjaldt generelt samtlige fags svende. Ligeløn for murer- og tømrrersvende indførtes formelt først med plakat af 6. april 1813, der gav de 2 fags svende samme dagløn, men dog kun for reparationsarbejde, da byggearbejde skulle udføres efter akkord.

Både under strejken og tidligere havde der været usikkerhed om, hvordan lønansøgninger o.l. skulle behandles. Om disse problemer siger kap. 1, § 11, stk. 3: Hvis mestre eller svende har et fælles anliggende at foredrage, bør det ske skriftligt ved ansøgning, som af oldermanden, på mestrenes, og af oldgesellen, på svendenes vegne, overleveres magistraten, hvorfra den, med dennes betænkning, straks sendes til vedkommende kollegium, for derigennem, når sagens natur kræver det, at blive forelagt kongen.

Den lettere adgang til frimesterskab, som svendene opnåede ved strejken, kom ikke til at virke efter hensigten. Frimestrene havde i almindelighed ikke råd til at betale 10 rdl. og 60 skilling for borgerskab og 2 rdl. i indskrivning, som et par frimestre gjorde i slutningen af 1790'erne. Dette rådedes der nu bod på med kap. 2, § 19, der fastslår, at en frimester skal betale det halve af det, en lavsmester betaler i borgerskab. At frimestre betragtedes som en art svende, også efter forordningen år 1800, fremgår af § 23, idet de ifølge den skulle træde ind som brandfolk, hvis der ikke var svende nok.³⁶

Endelig resulterede strejken i, at politimester Johan Thomas Flindt efter ansøgning afskedigedes i nåde og uden tab af indtægt. Afskedsansøgningen begrundede Flindt med, at han under den gemene mand og pøbelen sporede en tilsidesættelse af den agtelse, de skyldte hans charge. Men den egentlige årsag var en ganske anden. Under forhandlingerne med tømrrersvendene havde, som nævnt, Chr. Colbjørnsen grebet ind og personligt indfundet sig i svendenes herberg for at tale dem til rette. Svendene mente, at han havde lovet dem at opfylde lønkravene og afviste derfor politimesterens afsendinge. Flindt følte sig tilsidesat af Colbjørnsen.

Chr. Colbjørnsen var tidligere medlem af og sekretær for den store landbokommission, fra 1788 generalprokurør, dvs. juridisk vejleder for Danske Kancelli, og, på grund af kancellipræsident Chr. Brandts alder og svagelighed, kollegiets virkelige leder. Hans mål var, at kom-

Edit Rasmussen

missionen af 11. august 1794, som han selv var medlem af, skulle give håndværkerne den frigørelse, som den store landbokommission havde givet bønderne, og efter strejken fortsatte han i kommissionen dette arbejde.³⁷

HENVISNINGER OG NOTER

- DK = Danske kancellis arkiv i Rigsarkivet
LAK = Landsarkivet for Sjælland m. v.
RA = Rigsarkivet
Rtk. = Rentekammerets arkiv i Rigsarkivet
SA = Københavns stadsarkiv

1. RA DK Brevsag 1794 nr. 4610 med oplysning om kgl. resol. af 3. oktober, som tillader en tysk svend at komme tilbage og 2 at forblive her.
2. H. F. Garde: Den danske og norske søemagt bd. 4 s. 327.
3. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft VII 1959 s. 1259, 1265 og 1282. Johs. Schildhauer: Gesellen- und Tagelöhnererhebungen in den mecklenburgischen Städten von 1790 bis 1800.
4. Aa. Rasch; Forbindelsen mellem København og de nordtyske østersøbyer 1750-1807, Erhvervshistorisk årbog 1963 s. 82.
5. C. Nyrop: Kjøbenhavns tømmerlav, Kbh. 1887 s. 154f.
6. SA Magistratens resolutionsprot. 1794-95 s. 327. Original i RA DK F 84 b, 9.
7. Medens tømreernes sommerdage fra gammel tid begyndte 22. februar, var påskedag murerens første sommerdag. Vintertiden begyndte mikkelsdag 29. september for begge fags svende. C. Nyrop 1887 s. 165 note.
8. Lavsartikler for murermesterne og stenhuggerne i København af 31. august 1742 post 15 havde præciseret svendenes arbejdstid til kl. 5-11 og 1-7 om sommeren og om vinteren: så længe det er dag. Tømmervendene fik først reglerne med plakat af 6. april 1813, da de to fag fik fælles sommertid. Men allerede 4. april 1793 erklærede oldermænd Peter Pfützner i kommissionen af 6. februar 1790, at tømmervendene havde den nævnte arbejdstid. RA DK F 83 pag. 116, og C. Nyrop: Kjøbenhavns murer- og stenhuggerlav, Kbh. 1907, s. 399f. 1794 hævdede svendene i deres ansøgninger af 9. juli, 31. juli og 2. august, at de arbejdede lige timer med murervendene sommer og vinter, jf. noterne 6, 11 og 18.
9. Netop på grund af de generelle 48 skilings mesterkrav for en svends arbejde pr. sommerdag fandt magistraten det, 4. december 1793, besynderligt, at mesteren beregner sig mindre fordel af den dueligste svend end af den mindre dygtige, og altså må finde bedst regning ved at tilsende de byggende de sletteste folk. RA DK Brevsag 1794 nr. 118.
10. LAK Københavns politiret, 2. prot. nr. 453, rapport nr. 4. Afskrift i DK Brevsag 1794 nr. 3626.
11. RA DK Brevsag 1794 nr. 1577b indeholder genparter af begge tømmermester Andreas Hallanders sager mod de 3 svende med domme af 26. og 30. juli

- sammen med svendeansøgning af 31. juli til kronprinsen.
12. RA DK Brevsag 1794 nr. 3626. Heri bilag til brev af 9. august til magistraten for offentliggørelse af kgl. bekendtgørelse, som svendene havde fået oplæst 5. august. Desuden politimesterens under 6. og 7. august fra Kbh.s politirets 3. prot. til DK oversendte afskrift af politiakten og den over de urolige tømrersvende afsagte dom med flere dokumenter. Blandt disse findes 9 mestres 4. august indsendte lister over deres strejkende svende. Det drejer sig om:
30 svende hos Johan Volmeister.
19 svende hos M. Robertsson.
32 svende hos N. Zimmer (ved sagerne til 1. protokol).
15 svende hos Joh. Chr. Wahl sen.
19 svende hos Joh. Chr. Wahl jun.
51 svende hos A. Hallander.
19 svende hos Hans Weyle.
18 svende hos Joh. Chr. Suhr.
77 svende hos Joh. E. Burmeister.
13. RA DK Brevsag 1794 nr. 4069 indeholder afregninger mellem 10 mestre og deres bortsendte svende. De viser, at de 3 mestre, som ikke havde indgivet lister, havde strejkende svende, nemlig A. Kirkerup 9, Peder Wangede 4 og Joh. Wilh. Zahn 1, i alt 14 svende, som kan lægges til de 280 strejkende som en minimumsmulighed. Generelt havde 10 mestre, ifølge denne sag, 103 bortsendte svende, hvoraf 20 danske eller dansk gifte vides at være vendt tilbage 5. september eller 3. oktober, nemlig:
N. Zimmer 12 bortsendte svende, hvoraf 2 vendte tilbage.
Wahl. sen. 4 bortsendte svende, hvoraf 2 vendte tilbage.
Wahl jun. 5 bortsendte svende, hvoraf 3 vendte tilbage.
Hallander 10 bortsendte svende, hvoraf 1 vendte tilbage.
Weyle 2 bortsendte svende, hvoraf 1 vendte tilbage.
Kirkerup 9 bortsendte svende, hvoraf 3 vendte tilbage.
Wangede 4 bortsendte svende, hvoraf 2 vendte tilbage.
Zahl 1 bortsendt svend, som ikke vendte tilbage.
Suhr 4 bortsendte svende, hvoraf 2 vendte tilbage.
Burmeister 52 bortsendte svende, hvoraf 4 vendte tilbage.
14. LAK Københavns politiret 2. prot. nr. 453, rapport nr. 6.
15. RA DK Sjæll. missiver 1795 nr. 842.
16. RA DK F 84b nr. 9.
17. Jf. note 11.
18. RA DK F 84b nr. 3.
19. Jf. note 11.
20. RA DK Brevsag 1794 nr. 3583b og nr. 3626. I begge sager kopi af promemoria af 4. august til Københavns politimester.
21. RA DK Brevsag nr. 3583b og 3583. I brev sag nr. 3626 er det promemoria nr. 7 og nr. 8.
22. Blandt de 10 var Johan Runge, en af de 2 Hallandersvende, som var den umiddelbare årsag til strejken. Han forlod Danmark med pas af 14. august, var tilbage et par måneder senere og 11. oktober blev han skrevet ind i de danske svenderækker.
23. RA Rtk. 244.8 Kgl. mundtlig ordre af 8. august bekræftes af kgl. resol. af 20. august 1794. Bygningskontorets journal C nr. 744 ad resol. 20. august 1794.
24. RA DK Brevsag 1794 nr. 3588.
25. RA DK F 84b nr. 5.

Tømrerstrejken i København 1794

26. RA DK Brevsag 1794 nr. 3625 og reg.sag 1800 nr. 450.
27. RA DK Brevsag 1794 nr. 3690.
28. RA DK Brevsag 1794 nr. 3800.
29. RA DK Brevsag 1794 nr. 3807.
30. RA DK Reg.sag 1800 nr. 450, Brandts papirer.
31. RA DK F 84 b nr. 86 og SA Magistratens kopibog 1794 C nr. 166.
32. RA DK Brevsag 1794 nr. 3805.
33. RA DK Reg.sag 1800 nr. 450, Brandts papirer.
34. Ud over de 33 meddelte kancelliet 13. september magistraten, at en af Burmeisters svende, som havde været i København 12–14 år og var forlovet her, var på vej tilbage og havde tilladelse til at blive. RA DK Brevsag 1794 nr. 4179, jf. note 13.
35. Jf. note 1.
36. DK Sjællandske missiver 1794 nr. 682.
37. Axel Linvald: Kronprins Frederik og hans regering 1797–1807, Kbh. 1923, s. 365–371.

Fortegnelse over værker med større omtale af tømrerstrejken

- Carl Bruun: *Kjøbenhavn III* (1901).
- Inger Dübeck: *Arbejdsretten i støbeskeen* (1979).
- Bendt Elkjær: *De uroelige tømrrersvende 1794* (kildehæfte 1975).
- Edv. Holm: *Danmark-Norges Historie VI* 2. del (1909).
- Axel Linvald: *Kronprins Frederik og hans regering 1797–1807* (1923).
- Jens Chr. Manniche: *Den københavnske tømrerstrejke 1794*, i *Historie jyske samlinger*, ny række X, 4 (1974).
- C. Nyrop: *Kjøbenhavns murer- og stenhuggerlav* (1907).
- Samme: *Kjøbenhavns tømmerlav. Industrihistoriske meddelelser* (1887).
- Samme: *N. L. Reiersen* (1896).
- Samme: *2 registre* (1896).
- Albert Olsen: *Hustømmerfaget gennem tiderne* (udgivet af *Dansk Tømrer-Forbund* i anledning af 50 års jubilæet 18. maj 1940).
- Samme: *Staten og lavene*, i *Hist. Medd.* 2. rk. III s. 81–136 (1927/28).
- Thomas Bloch Ravn: *Fra tømmermænd til lønarbejdere og kapitalister* (1980).
- Helmuth Schledermann: *The strike and the law in danish history* (1983).

Boligforholdene i København o. 1800

Af Richard Willerslev

I årbogen for 1983 behandlede jeg i en artikel: »Boligforhold og befolkningsstruktur i København o. 1800« visse sider af boligproblemet, herunder bebyggelsesmønsteret i den private boligmasse, husstandens størrelse, antal af tjenestefolk og logerende for forskellige befolkningsgrupper samt forekomsten af kost/logisystemet hos håndværkere. Denne afhandling er en fortsættelse af den første og hviler på samme grundlag: et repræsentativt udsnit, i alt 165 eller 5 pct. af samtlige privatejede ejendomme i København o. 1800. De sider af boligproblemet, der undersøges, er bl. a. lejlighedsfordelingen og bolig-tæthed, det sidste forstået som det boligareal, der stod til den københavnske befolknings disposition generelt og for forskellige befolkningsgrupper. Derudover giver artiklen visse oplysninger om lejlighedernes lofthøjde, køkkenernes størrelse og udstyr, de sanitære forhold samt opvarmningsmulighederne.

Lejlighedernes antal og størrelse

Hvor der er tale om antal og størrelse af lejligheder, må man først komme til klarhed over, hvad man forstår ved en lejlighed. Umiddelbart vil man være tilbøjelig til at definere en lejlighed som et eller flere beboelsesrum med tilhørende køkken. Går man ud fra denne opfattelse er brandtaksationerne hovedkilden, idet disse for hver enkelt ejendom redegør for antal af køkkener og værelser. Det er imidlertid ikke denne definition, som de officielle bolig-tællinger fra o. 1880 anvender. Her forstår man ved en lejlighed det eller de beboelsesrum, som direkte udlejes af ejeren eller bebos af ham selv. Som regel vil der også efter denne tællingsmetode høre et køkken til lejligheden, men ikke nødvendigvis, idet der kan være tale om et fælleskøkken for to eller flere husstande eller eventuelt blot en kogeindretning i værelset eller værelserne. Logerende, som disponerer over et eller flere værel-

Opførelsen af ankersmed Hans Caspersens beboelsesejendom på Toldbodvej (Esplanaden 6) i 1785. Udsnit af maleri i privateje.

ser, betragtes efter denne opgørelsespraksis ikke som lejlighedsindehavere, uanset om de disponerer over et køkken.¹ Lejligheder, der var uudlejet på tællingstidspunktet, medtages principielt ikke. Anvendes denne metode ved opgørelsen over antal lejligheder, er folketællingen af 1801 hovedkilden, brandtaksationerne kommer først ind i billedet, når lejlighedernes størrelse i antal værelser og deres udstyr skal belyses.

Problemet om man skal anvende den ene eller anden fremgangsmåde ved en opgørelse over antal lejligheder kan i dette konkrete tilfælde forekomme ret teoretisk, idet der i de 165 ejendomme fandtes 980 lejere ifølge folketællingen og 982 lejligheder med køkken ifølge brandtaksationerne. Men den nære overensstemmelse er illusorisk, for så vidt som der fandtes godt 100 ejendomme, hvor antal lejere ifølge folketællingen og antal lejligheder med køkken ikke stemte overens.

Hvad er forklaringen? Det ligger nær at antage, at forskellen i lejlighedsantallet efter de to opgørelsesmetoder skyldes tidsintervallet

mellem folketællingen i feb. 1801 og taksationstidspunktet. De fleste af de benyttede brandtaksationer, nemlig 107, stammer fra årene mellem 1798 og 1803, 30 fra tiden mellem 1795 og 1797, 5 fra tidsrummet mellem 1804 og bombardementet af København 1807. For 3 ejendomes vedkommende har det ikke vist sig muligt at finde taksationerne nærmere år 1800 end perioden mellem 1810 og 1813.² Det er altså meget tænkeligt, at der i tidsrummet mellem folketællingen og taksationerne er sløjft eller nyindrettet lejligheder i disse godt 100 ejendomme.

Det tør imidlertid anses for givet, at nyindretning eller sløjfning af lejligheder i dette tidsinterval ikke er hovedårsagen til uoverensstemmelserne. I de tilfælde, hvor taksationerne noterede flere lejligheder med køkkener end antal af lejere, er forklaringen ret hyppigt, at der ifølge taksationen fandtes en kælderlejlighed med køkken, som ikke med rimelighed kan rubriceres som selvstændig lejlighed. En selvstændig kælderlejlighed var der ikke tale om, såfremt en af ejendommens lejere disponerede over såvel kælderlejligheden som en etagelejlighed. Det var hyppigt tilfældet, hvilket klart fremgår af den kendsgerning, at ifølge brandtaksationerne var 11 pct. af boligerne kælderlejligheder, men medtages kun de separat udlejede, var procenten syv.³ Omend problemet med kælderlejligheder er en væsentlig forklaring i de tilfælde, hvor taksationerne angiver flere lejligheder med køkken end antal lejere, er det ikke den eneste. Det synes således ikke sjældent at have været tilfældet i ejendomme med mange tjenestefolk/loggerende eller svende, boende hos mesteren. Det er nærliggende at formode, at et »reservekøkken« undertiden stod til disposition for disse.⁴ Endelig er det sandsynligt, at der i huse, som var beregnet til en større indkvartering af arbejdere i sommerhalvåret, forefandtes en del lejligheder med køkken, som stod tomme i feb. 1801, hvor folketællingen fandt sted.

I de tilfælde, hvor der fandtes flere lejere end lejligheder med køkken, er det åbenbart, at forklaringen hyppigt var den, at to eller flere husstande var henvist til et fælleskøkken eller blot en kogeovn på værelset.⁵ Fælleskøkkener var overordentlig udbredt, navnlig i St. Annæ Vester kvarter og på Christianshavn. Som eksempel kan nævnes St. Annæ Vester kvarter, mtr. nr. 411 og 438. Her fandtes henholdsvis 19 og 27 lejere, men kun 14 køkkener i hver ejendom.⁶ Fælleskøkkener

eller kogeovn på værelset noteredes ikke af brandtaksationerne. Dette er en meget væsentlig årsag til, at jeg i den følgende opgørelse over antal lejligheder er gået ud fra folketællingens oplysninger om antal lejere, hvorimod en oversigt over lejlighedernes størrelse i antal værelser hviler på brandtaksationerne. Et andet hovedmoment i beslutningen om at lade folketællingerne være bestemmende for en lejlighedsstatistik er naturligvis, at det var den optællingspraksis, der anvendtes i boligtællingerne fra o. 1880, hvorved man får et ensartet sammenligningsgrundlag.

Med hensyn til lejlighedernes størrelse i antal værelser skal det tilføjes, at en ikke separat udlejet kælderlejlighed er slået sammen med lejligheden i 1. etage. Det var nemlig hyppigt lejeren i 1. etage, der tillige disponerede over kælderlejligheden.⁷ Hvor der fandtes overkydende værelser uden køkken på kvisten – de forekommer oftest i ejendomme med større lejligheder – er disse kvistværelser tillagt lejligheden i den øverste etage. Det er klart, at denne fremgangsmåde giver en vis usikkerhed ved rubriceringen efter antal værelser for de større lejligheder.

Efter disse teoretiske og metodiske bemærkninger vil jeg indlede med en oversigt over lejlighedernes placering i henholdsvis for- og sidehuse, i bag- og tværhuse samt i kældre. Lejligheder i for- og sidehuse er taget under ét, idet det ofte var tilfældet, at en lejlighed lagde beslag på såvel for- som sidehus. Iøvrigt henvises til bilag 1, der giver oplysninger om lejlighedsfordelingen i de enkelte kvarterer.

TABEL 1

Lejligheder fordelt på for- og sidehuse, bag- og tværhuse samt kældre

	For- og sidehuse	Baghuse (tværhuse)	Kældre	Ialt lejligheder
Antal	742	173	65	980
I pct.	75	18	7	100,0

Det fremgår af oversigten, at 18 pct. af lejlighederne var beliggende i bag- og tværhuse, og de separat udlejede kælderboliger talte 7 pct.

I 1880, hvor vi har den første egentlige boligtælling, befandt hele 24 pct. af lejlighederne sig i bag- og tværhuse.⁸ Den udvikling, der anty-

des af disse tal, har sandsynligheden for sig. Under pres af den voksende befolkning fra o. 1840 er baghuse sandsynligvis i stigende grad taget i brug, og fra midten af 1850'erne, hvor byggeriet udstraktes til Nørre- og Vesterbro, var baghuse ofte en integreret del af boligkomplekset.⁹ Hvis man betragter baghusbeboelse som mindre heldig – og det er der formentlig god grund til – fandt der altså set ud fra denne specielle synsvinkel en forringelse af boligmiljøet sted mellem 1801 og 1880. Men dette synspunkt har ikke gyldighed med hensyn til kælderlejligheder. Disse udgjorde som nævnt o. 1800 7 pct. af samtlige lejligheder,¹⁰ og i 1885 var antallet af kælderlejligheder reduceret til 4,5 pct.¹¹ På dette punkt var der således tale om en radikal forbedring af boligmiljøet.

Kælderlejlighederne var o. år 1800 så vel som senere ofte forbundet med en butik. Hvilken art af butikker, der var tale om o. 1800, kan ikke afgøres med sikkerhed. Men efter beboernes profession at dømme synes det store flertal at være udskæknings- og høkerbutikker. I alt fandtes der i de her behandlede ejendomme 57 butikker (se tabel 2), altså 1 pr. 17 husstande eller 1 pr. 77 beboere. Eksistensen af de mange kælderbeværtninger undgik ikke samtidens opmærksomhed. I en artikel i Politivennen i året 1800 hedder det, at »enhver, hans kår være nok så ringe, kan jo dog få en kælder at bo i, især siden ildebranden [1795], da staden er blevet så rigelig forsynet med underjordiske boliger«. ¹²

Den følgende tabel giver en summarisk oversigt over lejlighedsfordeling efter antal værelser. I bilag 1 findes en mere detaljeret redegørelse for de enkelte kvarterer.

TABEL 2

Lejlighederne fordelt efter værelsesantal samt butikker

	1 vær.	2 vær.	3 vær.	4 vær.	5 vær.	6 vær.	lejl. ialt	butik- ker
Antal	282	263	182	67	77	109	980	57
I pct.	29	27	18	7	8	11	100,0	

Det er karakteristisk for boligtælling mellem 1880 og 1901, at de et- og to-værelses lejligheder udgør næsten præcis halvdelen af samtlige

lejligheder. I 1801 udgjorde de 56 pct., men det mest opsigtsvækkende er, at de et-værelses lejligheder tegnede sig for den største andel. En ikke uvæsentlig del af disse et-værelses lejligheder var i 1801 uden selvstændigt køkken, men henvist til fælleskøkken eller en kogeovn i værelset. Som det vil fremgå af det følgende var de et-værelses lejligheder forholdsvis langt sjældnere o. 1880, men en væsentlig del af dem – nemlig en tredjedel – havde fælleskøkken eller kogeovn på værelset. Karakteristisk nok lå disse lejligheder fortrinsvis i den gamle bys tæt befolkede kvarterer og i de gamle ejendomme.¹³ Fortidens synder – eller rettere: fortidens fattigdom – kom altså her til at præge bolig-miljøet for de dårligst stillede gennem flere slægtled.

Under henvisning til bilag 1 kan det fastslås, at de et-værelses lejligheder havde deres tyngdepunkt i St. Annæ Vester kvarter samt på Christianshavn. Her udgjorde denne lejlighedstype halvdelen eller over halvdelen af samtlige lejligheder. Iagttagelsen er ikke uden historisk interesse. Disse to bydele undgik helt eller delvis de store ødelæggelser ved brandene i 1728 og 1795. Den store overvægt af et-værelses lejligheder i netop disse kvarterer forlænger så at sige perspektivet bagud til 1700-tallet og 1600-tallet. Også fremtiden blev præget heraf, i hvert fald for Christianshavns vedkommende, idet de et-værelses lejligheder her var mere dominerende end i nogen anden bydel endnu i 1880.¹⁴

Det ville unægtelig være af største interesse at få kendskab til, hvor stor en del af befolkningen, der boede i disse diminutive lejligheder, bestående af et værelse. Eksakte tal kan imidlertid ikke gives. Men foregribende de resultater, jeg kommer til i næste afsnit, kan det sandsynliggøres, at det drejer sig om omkring 30 pct. af den københavnske befolkning.

Der kan til sidst være grund til at sammenligne lejlighedsfordelingen o. 1800 med forholdene o. 1880.

Mellem 1800 og 1885 reduceredes de et-værelses lejligheder forholdsvis til det halve. De 2-værelses lejligheder forøgedes med en tredjedel. De største lejligheder på 5 værelser og derover synes at have ligget konstant på 19 pct. af samtlige.

Det kan ikke nægtes, at disse tal giver anledning til visse refleksioner over den tidlige industrialismes betydning for boligforholdene. Generelt var der tale om en opsigtsvækkende forbedring, og denne skyldtes

først og fremmest den nye bebyggelse på broerne (Vester- og Nørrebro samt i nogen grad Østerbro). Det var til disse kvarterer, at rekrutterne til de opløststrende industri- og handelsvirksomheder slusedes ind. Og det var disse boliger, som eftertiden skånselsløst har kritiseret. Givetvis med nogen ret for så vidt som dette byggeri (spekulationsbyggeri) kunne være udformet langt mere beboervenligt. Men set ud fra et historisk perspektiv med udgangspunkt i år 1800 betød dette byggeri i de fleste henseender et epokegørende fremskridt for stadens mindre bemidlede befolkning.

TABEL 3

Procentvis fordeling af lejlighederne efter størrelse 1801 og 1880/85

	1 vær.	2 vær.	3 vær.	4 vær.	5 vær.	6 vær. m. m.
1801	29 %	27 %	18 %	7 %	8 %	11 %
1880	17 %	33 %	31 %			19 %
1885	15 %	36 %	17 %	13 %	7 %	12 %

Kilde: Tabelværk til Københavns Statistik 9, s. 4.

Ejendommenes og boligernes areal

En analyse af boligforholdene er til hver en tid en væsentlig indfaldsvinkel til belysning af et samfunds klassestruktur eller – om man vil: standsstruktur. At næsten 30 pct. af lejlighederne i København o. 1800 var et-værelses lejligheder, og at 19 pct. bestod af boliger på 5 værelser eller mere er unægtelig vidnesbyrd om, at en væsentlig del af befolkningen levede under trange og en numerært ikke uanselig overklasse under gunstige boligforhold. Men hvad er trangt, og hvad er gunstigt? For at besvare disse spørgsmål må man have kendskab til boligarealet. Det kan for de i alt 165 ejendomme beregnes med rimelig sikkerhed på grundlag af de opmålinger af hver ejendoms etageareal, som fandt sted efter forordningen af 1. oktober 1802 om afgift på faste ejendomme. I forbindelse med denne arealskat blev nemlig hver enkelt bygnings etageareal opmålt »efter udsiderne i længde og bredde og derefter beregnet i kvadratalen etagevis fra grunden til taget«. Undtaget fra opmålingen var skure til brændsel og lignende samt lofter og loftsværelser med vinduer i taget eller i gavlene, hvorimod stalde, pakhuse og erhvervsjendomme blev opmålt til beskatning. Det

samme gjaldt kviste og kældre – dog kun kældre i forhuset – hvad enten disse sidste var indrettet til beboelse eller ej.

Stadskonduktørens mandskab gik i gang med opmålingen allerede i 1802, og den nåede først sin endelige afslutning i 1806.¹⁵ Opmålingsresultatet samt skatteberegningen blev indført i særlige protokoller,¹⁶ og her skulle også fremtidige bygningsændringer med deraf følgende opmåling og skattesatser noteres.¹⁷ Der kan i denne forbindelse være grund til at gøre opmærksom på, at de til protokollerne hørende registre over ejendomme som regel henviser til den sidst foretagne beregning over ejendommens areal og beskatning. Det er naturligvis ikke denne, men den først forekommende beregning, der er af interesse i denne undersøgelse. For at forebygge eventuelle misforståelser skal det pointeres, at arealberegningerne også omfatter de lejligheder, der var under 64 kvadratalen, skønt de ifølge ovennævnte forordning af 1802 var skattefri.¹⁸

At beregne den enkelte ejendoms boligareal er unægtelig ikke uden problemer. Som det fremgår af det ovenfor anførte, skulle lofter og loftsværelser med vinduer i taget eller i gavlene ikke opgøres og beskattes. De er følgelig ikke medtaget i følgende oversigter, og det samme gælder, hvor der i en stald eller en decideret værkstedsbygning fandtes et kammer eller to. I værkstedsbygninger, hvor den underste etage var indrettet til værksted og anden etage indrettet til værelser eller lejligheder, er kun 2. etage medtaget.¹⁹ Kældre, hvor der hverken fandtes værelser eller butikker, er heller ikke medtaget. På den anden side, hvor sådanne fandtes, er hele kælderarealet betragtet som beboet. Der findes ingen mulighed for at beregne butikkens eller værelsernes areal særskilt,²⁰ skønt de som regel kun lagde beslag på en brøkdel af kælderens areal. Alt i alt medfører disse mangler eller ufuldstændige oplysninger sandsynligvis, at boligarealet er for højt anslået, idet butikker/kælderværelser forekom i de fleste ejendomme.

De oplysninger, der gives i opmålingsprotokollerne vedrører bruttoarealet, idet murtykkelse, porte, gange m. v. er inkluderet. Dette mål er imidlertid af mindre interesse, hvor det drejer sig om at vurdere det boligareal, der stod til befolkningens disposition. Det er nettoarealet (forstået som gulvfladeareal inkl. skillerum, ovne, skorstene, vask o. l.), som frem for alt belyser boligforholdene. Det er sandsynligt, at forholdet mellem brutto- og nettoareal var vekslende for de forskellige

ejendomstyper, men for de ejendomme, hvor målingsmuligheder foreligger, ser det ud til, at man skal reducere bruttoarealet med en tredjedel for at komme til nettoarealet. Det er muligt, at denne reduktion med en tredjedel ligger i overkanten for ejendomme med store lejligheder. På den anden side ligger den formentlig i underkanten for ejendomme fortrinsvis bestående af et-værelses lejligheder.²¹

Det samlede boligareal for de 165 ejendomme var således 176.267 kvadratalen (jfr. bilag 2) eller 69.450 m². Boligarealet pr. husstand og pr. beboer fremgår af nedenstående oversigt.

TABEL 4

Boligarealet pr. husstand og pr. beboer

	m ² brutto	m ² netto
Pr. husstand	70,9	47,2
Pr. beboer	15,7	10,5

Ved vurdering af tabellens tal må det erindres, at nettoarealet er et mål for gulvfladestørrelsen incl. køkken, vask, ovne og skorstene – navnlig disse sidste med deres åbne ildsteder lagde – sammenlignet med nutidens – beslag på en relativ stor plads. Nettoarealet pr. husstand var på godt 47 m² og pr. beboer på godt 10 m².

Disse gennemsnitstal dækker imidlertid over meget store forskelligheder i boligarealets størrelse for de forskellige kvarterer. Ifølge mit materiale var boligarealet pr. beboer i stadens 12 kvarterer følgende:

Otte af kvartererne havde et boligareal pr. indbygger på gennemsnittet og derover. I spidsen lå Frimands, St. Annæ Øster og Strand kvarterer med et nettoareal på mellem 15,6 og 16,8 m². De tættest beboede kvarterer var Christianshavn og St. Annæ Vester kvarter, hvor boligarealet var begrænset til hhv. 8,3 og 6,6 m² pr. individ. Det var i disse kvarterer, at arbejderbefolkningen (håndværkere og arbejdsmænd) samt fattigfolk som enker, soldater og almisseyndere var talrigst repræsenteret.

På grundlag af bilag 2 kan beboerne efter deres boligforhold inddeles i fire næsten lige store grupper. Oversigten belyser det bolig-

areal, som hver af de fire grupper disponerede over samt det gennemsnitlige boligareal pr. person inden for hver gruppe.

TABEL 5

Boligarealet pr. beboer i byens 12 kvarterer

	m ² brutto	m ² netto
Øster kvarter	17,2	11,5
Strand kvarter	25,2	16,8
Snarens kvarter	15,8	10,5
Vester kvarter	20,6	13,8
Nørre kvarter	19,3	12,9
Klædebo kvarter	15,7	10,5
Frimands kvarter	23,3	15,6
Købmager kvarter	14,8	9,9
Rosenborg kvarter	13,5	9,0
St. Annæ Øster kvarter	24,2	16,1
St. Annæ Vester kvarter	9,9	6,6
Christianshavn kvarter	12,4	8,3
Hele byen	15,7	10,5

TABEL 6

Boligarealet pr. person. Beboerne opdelt i 4 grupper

af beboerne	Andel		Boligareal pr. person	
	af boligarealet		i m ² brutto	i m ² netto
24 %	48 %		31,6	21,1
22 %	22 %		15,6	10,4
23 %	17 %		11,5	7,6
31 %	13 %		6,6	4,4
100 %	100 %		15,7	10,5

En lille fjerdedel af befolkningen lagde beslag på næsten halvdelen af det samlede boligareal og disponerede pr. beboer over 21 m² netto, et areal, som også med nutidens fordringer må betegnes som rigeligt til-målt. Betragter man de to næste grupper under ét, udgjorde de i alt 45 pct. af befolkningen, altså en betragtelig del. De havde i snit til rådigg-

hed et nettoareal på mellem 7,6 og 10,4 m² – boede med andre ord målt med nutidens alen ganske tæt. Den sidste gruppe i oversigten repræsenterede 31 pct. af beboerne, men til deres disposition stod kun 13 pct. af det samlede boligareal. De boede så trangt, at der skal fantasi til at forestille sig den sammenstuvning af beboerne, der her var tale om, idet de i snit kun rådede over 4,4 m² netto.

I følgende oversigt er der gjort et forsøg på at stille de store modsætninger i boligforholdene yderligere i relief, idet jeg har sammenstillet det gennemsnitlige boligareal for de 6 pct. bedst og de små 5 pct. dårligst boende, jfr. bilag 2.

TABEL 7

Boligareal pr. person for de bedst og de dårligst stillede

af beboerne	Andel	Boligareal pr. person	
	af boligarealet	i m ² brutto	i m ² netto
6,0 %	19,9 %	52,9	35,2
4,8 %	1,2 %	3,8	2,6

De 6 pct. bedst boende lagde beslag på en femtedel af det samlede boligareal og disponerede pr. beboer over 35 m² netto. Heroverfor står de 4,8 pct. dårligst boende, som til rådighed kun havde godt 1 pct. af boligarealet og var klemte inde i lejligheder hvor der pr. beboer kun var tale om et nettoareal på 2,6 m². Disse små fem pct. af befolkningen boede i lejligheder, hvor der knap nok var liggeplads på gulvet til hver enkelt individ. Her boede de dårligst stillede blandt de dårligt stillede. Det var pjalteproletariatets vilkår.

I ovenstående tabel 6 blev der givet en oversigt over det gennemsnitlige boligareal pr. person for fire omtrent lige store befolkningsgrupper. Hvis man med udgangspunkt i tabel 3 ligeledes inddeler lejlighederne i fire grupper efter antal værelser, får man følgende resultat:

Som helhed må man sige, at den her givne lejlighedsfordeling sammenholdt med det gennemsnitlige boligareal for de fire befolkningsgrupper viser overraskende stor overensstemmelse. Man kan på dette grundlag fastslå, at stort set boede ca. 30 pct. af befolkningen i et-

TABEL 8

Lejlighedsfordelingen i relation til beboertallet samt arealet pr. beboer

	Andel i pct.	Pct. af beboerne	Gn.sntl. nettoareal pr. beboer
1 vær. lejligheder	29	31	4,4 m ²
2 vær. lejligheder	27	23	7,6 m ²
3-4 vær. lejligheder	25	22	10,4 m ²
5 vær. lejligheder og mere	19	24	21,1 m ²
	100,0	100,0	

værelses lejligheder, hvis gennemsnitlige nettoareal pr. person var på blot 4,4 m². Rundt regnet en fjerdedel af befolkningen boede i to-værelses lejligheder med et gennemsnitligt nettoareal pr. person på mellem 7 og 8 m². En lille fjerdedel boede i tre- og fire-værelses lejligheder med et nettoareal pr. person på godt 10 m². Og den bedst boende godt og vel femtedel boede i lejligheder på 5 værelser og derover og havde til disposition pr. person ca. 21 m². De her givne oplysninger kan anvendes til et groft skøn over disse lejlighedsgruppers størrelse, idet den gennemsnitlige husstand var på 4,5 personer. Ved at multiplicere nettoarealet pr. person med 4,5 får man altså et som sagt groft indtryk af de enkelte lejligheders nettoareal. Der er imidlertid grund til at antage, at der inden for de ovenfor nævnte fire befolkningsgrupper fandtes husstande, der i størrelse afveg fra gennemsnittet. Til belysning af de et- og to-værelses lejligheders areal har jeg derfor på grundlag af tabel 8 og bilag 2 beregnet gennemsnitsarealet for disse to lejlighedstyper.

TABEL 9

Beregning af det gennemsnitlige nettoareal for 1- og 2-værelseslejligheder

	Bruttoareal i kvadratalen	Husstande	Brutto kvadrat- alen pr. husstand	m ² netto pr. lejlighed
1 vær. lejlighed	ca. 23.000	282	82	21,3 m ²
2 vær. lejlighed	ca. 30.000	263	114	30,0 m ²

Man kan med basis i disse og tidligere oplysninger konkludere, at de dårligst boende familier (husstande) talte ca. 30 pct. af såvel befolkning som af husstande. De holdt til i et-værelses lejligheder med et gennemsnitligt nettoareal på 21 m², og det må erindres, at dette areal indbefattede eventuelt køkken, skillevægge og den omfangsrige skorsten. Klientellet var fattigfolk: enker, soldater, fattiglemmer, men også en del håndværkere og arbejdsmænd. I de to-værelses lejligheder boede omkring en fjerdedel af befolkningen og godt en fjerdedel af samtlige husstande. Gennemsnitsarealet var næsten en halv gang så stort som for de et-værelses lejligheder, nemlig 30 m². Her boede mange håndværkersvende, lavere bestillingsmænd og ufaglærte arbejdere med mere fast arbejde. De bedst boende, dem i lejligheder på 5 værelser og mere talte mellem en fjerdedel og femtedel af befolkningen. Det var købmænd, større handlende, mestre, højere embedsmænd m. m. Lejlighedernes nettoareal har ligget på godt 100 m² i gennemsnit. Men der var store variationer. Temmelig nær gennemsnittet var husekrammerens lejlighed i Østergade 35. Hans hus rummede en bolig på 130 m². Hans næsten kollega i Østergade 62 – en strømpehandler – disponerede over 210 m². De blev begge langt overgået af grossererens i Strandgade 24 på Christianshavn, hvis lejlighed var på over 500 m². Husstanden talte godt nok 17 personer, men immervæk havde disse i snit et nettoareal på over 30 m² til deres rådighed.

Hvad kan der siges om loftshøjden?

Set med nutidens øjne var København o. 1800 karakteriseret ved, at lav bebyggelse var dominerende. Det fremgår af den kendsgerning, at 50 pct. af ejendommene var på 3 etager med eller uden kvist, 27 pct. var på under tre etager og kun 23 pct. på 4 etager og derover. Et hus med en højde på mere end 15 m fra grunden til øverste gesims har formentlig været en sjældenhed. I alle tilfælde var 15 meter foruden taget den maksimalt tilladte højde ifølge plakat af 4. juli 1795, og denne højde var kun tilladt i de bredere gader. I de smallere var maksimumshøjden sat til godt 11 m. Der fandtes ingen bestemmelse i forordningen af 1795 om et minimum for den tilladte loftshøjde. Tværtimod, kan man sige, idet det var tilladt i nybyggeriet at indrette så mange etager »som ske kan«. En bestemmelse om den minimale loftshøjde i nybyggeriet blev først truffet et halvt århundrede senere, nem-

lig i byggelovene for København i 1854 og 1856. Her blev minimumshøjden sat til 4 alen eller 2,50 m, og denne bestemmelse gælder den dag i dag for udlejningsejendomme. Hvad var loftshøjden i de københavnske boligejendomme o. 1800? Spørgsmålet er vanskeligt at besvare. Ganske vist giver brandtaksationerne oplysning om loftshøjden i de takserede ejendomme, men inden for samme ejendom og selv inden for samme hus (f. eks. forhus) var loftshøjden ofte stærkt varierende fra rum til rum. En systematisering af disse meddelelser er vanskelig, men et forsøg herpå er gjort i følgende oversigt over loftshøjderne i forhuse.

TABEL 10

Loftshøjden i 158 forhuse

Loftshøjde	3-4 alen (1,88-2,51 m)	4-5 alen (2,51-3,14 m)	over 5 alen (over 3,14 m)	stærkt varierende
Antal huse (pct.)	17 %	35 %	13 %	35 %

Det er bemærkelsesværdigt, at i 56 huse eller 35 pct. af samtlige var loftshøjden så varierende, at en nærmere rubricering ikke med nogen rimelighed lod sig foretage. 17 pct. fremviste en loftshøjde på mellem 3 og 4 alen. Det gjaldt i alt 27 huse, og det turde være karakteristisk, at halvdelen af disse - nemlig 14 - var beliggende i de tætbefolkede kvarterer: Christianshavn og St. Annæ Vester. Godt en tredjedel af forhusene havde en loftshøjde på mellem 4 og 5 alen. Da der i den sidste rubrik »stærkt varierende« også fandtes adskillige stuer med en loftshøjde på o. 4 alen, kan der måske være grund til at anse en loftshøjde på mellem 4 og 5 alen for den mest udbredte. Vel at bemærke blandt forhuse. Inddrager man nemlig side- og baghuse ændres billedet ikke så lidt.

TABEL 11

Loftshøjden i 120 side- og baghuse

Loftshøjde	3-4 alen	4-5 alen	over 5 alen	stærkt varierende
Antal huse (pct.)	44 %	26 %	8 %	22 %

Henimod halvdelen – nemlig 44 pct. – tegnede sig for loftshøjder på mellem 3 og 4 alen. Disse lavloftede boliger var mest udbredt i St. Annæ Vester kvarter og Christianshavn samt Rosenborg kvarter. Af samtlige 53 huse med denne loftshøjde tegnede de tre kvarterer sig for de 35.

26 pct. af husene havde loftshøjder på mellem 4 og 5 alen, og kun 8 pct. havde mere. Godt en femtedel havde så varierende loftshøjder, at de ikke lod sig rubricere.

En klar konklusion på grundlag af de to tabellers oplysninger kan ikke gives. Men så meget tør siges: En loftshøjde på under 3 alen eller 1,88 m forekom ikke i mit materiale. Loftshøjden i forhuse var gennemgående større end i bag- og sidehuse. I forhuse synes en loftshøjde på mellem 2,50 og godt 3 meter at være den hyppigst forekommende. I bag- og sidehuse var den som regel under 2,5 meter, og dette gjaldt i særdeleshed i Rosenborg- og St. Annæ Vester kvarter samt på Christianshavn.

Skorstensåbning i køkken i Dronningens Tværgade 52, fot. 1954 kort før sanering. Kbh. stadsarkiv.

Køkkener og sanitære forhold

I de tidligere givne oplysninger om lejlighedernes areal er køkkenerne som nævnt inkluderet. Det siger sig selv, at for de 1-værelses lejligheder med et gennemsnitsareal på 21 m² må køkkenerne – hvor de fandtes – have været særdeles beskedne. Før jeg går over til at vurdere køkkenernes størrelse i kvadratalen i datidens lejligheder, er der imidlertid grund til at komme med en forklaring på, hvad der forstås ved et køkken. Efter nutidige begreber er det mindste krav, der skal stilles til et rum, for at det kan benævnes køkken: at der findes rindende vand samt en vask og en kogeindretning. Omkring 1800 var disse mindstekrav ingen selvfølgelighed. Adgang til vand i køkkenet ud over det, der blev bragt op i spande, fandtes næppe nogetsteds. En vask i køkkenet var hyppigere en undtagelse end en regel. Kun et kogested under en eller anden form var et fast tilbehør.

I sin simpleste form var køkkenet et åbent ildsted i skorstenen, beliggende i en forstue eller en gang.²² I det åbne ildsted var der af mursten

Et »mønsterkøkken«, som det kan have set ud i 1800-tallets begyndelse. Tegning af P. Klæstrup i Det forsvundne Kjøbenhavn, 1877.

indbygget en ildbænk, hvorpå brændslet blev lagt.²³ I visse tilfælde var fyrstedet belagt med en jernplade – en primitiv forløber for komfuret.²⁴ Ikke sjældent var køkkenet fælles for flere familier.²⁵

Et noget mere avanceret køkken kunne i brandtaksationer skildres som følger: »køkken med åben skorsten, herunder et jernanker. I fyrstedet og på siderne jernplader, retterbænk og skab under, loftet gibset, hvide vægge, bræddegulv«²⁶ og et mønsterkøkken med disse ord: »Der bag til gården et køkken med åben skorsten, herunder jernanker, retterbænk, slagbænk under trævask, hylde og rækker, loftet gibset, hvide vægge, bræddegulv, der under fyret er belagt med mursten. Fra dette køkken er med malede brædder afdelt et spisekammer, deri hylde«.²⁷ Det skal tilføjes, at en retterbænk var et langt bord i køkkenet, hvorpå maden serveredes. Rækker var beregnet til ophængning af gryder eller opstilling af tallerkener.

Om køkkenernes størrelse gives der ingen oplysning i brandtaksationerne, men derimod i Mandtal til ildstedskatten, som forefindes på Stadsarkivet. Ildstedskatten blev indført ved en lov af 6/5 1812. Den var en afgift på kubikarealet af de rum – bl. a. værelser og køkkener – hvor der fandtes ildsted. Dog skulle af køkkener og værelser, som havde et rumindhold på under 60 kubikalen, ikke svares nogen skat. Ikke des mindre blev de noteret ned af opmålerne i visse kvarterer, i andre blev de helt udeladt.²⁸

Man vil forstå, at den følgende statistik, som bygger på Mandtal til ildstedskatten, er meget mangelfuld, hvor det drejer sig om antal køkkener på under 60 kubikalen.

I mange tilfælde blev køkkeneres mål i kubikalen suppleret med oplysninger om deres flademål udtrykt i kvadratalen. Selv om man på grundlag af kubikmålene med nogen sandsynlighed kan beregne flademålet, idet loftshøjden de fleste steder lå på omkring 4 alen, har jeg valgt i den følgende oversigt at angive køkkenernes størrelse efter henholdsvis kubikmål og arealmål, hvor det sidste var muligt. De i tabelens kolonner anførte tal for hhv. kubik- og kvadratalen svarer parvis til hinanden under forudsætning af en loftshøjde på 4 alen. Kolonnen »under 60 kubikalen« svarer således til »under 15 kvadratalen« osv. For de 165 behandlede ejendomme findes der i ildstedsprotokollerne oplysning om i alt små 500 køkkeneres størrelse. Skønt køkkener under 60 kubikalen ikke betalte skat, blev der alligevel noteret 126 under

TABEL 12

Køkkenernes størrelse i kubik- og kvadratalen

Kubikalen	Under 60	60-99	Over 100	I alt
Antal køkkener	126	83	46	255
Kvadratalen	Under 15 (under 6 m ²)	15-24 (6-9,45 m ²)	Over 25 (over 9,85 m ²)	
Antal køkkener	84	68	90	242

dette mål. Med 4 alens loftshøjde svarer 60 kubikalen som nævnt til et flademål på 15 kvadratalen eller små 6 m². Af køkkener under 15 kvadratalen noteredes 84. Af samtlige ca. 500 noterede køkkener havde altså næsten halvdelen et areal på under ca. 6 m². I virkeligheden var antallet af disse småkøkkener langt større og har givetvis udgjort betydeligt over halvdelen af samtlige køkkener i de private ejendomme. Efter tabellens pålydende udgjorde de mellemstore køkkener ca. en tredjedel og de større køkkener på 10 m² og derover godt en fjerdedel. Det turde være indlysende, at såfremt man havde opnoteret samtlige køkkener, havde disse to sidste kategoriers andel været mindre end henholdsvis en tredjedel og en fjerdedel. Det mindste køkken, som findes noteret, var på 2 kvadratalen eller 0,78 m². Mange var på under 3 m². De største på henved 25 m².²⁹

Ifølge brandtaksationerne var et komfur i køkkenet en luksus, som kun de færreste kunne tillade sig. Af de 165 ejendomme var der kun 22, hvor det var installeret i en eller flere lejligheder. I alt har jeg noteret 75 komfurer. Da der fandtes små 1.000 lejligheder, var det altså kun en meget ringe brøkdelen, som anvendte dette for datiden helt moderne køkkeninventar. I øvrigt synes komfurerne kun langsomt at vinde indpas i første halvdel af 1800-tallet, i hvert fald i smålejlighederne. Endnu ved midten af 1800-tallet blev der bygget nye huse, hvor man anvendte det traditionelle åbne ildsted.³⁰ At vaske i køkkener eller på trapper og gange ikke forekom særlig hyppigt, fremgår af nedenstående oversigt.

Vask var således etableret i en eller flere lejligheder i 91 af ejendommene, men for hele 74 giver brandtaksationerne ingen oplysning om

TABEL 13

Antal vaske

Antal ejendomme		af træ	Antal vaske		i alt
med vaske	uden vaske		af sten	uangivet	
91	74	92	15	170	277

deres forekomst, hvilket næppe kan tages som helt sikkert vidnesbyrd om, at vaske ikke eksisterede. Vaskene var normalt anbragt i køkkenet, men ikke helt sjældent på trapper eller gange og blev da som oftest anvendt af to eller flere husstande.³¹ Alt i alt fandtes der anført 277 vaske, de fleste i form af trævaske. Kun 15 betegnes udtrykkelig som stenvaske. Først med Københavns bygningslov i 1856 blev det besluttet, at vaskene skulle være af sten eller jern, og at de i nye bygninger ikke måtte anbringes på gange eller trapper. Det var en i hygiejnisk henseende vigtig beslutning, idet trævaskene var vanskelige at holde

Stenvask med senere træbeklædning i Dronningens Tværgade 52. Kbh. stadsarkiv fot. 1954.

rene og hyppigt udsendte en ubehagelig stank – så meget mere som man i disse udgød sit »skyllevand og uhumskheder«.³²

Hvor der ikke fandtes vaske, måtte spildevandet bæres ned i gården eller gaderenderne i spande. Og spande måtte man som nævnt anvende for at få vand ind i køkkenet. Det var et slidsomt arbejde, som påhvilede tjenestepigen eller husmoderen, hvis man ikke ville anvende en »professionel« vandbærer. Der fandtes ganske vist i enkelte ejendomme såkaldte springvand, dvs. vand der blev ledt ind til byen i træledninger fra Emdrup sø. Det var under et sådant pres, at det flød ud af pumpen, når man åbnede en hane, men ikke under så stort pres, at det kunne nå op i etagerne. Blandt de 165 ejendomme fandtes kun syv, som havde springvand. Blandt disse var der tilmed en, der kun havde ret til en ottendedel portion. Godt halvdelen af de 165 ejendomme – nemlig 88 – havde i gården pumper, som postede vandet op fra ledninger, der fik deres tilførsel fra de tre søer på stadens grund. Henvist til en brønd i gården var 18 ejendomme, hvortil kommer 5, der havde både brønd og ledningsvand. Men 47 manglede ifølge brandtaksationerne vand, og på dette punkt turde taksationerne være helt troværdige. Man var henvist til de offentlige pumper, medmindre man havde arrangeret sig med naboer.

Det ligger nær i forbindelse med de sanitære forhold at omtale retiraderne. Ifølge en forordning af 1765 blev det påbudt at indrette latriner med muret grube til erstatning for de tidligere trækledte, som ikke hindrede udsivninger. Lokummet var ifølge brandtaksationerne som oftest et teglbehængt træskur, placeret over gruben, og ikke sjældent var der ved eller over gruben yderligere anlagt en hønsegård. Ifølge en gammel tradition var det forment kælderboerne at benytte ejendommens lokum. Traditionen giver som i et skarpt blink et uhyggeligt billede af datidens standsfordomme. Ganske vist blev traditionen legalt sat ud af kraft ved en forordning i 1788. Men traditioner er vanskelige at ophæve ved lov, og forordningen gav da også husværten den indrømmelse, at han kunne bestemme, at kælderboere ikke måtte benytte lokummet på normal vis, men kun måtte nedkaste deres urenligheder heri.³³ Ved samme forordning blev det i øvrigt fastslået, at lokummer ikke måtte indrettes under trapper eller svalegange.

Først omkring 1800 begyndte tøndesystemet langsomt at vinde indpas, men det tog tid, før det transportable tøndesystem blev alminde-

ligt. Først ved byggevedtægten i 1856 blev det bestemt, at ethvert nybygget latrinhus skulle overgå til tøndesystemet, og samtidig genoptoges bestemmelsen, at latriner for fremtiden ikke måtte anbringes under beboelseslejligheder eller trapper, og så sent som 1860 forbød sundhedsvedtægten lokummer uden tag.³⁴

De fleste ejendomme havde latrinhuse med tag o. 1800, men næppe alle – jfr. sundhedsvedtægten af 1860. Yderligere fremgår det af min undersøgelse af de 165 ejendommers brandtaksationer, at 15 ejendomme noteres uden lokum. Hvis der ikke er tale om en forglemmelse fra taksationsfolkens side, må man formode, at der i disse ejendomme kun fandtes åbne latriner uden tag. Det er vel utænkeligt, at der slet ikke skulle have været et sted, hvor man kunne træde af på naturens vegne.

Et latrinhus kunne have flere lokumssæder. Det højeste antal jeg er stødt på er fire. Men selv med flere sæder må der ofte have været trangt for de trængende. Af de 16 ejendomme, som husede 50 personer og derover, var der to, som ifølge taksationerne ikke havde lokum. Udelades disse, var der tale om 14 ejendomme med 1.039 beboere. Til disses rådighed stod latrinhuse med i alt 36 lokumssæder, dvs. et lokum for hver 28 beboere. Men dette er et gennemsnit. Virkelig uheldigt stillede var beboerne i to ejendomme i St. Annæ Vester kvarter. Den ene havde 3 sæder for 125 beboere, den anden kun ét sæde for 89.³⁵ Først med byggeloven af 1856 blev antallet af lokumssæder graderet efter beboertallet. Der skulle være et sæde for hver 20 beboere. Der var unægtelig tale om et fremskridt i forhold til o. 1800, men skridtet var beskedent.

Lejlighedernes opvarmning

I »Politivennen« for året 1800 hedder det om de høje brændselspriser, at brændet kostede 8–8½ rdl. favnen, og dette beløb udgjorde en tolvtedel af en officers og mange andre embedsmænds årsløn.³⁶ Det kan tilføjes, at en håndværker omkring århundredskiftet med 300 dages arbejde om året kunne regne med en indkomst på 14–16 rdl. i månedlig gennemsnit.³⁷

En favn brænde svarer til 2¼ rummeter, og selv i de små og ofte lavloftede stuer forsløg en favn brænde næppe til en vinters forbrug, så meget mere som brænde (og tørv) også var nødvendige for den

Vindovn, hvor forbrændingen foregår ved hjælp af lufttræk (vind) fra det rum, hvori den står. Kbh. bymuseum.

daglige madlavning. Yderligere var bilæggerovnene, som fortrinsvis fandtes i ældre ejendomme beboet af mindre bemidlede, en dårlig varmekilde. Fyringsstedet for bilæggerovnene fandtes i køkkenets eller gangens skorsten, og at den var lidet effektiv understreges af den stigende overgang til vindovne. Disse var placeret frit i værelset med et rør ind i skorstenen. Endelig må det tilføjes, at der måske endnu fandtes husstande, der måtte nøjes med varmen fra den åbne skorsten som eneste varmekilde. I alle tilfælde synes det at have været tilfældet i Nyboder indtil o. 1780.³⁸

For 960 af de 980 husstande, som indgår i undersøgelsen, fandtes i alt 1.908 ovne. I gennemsnit fandtes der således 2 ovne pr. husstand, men der var ganske markante forskelle på »ovndækningen« i de forskellige kvarterer. Størst var dækningen i Strand, St. Annæ Øster og Frimands kvarter, hvor der pr. husstand fandtes henholdsvis 2,9, 3,0 og 3,4 ovne pr. husstand. Dårligst var dækningsgraden i St. Annæ Vester, Snarens og Christianshavns kvarter med henholdsvis 1,5, 1,4 og 1,4 ovn pr. husstand.

Christianshavns og St. Annæ Vester kvarterer var som flere gange fremhævet i særlig grad præget af mindre bemidlede og fattige, og der er næppe tvivl om, at fattigdommen bl. a. afspejler sig i det beskedne antal ovne pr. husstand. Klarest fremtræder forbindelsen: ovne-fattigdom, når man betragter de to »proletarkaserner« i St. Annæ Vester kvarter, matr. nr. 411 og 438.³⁹

TABEL 14

Antal husstande, personer og ovne i »proletarkasernerne« St. Annæ Vester kvarter, matr. nr. 411 og matr. nr. 438

	Husstande	Personer	Ovne	(heraf bilæggerovne)
Matr. nr. 411	19	89	16	(13)
Matr. nr. 438	27	127	30	(29)

I nr. 411 var der 19 husstande med 89 personer, og i nr. 438 27 husstande med hele 127 beboere. I nr. 438 var der kun lidt over 1 ovn pr. husstand, i nr. 411 ikke engang 1 ovn pr. husstand. Det turde yderligere anses for typisk, at af de i alt 46 ovne var der kun 4 vindovne, resten var bilæggerovne.

Hvorledes de 3 husstande uden ovn i nr. 411 har klaret opvarmningsproblemet er et åbent spørgsmål. Måske har der i deres værelse været anbragt en jernplade i skorstensvængen – en form for primitiv bilæggerovn – men brandtaksationerne giver i dette tilfælde ikke nogen oplysning om disse jernpladers tilstedeværelse. Mest sandsynligt forekommer det, at de 3 husstande om vinteren har måttet tage deres tilflugt til køkkenet med det åbne ildsted eller til naboer.

Som nævnt fandtes der i 161 ejendomme med 960 husstande i alt 1.908 ovne. Hvorledes disse fordelte sig på forskellige typer af ovne er belyst nedenfor.

Den dominerende varmekilde var altså vindovnen, som tegnede sig for godt 60 pct. af samtlige ovne. Den fandtes i forskellige udgaver, dels simple én-etages ovne, dels to- og tre-etages, ofte forsynet med forsikringer af forskellig art. De fler-etages ovne var betydeligt højere end de én-etages, og varmeudstrålingen følgelig større. Godt en tredjedel af ovnene var de omtalte bilæggerovne.⁴⁰ Af de fornemme fajanceovne fandtes kun 10, herudover 2 rundovne og 5 grydeovne, som formentlig

TABEL 15

Antal ovne i 161 ejendomme, fordelt på typer

Vind- ovne	Bilægger- ovne	Fajance- ovne	Rund- ovne	Gryde- ovne	Andre ovne*	I alt
1.179	696	10	2	5	16	1.908

* Det drejer sig om 11 ikke typebestemte ovne, 2 kaminer, 2 støbte ovne og 1 muret ovn. 4 jernplader i skorstensvngen er ikke medtaget.

alle har været vindovne. Grydeovnene har efter navnet at dømme været indrettet til madlavning. Endelig fandtes 16 ovne af forskellig eller uspecificeret art, herunder 3 kaminer. I oversigten er ikke medtaget de ovenfor omtalte jernplader i skorstensvngen. De forefandtes i fire værelser.

Fordelingen mellem vind- og bilæggerovne var stærkt varierende i stadens forskellige kvarterer. Nedenfor er anført fordelingen i 4 kvarterer: Øster og Strand kvarter samt St. Annæ Vester kvarter og Christianshavn.

TABEL 16

Ovne fordelt på typer i 4 kvarterer

	Vindovne	Bilægger- ovne	Andre ovne	Ovne pr. husstand
Øster kvarter	132	22	8	2,4
Strand kvarter	62	1	-	2,9
St. Annæ Vester kvarter	130	230	4	1,5
Christianshavns kvarter	62	114	2	1,4

Øster kvarter havde en ovndækning på 2,4 ovne pr. husstand – altså noget over gennemsnittet på 2 ovne. Det hørte efter denne specielle synsvinkel til de bedre stillede kvarterer. Strand kvarter var et udpræget velhaverkvarter.

I Øster kvarter var rundt regnet tre fjerdedele af ovnene vindovne, i Strand kvarteret var de næsten enerådende. Derimod var bilæggerovnene den helt dominerende varmekilde såvel i St. Annæ Vester kvarter som på Christianshavn.

Der kan måske være grund til at tilføje, at de anførte procenter og brøker for de enkelte kvarterer skal tages med et vist forbehold, idet det, navnlig for Strand kvarter, drejer sig om relativt få ejendomme. Men for staden som helhed turde den anførte fordeling mellem de forskellige ovntyper være i høj grad repræsentativ.⁴¹

Beboelsestætheden o. 1800 og 1885

I dette afsluttende kapitel om boligforholdene vil jeg søge at belyse beboelsestætheden o. 1800 og 1885. De i et tidligere afsnit anførte oplysninger om lejlighedsfordelingen efter antal værelser i de to år giver godt nok ret så faste holdepunkter for den opfattelse, at beboelsestætheden var betydelig større o. 1800 end 85 år senere, og at dette ikke mindst gjaldt de dårligst boende. Spørgsmålet er, om denne opfattelse kan verificeres ved at sammenligne mine beregninger over boligarealets størrelse o. 1800 med tilsvarende beregninger for en senere tid.

Det skal indledningsvis anføres, at der umiddelbart synes at være gode muligheder for at belyse ændringer i det samlede etageareals størrelse helt tilbage til 1805. Der findes nemlig for årene 1860–1875 en årlig oversigt over det samlede etageareal, samt fra 1805 en kontinuerlig årlig fortegnelse over bygningsafgiftens årlige beløb.⁴² Det er nærliggende på grundlag af disse oplysninger fra 1860'erne og første halvdel af 1870'erne at beregne etagearealet før 1860. Disse beregninger er foretaget af to forfattere, den ene tilbage til 1835, den anden helt tilbage til 1805.⁴³

Etagearealet er godt nok ikke det samme som boligarealet, idet det første begreb også omfatter ubeboede ejendomme som stalde, pakhuse samt rene erhvervsejendomme. Men beregningerne ville alligevel være af stor interesse, hvis de var pålidelige. Det er de ikke, og der er flere grunde hertil. Hovedgrunden er, at forhuse samt side- og baghuse blev beskattet forskelligt. De første med et oprindeligt beløb på 1½ sk. pr. kvadratalen, de sidste med 1 sk. Forudsætningen for beregningernes pålidelighed er derfor, at der var samme forhold mellem forhuse samt side- og baghuse i til eksempel 1805 som i 1860'erne. Og det var givetvis ikke tilfældet⁴⁴ (jfr. s. 89).

Selv hvor etagearealet er eksakt angivet, som tilfældet formentlig er for perioden 1860–75, giver det som anført ikke faste holdepunkter for en vurdering alene af boligarealets omfang.

En opgørelse over beboelsesejendommenes, herunder også de blandede beboelses- og erhvervsejendommenes areal, findes første gang for året 1885 i Tabelværk til Københavns Statistik, og forfatteren er den kendte statistiker og historiker M. Rubin. Hans materiale er dels den københavnske boligtælling for 1885, dels stadskonduktørens opmåling af det skattepligtige etageareal.

Opmålingen af det skattepligtige areal synes at være foregået efter stort set samme principper som anvendt af mig. Jeg har som tidligere nævnt ikke medtaget kældre, medmindre de var beboet eller indrettet til næringsbrug (butikker). Den samme opmålingspraksis anvendtes fra 1861. Derimod blev mellem 1802 og 1861 visse loftsværelser fritaget for at betale skat og følgelig ikke opmålt (se s. 92). Denne fritagelse blev noget udvidet i 1861, men på den anden side blev det indskærpet, at loftslejligheder med køkken skulle beskattes.⁴⁵ Formentlig har disse nye bestemmelser kun haft marginal betydning for det samlede etageareals størrelse.

Et problem af betydeligt større omfang for sammenligningen mellem 1800 og 1885 er, at Rubin har medtaget såvel beboelsesejendomme som blandede beboelses- og erhvervsejendomme. For denne sidste kategori har jeg for så vidt materialet tillod det, søgt at begrænse statistikken til det egentlige beboelsesareal o. 1800, idet etager, der kun omfattede værkstedslokaler udgik. Dog blev kældre med butikker medtaget, idet der til butikken som oftest var knyttet en lejlighed eller et eller flere værelser. I et forsøg på at fremskaffe et så vidt muligt ensartet sammenligningsgrundlag, har jeg revideret mit materiale efter de principper, som (ikke meget klart) er angivet af Rubin. Hvor der har været tale om grænsetilfælde – f. eks. et par værelser i en stald – er disse medtaget som boligejendom. Sandsynligvis har revisionen medført, at boligarealet er noget overvurderet i forhold til opgørelsen hos Rubin.⁴⁶

Efter denne nødvendige, men unægtelig noget kedsommelige redegørelse, gengives i følgende tabel resultatet af sammenstillingen. Det gennemsnitlige boligareal (brutto) pr. person var o. 1800 15,7 m², og efter den reviderede opgørelse 17,5 m². I 1885 var tallet 23,6 m².⁴⁷ Det gennemsnitlige boligareal pr. person var med andre ord forøget med henholdsvis 50 og 35 pct., alt efter om man lægger de oprindelige eller reviderede beregninger o. 1800 til grund. Det er muligt, at disse

TABEL 17

Boligareal pr. person samt antal beboere pr. 100 kvadratalen (bruttomål)

	Areal i kvadratalen	Beboere	Kvadrat- alen pr. beboer	m ² pr. beboer	Beboere pr. 100 kvadratalen
o. 1800	172.260	4.417	39,9	15,7	2,5
o. 1800 (revideret) .	195.442	4.417	44,3	17,5	2,3
1885	15,85 mill.	264 tus.	60,0	23,6	1,7

Kilde: Tabelværk til Kbh.s Statistik nr. 9.

procenttal i nogen grad overdriber den forøgelse, der fandt sted i det egentlige boligareal, eftersom forretninger m. m. sandsynligvis i 1885 lagde beslag på et større areal i de blandede bolig- og erhvervsjendomme end tilfældet var o. 1800. Men at boligsituationen ud fra den her anlagte synsvinkel generelt var stærkt forbedret i 1885 i forhold til tidligere er hævet over enhver tvivl, hvilket klart fremgår af det følgende.

Ifølge tabellen fandtes o. 1800 2,3 personer (revideret tal) pr. 100 kvadratalen boligareal. I 1885 var antallet reduceret til 1,7. Selv på det tæt beboede Vester- og Nørrebro lå beboelsestætheden under gennemsnittet for byen som helhed o. 1800, nemlig 2,2 i begge bydele mod 2,3. Den mindre beboelsestæthed i 1885 understreges yderligere, hvis man betragter beboelsestætheden i stadens roder. I den gamle by – altså staden inden for voldene – fandtes der blandt 28 roder kun 4, som havde en beboelsestæthed på 2,3 eller derover. Højest i så henseende lå karakteristisk nok Nyboders rode og Frelsers Kirkes rode på Christianshavn med en beboelsestæthed på henholdsvis 2,9 og 2,7. I Voldkvarteret og på broerne fandtes 24 roder, men kun 4 havde en beboelsestæthed, der lå på højde med eller over den, der registreredes for byen som helhed o. 1800. Højest lå Fælled rode på Nørrebro med 3,0.

Vedrørende forholdene for de dårligst boende i henholdsvis 1800 og 1885 får man i hvert fald et vist indtryk af ændringerne ved at betragte de ejendomme, som var ekstremt overbefolkede. Ved denne kategori forstår jeg her ejendomme, hvor der pr. 100 kvadratalen boede 5 personer eller mere. 100 kvadratalen brutto svarer til et netto-

areal på ca. 26 m². Der var altså tale om boliger, hvor det gennemsnitlige areal pr. person lå på 5 m² netto og derunder. I den følgende oversigt er redegørelsen sammenstillet med oplysninger om, hvor mange af disse ekstremt overbeboede ejendomme, der husede 100 beboere og mere.

TABEL 18

Antal ejendomme med ekstrem beboelsestæthed (5 eller derover pr. 100 kvadratalen) og antal ejendomme med over 99 beboere inden for denne kategori

	Antal ejendomme	I pct. af samtlige ejendomme	Med over 99 beboere	I pct. af »antal ejen- domme«
1801	20	12,0 %	1	5,0 %
1885 (inden for voldene) ..	101	3,1 %	8	8,0 %
1885 (Voldkvarteret og broerne)	40	1,6 %	14	35,0 %
1885 København i alt	141	2,5 %	22	15,6 %

Kilde: Tabelværk til Kbh.s Statistik nr. 9.

Denne gruppe af uhyggeligt tæt befolkede huse talte o. 1800 12 pct. af samtlige ejendomme. I 1885 var andelen faldet til 2,5 pct., men der var tale om en nok så iøjnefaldende forskel på deres vægt i den gamle by inden for voldene og de nybyggede kvarterer udenfor. I den gamle by var godt 3 pct. af ejendommene ekstremt overbefolkede, i Voldkvarteret og på broerne var andelen det halve. Et blik på tabellens højre side fortæller os, at disse ejendomme i den gamle by for størstedelen bestod af små og mellemstore ejendomme, hvorimod de uden for voldlinien i høj grad var udlejningskaserner på 100 beboere og derover.

Sammenfattende kan det konstateres: Ekstremt overbefolkede lejligheder var langt mere udbredt o. 1800 end 85 år senere. Men de satte endnu o. 1885 deres præg på byen inden for voldene, hvorimod de var langt sjældnere uden for disse. Det, der karakteriserede byggeriet her, var ikke den ekstreme beboelsestæthed, men den kompakte sammenstuvning af folk i store lejekaserner. Disse forekom kun undtagelsesvis o. 1800 – hvis man ved store lejekaserner forstår ejendomme med 100 beboere og derover. Og de hørte endnu i 1885 til undtagelserne i den

gamle by. Det skal tilføjes, at i de ekstremt overbefolkede ejendomme boede o. 1800 næsten 22 pct. af befolkningen. Hvor stor procenten var i 1885 vides ikke. Men det har næppe drejet sig om mere end mellem to og tre pct.⁴⁸

Omkring 1885 boede omkring halvdelen af den københavnske befolkning uden for den gamle voldlinie: i Voldkvarteret eller i forstæderne, som man kaldte den nye bebyggelse på Øster-, Vester- og Nørrebro. Få huse her var 30 år gamle, hovedparten langt yngre. Her boede en væsentlig del af den københavnske arbejderbefolkning, i særdeleshed i Vester- og Nørrebros sidegader, ofte i store lejekaserner med de velkendte triste facader og slugtignende gårde.

Eftertidens dom over dette byggeri har været skånselsløs. Og med rette, for så vidt som dette byggeri uden større omkostninger kunne være gjort langt mere tiltalende og menneskevenligt. Men set ud fra et historisk perspektiv med udgangspunkt o. 1800 betegnede dette byggeri boligmæssigt et meget betydeligt fremskridt. De et-værelses lejligheder, som o. 1800 satte sit stærke præg på boligforholdene, var o. 1880 reduceret til en mindre brøkdel og i vid udstrækning erstattet med to-værelses lejligheder og i mindre grad også med tre-værelses. Her var gennemgående højere til loftet end i de gamle boliger. I alle tilfælde fandtes ingen virkelig lavloftede lejligheder. Og her var videre til væggene. For selv om boligerne efter vor opfattelse som regel var uhyggeligt små, så var de dog arealmæssigt betydeligt større, end tilfældet var et par generationer tidligere. Og de var forsynet med et udstyr, som langt overgik endog de bedste lejligheders o. 1800. Der tænkes ikke i denne forbindelse på lokummerne. De fandtes stadig i gården, men var dog blevet udstyret med transportable spande. Og der var flere af dem. Men der tænkes på ovnene, der var langt effektivere end de gamle bilæggerovne, og ikke mindst på køkkenerne. De var nu forsynet med sten- eller jernvaske, og normalt var der rindende vand installeret. Det rindende vand og vasken – som stod i forbindelse med et forbedret kloaksystem – var vel nok den mest revolutionerende nyindretning. Ikke alene i forhold til tiden o. 1800, men også set i et endnu bredere historisk perspektiv, som strækker sig op til i dag – simpelthen den mest indgribende forbedring i boligstandard siden byernes fremkomst i middelalderen.

HENVISNINGER OG NOTER

Når intet andet er anført, er der overalt i artiklen anvendt matrikelnumre af 1806/07.

1. Tabelværk til Københavns Statistik nr. 9.
2. De 3 ejendomme, hvor det ikke har været muligt at finde brandtaksationer før 1807 er Klædebo kvarter, matr.nr. 3 og 106 samt St. Annæ Vester kvarter nr. 67.
3. I Mandtal til ildstedskat 1812 (SA) ser man talrige eksempler på, at kælderlejlighed og etagelejlighed i de her behandlede ejendomme var samhørende. Bl. a. Strand kvarter, matr.nr. 50, 64, Nørre kvarter 8, 128, Klædebo kvarter 3, 47, 109, 227, Købmager kvarter 27, 194, 212 m. fl.
4. Bl. a. Nørre kvarter, matr.nr. 8, Klædebo kvarter 69, Frimands kvarter 6, Købmager kvarter 113, 212, Rosenborg kvarter 64, St. Annæ Øster kvarter 220, Christianshavns kvarter 100.
5. Fælleskøkken omtales sjældent direkte i kilderne. Dog anføres de undertiden i planerne i opmålingsbøgerne. Det er for de her behandlede ejendomme tilfældet for Christianshavn matr. nr. 305. I Mandtal til ildstedskat omtales fælleskøkken ikke sjældent, bl. a. for Købmager kvarter 154 og 194.
6. De to ejendomme er nærmere omtalt i mit bidrag i Festskrift til Kristof Glammann 1983 s. 408 ff.
7. Se note 3.
8. Tabelværk til Københavns Statistik nr. 9, s. 4.
9. Richard Willerslev: Sådan boede vi, 1979, s. 25 f.
10. R. Willerslev: Boligforhold i 1800-tallet belyst ved Thomas Overskous erindringer, Carlsbergfondets årsskrift 1983.
11. Medd. fra Statistisk Bureau 3. rk. 4. saml., s. 69 ff.
12. 9. hefte.
13. Tabelværk til Københavns Statistik nr. 9, s. 15.
14. Sådan boede vi, s. 15.
15. O. Kjeldsen: Stadskonduktørens opgaver 1690-1916. 1916, s. 15.
16. Opmålingsprotokoller vedrørende bygningsafgifter 1802 og følgende år (SA).
17. Jfr. Erik Wilmann i Historiske Meddelelser om København 1979, s. 24.
18. Forordningens § 31.
19. Ikke medtaget som boligareal er 1. etage i sidehus Øster kvarter matr. nr. 164, Nørre kvarter 8 (ekskl. baghus), 31 (ekskl. 1. etage i side- og baghus), 68 (ekskl. 1. etage i sidehus), Vester kvarter 210 (ekskl. 1. etage i baghus), Købmager kvarter 12 (ekskl. 1. etage i baghus), St. Annæ Ø. 160 (ekskl. 1. etage i sidehus), 240 (ekskl. 1. etage i baghus), St. Annæ V. 288 (ekskl. smedie i baghus), Christianshavn 25 (ekskl. baghus), 354 (ekskl. sidehus). Supplerende skal oplyses, at arealberegningen for Nørre kvarter 230 er beregnet på grundlag af vurdering 1785 (SA), herefter var arealet 1.065 kvadratalen mod opmålingsprotokollens 732. Frimands kvarter 145 (baghusets areal opgjort efter brandtaksationen), Rosenborg kvarter 4 og 244 (hhv. side-

- hus og forhus areal opgjort efter brandtaksation), St. Annæ Ø. 271 (arealet incl. 2. etage i sidehus ifølge brandtaksation), St. Annæ V. 108 (sidehusareal efter brandtaksation), 148 (areal incl. stald i baghus), 188 (incl. hattemagerværksted), 208, 228 (incl. hhv. stald i baghus og smedie), Christianshavn 46 (tværhushus areal efter brandtaksation), 354 (sidehus areal efter brandtaksation).
20. Som følge af de foretagne justeringer er arealberegningerne lidt afvigende fra dem, der findes i mit bidrag i Festskrift til Kristof Glamann, Odense 1983.
 21. I opmålingsprotokollerne findes undertiden planer af etagernes enkelte lejligheder. Ifølge disse synes reduktionen med en tredjedel at være reglen. Se opmålingsprotokollen med tilhørende planer Christianshavn matr. nr. 211, Rosenborg kvarter matr. nr. 144 og 179. I Ildebrandshuse 1960, s. 93 anføres mål, der tyder på, at der skal reduceres med 37 pct.
 22. Eksempler findes bl.a. i Frimands kvarter matr. nr. 4, 86, Christianshavn 265, 285, St. Annæ Ø. 100. Jfr. Ildebrandshuse 1960, s. 119.
 23. Ildebrandshuse s. 119.
 24. Jfr. note 10.
 25. Fælleskøkken fandtes blandt mange andre steder i Købmager kvarter, matr. nr. 221, Christianshavn 305 ifølge planer i opmålingsprotokollen. Jfr. for Christianshavn 305 Mandtal til ildstedskatten.
 26. Brandtaksation for Øster kvarter matr. nr. 234 (1797).
 27. Brandtaksation for Øster kvarter matr. nr. 184 (1806).
 28. Ganske udeladt blev de for Christianshavn. For Nørre kvarter blev køkkener ikke særskilt omtalt.
 29. I Mandtal til Ildstedskatten. St. Annæ Ø. kvarter matr. nr. 200 anføres et køkken på 2 kvadratalen. I samme kvarter 180 et køkken på 54 kvadratalen. I bl. a. Vester kvarter 110 et køkken på 247 kubikalen, svarende til ca. 60 kvadratalen.
 30. Arkitekten 1936, s. 96.
 31. Der er bl. a. noteret 7 vaske på trapper eller gange i Øster kvarter og 4 i Frimands kvarter. Jfr. Ildebrandshuse s. 163.
 32. Ulrik i Fædrelandet, 1861, nr. 12.
 33. Ildebrandshuse s. 232.
 34. H. P. Hilden: Skrald, Storby og Miljø, 1974, s. 53f. Ifølge Beretninger til Justitsministeriet for Københavns Polit 1865, s. 35 fandtes der nævnte år endnu 476 latriner med gruber.
 35. Brandtaksation St. Annæ V. kvarter, matr. nr. 411 og 438.
 36. Politivennen, 9. hefte.
 37. I 1800 betalte M. H. Pettermann, tørmester, en sommerdagløn på 3 mk., en vinterdagløn på 2½ mk. Skiftedokumenter prot. 1, nr. 38, 1802/03 (LA). Ifølge K.-E. Jessen: Genopbygningen af København, 1958, s. 29, var murersvendenes dagløn i 1795 og 1796 hhv. 3 og 4 mark.
 38. H. D. Lind: Nyboder og dets beboere 1882, s. 22. Om bilæggerovne m. m. se Ildebrandshuse, s. 89f.
 39. Festskrift til Kristof Glamann, Odense 1983, s. 408ff.
 40. I de såkaldte ildebrandshuse var i 1801 to tredjedele af ovnene bilæggerovne, resten var vindovne. Ildebrandshuse, s. 98.
 41. Historiske Meddelelser, årbog 1983, s. 79, note 1.
 42. Opgørelsen over arealet 1860-75 samt over bygningsafgiftens »oprindelige størrelse« (hhv. 1½ og 1 sk. pr. kva-

- dratalen) findes i Stadskonduktørens arkiv. Diverse sager 1683-1908 (SA). Efter 1875 findes angivelserne i Stat. Oplysn. om Staden København.
43. De to forfattere er V. Schou: Byggevirkksomheden i Danmark 1912 samt O. Hyldtoft: Working-Class Housing in Copenhagen 1840-1914 (MS).
44. At såvel beregningerne som de konkrete oplysninger om etagearealets størrelse trænger til en kildekritisk revision fremgår af følgende: Ifølge Stat. Årb. om København var etagearealet 1.1.1886 6.220.000 m², men boligarealet alene blev af Rubin i Tabelværk til Kbh.'s Statistik for 1885 opgjort til 6.181.000 m². Ole Hyldtoft har beregnet det samlede etageareal samme år til 5.901.000 m². (Working-Class Housing in Copenhagen 1840-1914).
45. Lov 31.12.1861.
46. Revisionen gælder følgende ejendomme: Øster kvarter matr.nr. 184 fra 1215 til 1312. 234 fra 888 til 992. Strand kvarter 17 fra 1047 til 1133. Snarens kvarter 112 fra 342 til 779. Nørre kvarter 8 fra 1271 til 1807. 31 fra ca. 1600 til 1949, 68 fra 1358 til 1515, 88 fra 1155 til 3782, 110 fra 819 til 1113, 139 fra 1483 til 1747. Klædebo kvarter 69 fra 966 til 1470, 75 fra 511 til 1637, 106 fra 1069 til 1543, 167 fra 947 til 2760, 153 fra 705 til 1280. Frimands kvarter 6 fra ca. 1700 til 2591, 106 fra 2060 til 2886, 125 fra 1344 til 1644. Købmager kvarter 12 fra 1830 til 2172. Rosenborg kvarter 94 fra 688 til 876. 184 fra 1086 til 1278, 202 fra 1302 til 2036. St. Annæ Ø. Kvarter 59 fra 748 til 1258, 160 fra 1035 til 1425, 180 fra 3980 til 4980, 220 fra 656 til 1461, 240 fra 1034 til 1226, 271 fra 768 til 1197. St. Annæ V. kvarter 8 fra 1306 til 1462, 47 fra 1875 til 2004, 88 fra 562 til 864, 108 fra 557 til 1081, 148 fra 1900 til 2019, 228 fra ca. 1590 til 1661, 248 fra 496 til 646, 268 fra 946 til 1021, 288 fra 552 til 619, 486 fra 520 til 764. Christianshavns kvarter 5 fra 394 til 538, 46 fra ca. 2112 til 3317, 165 fra 416 til 545, 305 fra 1268 til 1963, 274 fra 869 til 1203.
47. Ved en beklagelig fejl har jeg i Festschrift til Kristof Glamann s. 401 angivet kvadratalen pr. beboer i 1885 til 64,4 kvadratalen i stedet for 60,0.
48. Regner man med, at de i 1885 anførte ejendomme i snit husede 50 beboere, ville procenten være, 2,6.

BILAG 1

Lejlighedsfordelingen på for-, side- og baghuse samt efter værelsesantal o. 1800

Kvarter	Lejligheder fordelt på F-, S- og B-hus og K					Lejlighedernes størrelse					Lejligheder i alt	Butikker
	F	S	B	K	1 vær.	2 vær.	3 vær.	4 vær.	5 vær.	6 vær. m. m.		
Øster	52	1	8	6	10	14	9	8	10	16	67	7
Strand	16	-	4	2	-	-	8	-	3	11	22	6
Snarens	26	2	20	2	12	12	12	5	8	1	50	3
Vester	39	7	9	6	12	10	16	3	12	8	61	5
Nørre	68	2	7	7	7	34	25	1	7	10	84	5
Klædebo	34	2	4	6	9	16	6	5	3	7	46	4
Frimands	29	2	7	2	6	12	3	6	4	9	40	7
Købmager	56	13	14	7	14	25	23	8	6	14	90	5
Rosenborg	62	7	17	13	15	34	27	12	9	2	99	5
St. Annæ Øster	40	5	7	4	1	18	8	11	5	13	56	1
St. Annæ Vester	160	10	64	6	137	59	26	1	4	13	240	10
Christianshavn	69	40	12	4	59	29	19	7	6	5	125	2
I alt	651	91	173	65	282	263	182	67	77	109	980	57
I pct.	66	9	18	7	29	27	18	7	8	11	100,0	-

F = forhus, S = sidehus, B = baghus, K = kælder. Værelser i kælderen, der ikke er separat udlejet og beboet, betragtes ikke som selvstændig lejlighed, men som en del af lejligheden i 1. etage.

BILAG 2

Bruttoarealet i kvadratalen og beboertallet. Antal beboere pr. kvadratalen og pr. 100 kvadratalen etageareal o. 1800

Antal beboere pr. 100 □alen	0,1-1,0	1,1-2,0	2,1-3,0	3,1-4,0	4,1-5,0	5,1-6,0	6,1-7,0	7,1-8,0	8,1-9,0	9,1-10,0	10,1-11	I alt
<i>Øster kvarter</i>												
Areal □alen	2.283	4.935	6.556	672	-	582	-	267	-	-	-	15.295
Beboere	22	84	171	22	-	30	-	21	-	-	-	350
<i>Strand kvarter</i>												
Areal □alen	-	7.601	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7.601
Beboere	-	119	-	-	-	-	-	-	-	-	-	119
<i>Snarens kvarter</i>												
Areal □alen	2.263	-	2.524	3.762	768	-	-	-	-	-	-	9.317
Beboere	17	-	64	118	33	-	-	-	-	-	-	232
<i>Vester kvarter</i>												
Areal □alen	3.088	5.373	4.051	2.065	-	-	-	-	-	-	-	14.577
Beboere	18	84	103	73	-	-	-	-	-	-	-	278
<i>Nørre kvarter</i>												
Areal □alen	4.441	7.316	2.028	1.783	1.468	1.065	-	-	-	-	-	18.101
Beboere	31	111	49	58	50	62	-	-	-	-	-	369
<i>Klædebo kvarter</i>												
Areal □alen	-	4.017	3.378	675	697	684	-	-	-	-	-	9.451
Beboere	-	62	79	26	33	37	-	-	-	-	-	237
<i>Frimands kvarter</i>												
Areal □alen	4.598	4.121	1.850	1.039	-	474	-	-	-	-	-	12.082
Beboere	33	62	43	39	-	27	-	-	-	-	-	204
<i>Købmager kvarter</i>												
Areal □alen	1.960	5.459	1.968	4.429	733	-	1.145	-	-	-	-	15.698
Beboere	14	82	53	157	33	-	77	-	-	-	-	417
<i>Rosenborg kvarter</i>												
Areal □alen	1.476	3.624	3.187	3.286	1.888	1.185	-	-	-	-	-	14.642
Beboere	8	65	83	117	88	65	-	-	-	-	-	427
<i>St. Annæ Øster kvarter</i>												
Areal □alen	8.615	3.283	6.492	916	-	-	-	-	-	-	-	19.306
Beboere	65	59	160	30	-	-	-	-	-	-	-	314
<i>St. Annæ Vester kvarter</i>												
Areal □alen	3.799	3.576	2.624	7.188	-	1.598	527	1.648	995	-	2.089	24.044
Beboere	36	58	71	249	-	90	33	121	84	-	214	956
<i>Christianshavn kvarter</i>												
Areal □alen	2.636	861	4.045	3.368	3.685	-	1.558	-	-	-	-	16.153
Beboere	18	14	98	115	166	-	103	-	-	-	-	514
Areal i alt	35.159	50.166	38.703	29.183	9.238	5.588	3.230	1.915	995	-	2.089	176.267
Beboere i alt	262	800	974	1.004	413	311	213	142	84	-	214	4.417
Pr. 100 □alen	0,7	1,6	2,5	3,4	4,5	5,6	6,6	7,4	8,4	-	10,2	2,5
Areal i pct.	19,9	28,5	21,9	16,6	5,5	3,2	1,8	1,1	0,6	-	1,2	100,0
Befolkning i pct.	6,0	18,1	22,1	22,7	9,4	7,0	4,8	3,2	1,9	-	4,8	100,0
□alen pr. beboer	134	62,7	39,8	29,1	24,4	18,0	15,2	13,5	11,8	-	9,8	39,9
Antal ejendomme	21	39	39	35	11	8	5	3	2	-	2	165

Af en fabriks historie

Dansk Instrument- og Apparat-Fabrik

Af Erling Schlier

Diaf eller Dansk Instrument- og Apparat-Fabriks historie begynder 1. februar 1912. Det var dengang, da Frederik den 8. endnu var konge. Der kørte hestesporvogne i København, hovedbanegården var endnu ikke helt færdig, og det første dieselmotorskib »Selandia« var lige blevet bygget. Det var 2 år efter danskerne Nervø og Robert Svendsens flyvninger over København og Øresund, og 2 år før første verdenskrig brød ud.

Diafs historie begyndte med, at ingeniør Ejnar Flach-Bundegaard, der da var 24 år gammel, sammen med ingeniør Albert Jørgen Kiær den 12. februar henvendte sig til en sagfører og der fik stiftet Dansk Instrument- og Apparat-Fabrik A/S, der skulle drive mekanisk værksted. Der har nok været nogen diskussion om, hvor vidt man også skulle have installationsvirksomhed, for ordet er skrevet i den gamle protokol fra mødet, men er streget over. Forklaringen på, at man senere har nævnt den 1. februar som stiftelsesdagen, ligger muligvis i, at det i vedtægterne blev fastslået, at de to direktører skulle have gage fra 1. februar 1912. De skulle hver have 150 kr. pr. måned. Aktiekapitalen var på 11.000 kr., ligeligt fordelt på de to stiftere, således at Kiærs andel bestod af maskiner og materialer og Flach-Bundegaards af kontanter.

Man startede på Frederiksberg i Allégade 8A, hvor Kiær i forvejen havde installationsforretning, men flyttede snart pr. trækvogn til Studiestræde 21. Her blev der udvendigt på husmuren ved indgangen opsat et skilt med følgende tekst:

Dansk Instrument- og Apparat-Fabrik A/S
Optisk-Fysisk-Nautisk-Elektroteknisk
Forsøgslaboratorium.
Udarbejdelse af Opfindelser.

På firmaets 50 års jubilæumsdag den 1. februar 1962 kom den første lærling, Hans Pedersen, som nu var blevet 64 år. Han var antaget den 23. april 1912. Han medbragte sin lærekontrakt som gave, og af den fremgik det, at han ikke fik løn de første to år og i de følgende år henholdsvis 2, 4 og 6 kr. pr. uge. Han fortalte, at man havde påtaget sig alt det arbejde, der bød sig. Han havde haft opgaver som f. eks. en cerutmaskine, kartoffeloptagere, lommevarmere med brunkul i en blikæske – ja sågar en evighedsmaskine, der skulle køre ved hjælp af en magnet, som skulle bringes til at rotere forbi to magnetfelter, der skiftevis skulle dækkes af en skærm, hvorigennem magnetismen ikke kunne trænge. Grammofoner havde man lavet i fem forskellige udførelser fra 16 kr. til 125 kr. Han mente, der ialt var lavet ca. 40 stk. De havde bl. a. leveret en grammofon til en rideskole på Bådsmundsstrædes Kaserne, og denne grammofon skulle bruges til at vænne hestene til musik og støj. Man havde også udlejet grammofoner med tre plader, hvoraf kunden selv kunne bestemme den ene. Han fortalte også, at når folk ringede op og bad om hjælp til reparation af et eller andet, blev der svaret: »Vi sender en ekspert« – og så rykkede han ud.

Allerede det første år begyndte man også at fremstille småmaskiner til kemisk-teknisk brug, såsom tubefyldere og tubelukkere, og det var disse maskiner og dette udstyr, der i årene fremover var det bærende for virksomheden. I bøgerne fra den tid findes kundenavne, som man stadig har kontakt med.

De månedlige udgifter i foråret 1912 svingede mellem ca. 800 og 1100 kr. De største udgifter var de 300 kr. til direktørgager, huslejen på 32 kr. pr. måned, ugelønnen til en svend på ca. 20 kr. og til en arbejdsdreng 2,16 kr., eller i timen omkring 40 og 5 øre.

Af andre udgiftsposter i den nøjagtigt førte kassebog kan nævnes:

Materialer til tubelukker type C	55 øre
Smådele fornicket til type C	20 øre
Tegnepapir	16 øre
Gummi til rep. af skrivemaskine	2 øre
6 sæt jernstøbegods til type B	900 øre
Messingknep til vindmåler i Kastруп	40 øre

Erling Schlier

I marts står der i regnskabet:

Brandassurance til 21/12 9 kr. (altså ca. 1 kr. pr. måned)

Fra den omhyggeligt førte journalbog et par eksempler på, hvad man har lavet i 1912:

12. juli til Mr. Ramson i London 1 stk. tubefylder type K . .	kr. 225,00
30. okt. til Hertz Bogtrykkeri 1 stk. håndtromle repareret	kr. 0,75
31. okt. til P. Conradsen i V. Voldgade 1 tæppefejmaskine rep.	kr. 1,50
20. november til kommandør Kiær, 1 tegnebestik repareret	kr. 1,50
23. november til Schönning & Arvé, 1 tubefylder type B . .	kr. 65,00
1 tubelukker type C . .	kr. 110,00

og fra 1913:

til Blaagaards Sæbefabrik, ny tandstang til tubefylder . . .	kr. 3,00
til Hellerup Apotek, en tubeklemme type 68	kr. 4,50
til Vibe Hastrup, en sværtefyldemaskine	kr. 650,00
til Schous Fabrikker, en tubelukker type 73 a	kr. 19,00

Endvidere en masse småreparationer på grammofoner, fotoudstyr og andet som

Krøllejern repareret	kr. 0,75
Lokomotiv repareret	kr. 1,00
Blækhus repareret	kr. 1,00

Både Flach-Bundegaards forældre og en del andre navne, der har familie- eller venskabstilknytning, er faste kunder på mange områder, men der er også mange kundenavne og opgaver, som viser hen mod det arbejdsområde, man har fulgt op til i dag, som f. eks. Arnisan, Barnängen, Alfred Benzon, Sadolin & Holmblad og et stort antal apoteker.

I februar 1915 gik det galt. Regnskabet viste, at underskuddet havde været så stort, at halvdelen af aktiekapitalen var tabt, og man overvejede at likvidere. På en ekstraordinær generalforsamling den 27. februar 1915 vedtog man dog at fortsætte således, at Kiær trak sig ud af selskabet efter at have fået sit tilgodehavende på kr. 951,09 udbe-

Den gamle fabrik på Lille Mølle på Christianshavn 1937. Foto i privateje.

talt. Flach-Bundegaard var nu enedirektør, og aktiekapitalen blev udvidet til ialt kr. 16.000. Hans far, fabrikant Jacob Bundegaard, der var grundlægger af Vejle Dampvæveri, indtrådte i bestyrelsen. Der er næppe tvivl om, at hele kapitalen er kommet fra ham.

I slutningen af 1917 sker der noget igen. Aktiekapitalen udvides nu til kr. 150.000 ved hjælp fra Jacob Bundegaard. Aktierne fordeles således, at E. Flach-Bundegaard har kr. 75.000, Jacob Bundegaard kr. 74.000 og en svoger, overretssagfører I. C. Hald kr. 1.000. Bestyrelsen udgjordes herefter af disse tre.

Der blev nu flyttet igen, og denne gang måtte man leje en hestevogn. Ved hjælp af et arveforskud havde Flach-Bundegaard i april 1916 nemlig købt komplekset Lille Mølle på Christianshavns Vold, hvor der både blev indrettet privatbolig og fabrik i de kommende år. I den tidligere dampmølle fra 1832 blev der lavet kontor, tegnestue, udstilling samt spise- og vaskerum for arbejderne. En tid havde man også

egen blikkenslager og modelsnedker her. Selve fabrikken blev indrettet i et treetagers pakhuis på den anden side af Christianshavns Voldgade, og forbindelsen med kontoret skete ved en gangbro over gaden. Råvarelageret var i øverste etage og værkstedet lige herunder. De forskellige værktøjsmaskiner var opstillet i rækker og var med flade læderremme tilsluttet en forlagsaksel under loftet, der ligeledes med læderrem blev trukket af en ca. 6 hk elektromotor. Alle råvarer og færdige maskiner kom op og ned ved hjælp af en hånddrevet kran uundværlig på bygningen. Det meste af den første maskinpark her fik man i 1918 fra firmaet Klingstrup & Alsleben, da dette firma ophørte. Fra samme sted fik man også flere af de arbejdere, der skulle blive grundstammen i medarbejderstaben. Man kom op på at beskæftige 3 svende og 10 lærlinge. Specielt kan nævnes V. Andreasen, der kom som afløser for en værkfører, og som alene som medarbejdende svend i årene på Lille Mølle ledede produktionen. Fra Flach-Bundegaard fik han de tegninger, der skulle arbejdes efter, og disse var ofte kun samlings-tegninger, ud fra hvilke han så selv måtte finde ud af hvilke materialer, der skulle anvendes, og hvorledes arbejdet skulle udføres. De forberedende ting såsom materialeafskæring, opmærkning, nødvendigt værktøj, udskrivning af arbejdsedler osv. klarede han ved hjælp af en lærling, og han har haft stor indflydelse på udviklingen fra den rent håndværksmæssige fremstilling mod den serierettede fabrikation.

Et par dages beretning fra en dagbog, som en kontormand i virksomheden har ført omkring 1920, giver et indtryk af forretningsgangen:

17. august. Der er håb om, at vi også klarer lønningerne på fredag, for der er fra Andersen og Bruun til Amagerbanken indgået kr. 203,32 og fra Sands Laboratorium for tubelukker 64 og fylder B kr. 185,65, så den er jo fin-fin.

18. august. Vi har nu fået de engelske tabletmaskinkataloger fra Krohns Bogtrykkeri, og jeg har straks sendt 200 stk. til London og 100 stk. til Torino. Det går nu godt med bestillinger igen, dvs. fra vor side. Fra Sadolin og Holmblad har vi nu bestilt for et lille hundrede kroner farve, fordi maleren har optaget arbejdet igen, og fra anden side har vi fået stål og fræsere. En hr. Schou har i dag været herude og set på tubelukker, tube- og sværtefylder og blandemaskine, og det er ikke helt umuligt, at han bestiller en del.

Interiør fra fabrikken på Christianshavn i 1930'erne. Foto i privateje.

19. august. Intet af betydning i dag uden at Svend er udlært og afskediget.

21. august. Hr. Bundegaard har à conto for sin gage for forrige måned fået kr. 100,-, men endnu mangler Bundegaard kr. 100,-, som jeg dog venter at kunne betale ham i den kommende uge, hvis der kommer rigeligt med penge.

Under den 27. august er der en lang udredning over, hvorledes de har klaret lønningerne ved i sidste øjeblik at få diskonteret en veksler på kr. 2000, og hvordan man samtidigt har klaret nogle presserende betalinger. Til sidst stod der: »Således sluttede denne bevægede dag«.

Det maskinbehov, der efter første verdenskrig opstod indenfor farmaceutisk og kemisk-teknisk industri, blev bestemmende for virksomhedens udvikling, idet grundlæggeren Flach-Bundegaard besluttede, at man skulle koncentrere sig om konstruktion og seriefabrikation af maskiner og apparater hertil, og i de kommende år konstruerede han

egenhændigt det store antal maskiner, som blev firmaets produktionsprogram.

Flach-Bundegaard blev født i Vejle den 27. juni 1887, og hans fulde navn var Ejnar Florentin Flach-Bundegaard. Han afsluttede sin ingeniøruddannelse i Mittweida i Tyskland i 1908, og efter nogle års videreuddannelse i Schweiz og England var det meningen, at han skulle fortsætte på den af hans far grundlagte virksomhed, Vejle Dampvæveri, men han mente ikke, han kunne få den rette arbejdsglæde i tekstilindustrien. Han valgte derfor at give afkald på denne sikre levevej til fordel for jernindustrien. Bagefter kan man se, at han valgte rigtigt, for det livsværk, han her skabte, gav ham meget stor glæde og tilfredshed. I efteråret 1920 blev han gift med Johanne Marie Rasmussen, og de indrettede sig i den gamle vindmøllebygning og stiftede der et hjem for resten af livet, præmieret af Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse. I 1974 blev det overtaget af Nationalmuseet som et bevaringsværdigt hjem fra 1920'erne. Ægteparret var meget afholdt, og på Lille Mølle udviklede der sig et så venskabeligt forhold mellem »Mester og fru Mester« og virksomhedens medarbejdere, at det med taknemlighed bliver husket af alle, der fik lov at opleve det.

Flach-Bundegaards store interesse var maskinkonstruktion, og helt op til 1936 har han personligt konstrueret det store antal maskiner, som blev fremstillet i firmaet, og der er antageligt ingen anden enkeltperson i verden, der har konstrueret så mange typer indenfor dette område. Hans konstruktioner havde en sådan kvalitet, at de hørte til blandt de bedste og ikke blev overgået af andre. Det er morsomt at se, hvorledes en del af hans første konstruktioner fik familienavne: tube-sprøjte E betyder Ejnar, tubefylder B betyder Bundegaard, excelsior-kværn EF Ejnar Flach, pulverfylder FB Flach-Bundegaard og pulverfylder J Johanne. Senere kunne der i reglen af typenavnet læses noget om anvendelsesområdet. Således står TM for tabletmaskine og TMA for tabletmaskine til apoteker. Undertiden indgår i navnet også et fingerpeg om, hvor han har fået ideen fra som TMK tabletmaskine Kilian og TMD tabletmaskine Dühring. Kilian og Dühring var navne på to tyske konkurrenter.

I 1920'erne var det især de farmaceutiske maskiner og apparater, der havde stor fremgang, idet det blev bestemt, at ethvert dansk apotek

Interiør fra Søborg apotek ca. 1938 med fra venstre drageemaskine, salvemølle, kværn og tabletmaskine med fælles motortræk. Foto i privateje.

selv skulle kunne fremstille tabletter og andet, og der blev derfor udviklet en række maskiner til apoteker for fremstilling af granulater, tabletter, dragering, tinktur, salve, samt maskiner for væskeaftapning, tubefyldning og tubelukning og for fremstilling af suppositorier. Udover at disse maskiner efterhånden vandt indpas på næsten alle danske apoteker, blev der også leveret til udlandet, især Norge og Sverige. For anvendelse i forskellige grene af den kemisk-tekniske industri, herunder især kosmetik- og næringsmiddelfremstilling, optoges fabrikationen af pulverblandere, pulverfyldere, kværne, slagmøller, røremaskiner o.l. Omkring 1925 påbegyndtes fabrikation af maskiner til sæbeindustrien og til maling- og trykfarveindustrien, som senere blev meget betydende områder.

I april 1930 ændredes firmanavnet til A/S Maskinfabrikken D.I.A. F., og senere er det blevet ændret til Maskinfabrikken Diaf A/S. Grunden hertil var, at man ikke som før hovedsageligt lavede instrumenter

og apparater, men maskiner, hvoraf de største vejede over 1000 kg. Der var dengang 7 svende, 2 arbejdsmænd og 4 lærlinge i virksomheden. Svendene var utilfredse med deres timeløn på kr. 1,50 og fik ved et mæglingssmøde en forhøjelse på 2 øre, efter at Flach-Bundegaard havde truet med at ville lukke fabrikken, hvis han skulle punge ud med de krævede 5 øre. Yngste lærling var den senere værkfører B. O. Henrichsen. Han fik 10 øre i timen, og for fremmøde en halv time tidligere hver morgen for at fyre op i kakkellovnen fik han 5 øre.

På samme tid blev selskabets tidligere agent i Sydamerika, Jørgen Jørgensen, der nu ønskede at bosætte sig i Danmark igen, antaget som meddirektør. Medens Flach-Bundegaard tog sig af konstruktion, produktion og bogholderi, skulle Jørgen Jørgensen tage sig af salget. Ved flid og dygtighed blev omsætningen forøget, og der blev også oparbejdet nogen eksport. Opgaven køb og salg af brugte maskiner blev også taget op og fik efter forholdene betydeligt omfang. Penge var stadig et stort problem. Hver fredag skulle der være penge til lønninger, og arbejdsdrengen blev derfor sendt af sted tidligt fredag morgen på cykel for at prøve at få de ca. 1500 kr. hjem, der skulle bruges. Det kunne ofte være svært, for mange steder blev han afvist, selv om tilgodehavendet på de forskellige apoteker mange gange beløb sig til under 10 kr. Arbejdsdrengen arbejdede hårdt på at løse opgaven, for han vidste, at lykkedes det ikke, ville han få vrøvl både med firmaet og med arbejderne, som skulle have pengene. Han fik strenge pålæg om at være tilbage så tidligt, at man kunne komme i Amagerbanken inden lukketid kl. 3, men alligevel var det ofte nødvendigt at ringe til banken og meddele, at drengen var lidt forsinket, og han blev så lukket ind ad bagdøren. Når det rigtigt kneb med penge – f. eks. til en forfalden veksler, der ikke kunne omsættes igen – måtte Flach-Bundegaard ofte træde hjælpende til med et beløb fra privatkontoen. Til Jørgen Jørgensens gage var der selvfølgelig heller ikke penge nok, og han fik derfor en del af lønnen i form af aktier i selskabet. I 1933 blev der overenskomstmæssigt indført 3 dages ferie med løn for dem, der havde været beskæftiget i virksomheden i mindst 1 år. Indtil da havde ferie været et ukendt begreb for arbejderstanden, dog havde der få år forinden været mulighed for indtil 3 dages frihed uden løn.

1. februar 1937 havde firmaet bestået i 25 år og Flach-Bundegaard nået sit 25 års jubilæum. Dagen fejredes ved en fest i hjemmet på Lille

Mølle, og foruden nære venner og familie var alle ca. 30 medarbejdere fra meddirektør til yngste lærling indbudt til »Møllefest«.

I midten af 1930'erne var man gået i gang med to nye opgaver af betydeligt større omfang end de tidligere, og disse blev begge en succes. Den ene var type ATM (*automatisk tubefyldemaskine*), der kunne fylde og lukke ca. 50 tuber pr. minut med enmands-betjening. Der blev i de følgende 10 år lavet ca. 50 eksemplarer af denne type. Den anden var type DFV 300 (*dansk farvevalseværk med valsediameter 300 mm*). Den blev i de næste femten år solgt i ca. 40 eksemplarer, og efter en mindre modernisering fortsatte salget endnu i mange år. Denne maskintype vandt indpas på alle danske og mange udenlandske maling- og trykfarvefabrikker og blev den maskine, der var begyndelsen til det store program og den nære tilknytning, man efterhånden fik til disse industrier.

Ingeniør Flach-Bundegaard fastslog med disse to løste opgaver sine store konstruktionsevner, idet maskinerne ikke blot straks fra igangsætningen kørte tilfredsstillende, men også blev betragtet som de bedste, der fandtes på det tidspunkt. En nykonstruktion blev først blyanttegnet på svær, gul tegnekarton som samlingstegning og med enkelte gruppe- eller detailtegninger. Efter disse originaltegninger blev der så først fremstillet træmodeller til de dele, der skulle støbes, hvorefter tegningerne blev brugt på værkstedet til bearbejdning og montering af de første maskiner. Var der udsigt til, at det ville blive en maskintype, der skulle fremstilles i større antal, blev der med tusch udført reviderede tegninger. Af disse blev der derefter taget lyskopier i en stor glasramme, som blev stillet ud i sollyset og her – afhængig af vejret – belyst i et tidsrum varierende fra fem minutter til flere timer. Disse »blåtryk« blev derpå ofte opklæbet på krydsfinér og lakeret, så de kunne holde længe på værkstedet. Tegnestuen var et lille rum i forbindelse med privatlejligheden, og arkivet var et billard, hvor tegningerne lå i nogle store papmapper. Først omkring 1935 anskaffedes en tegnemaschine i stedet for hovedlineal.

Både den stigende omsætning og det dermed forøgede medarbejderantal samt den kendsgerning, at mange af de producerede maskiner var blevet større og tungere, gjorde værkstedsforholdene meget uhenigtsmæssige. Dertil kom, at der fra fabriksstilsynet blev rejst en række krav, som det nærmest ville være umuligt at opfylde, såsom større vin-

Den nye fabriksbygning 1940. Foto i privateje.

duer, større loftshøjde og bedre trappeforhold. Flach-Bundegaard var indstillet på at bygge en ny fabrik, men økonomien gjorde dette vanskeligt. Det kom derfor som en behagelig overraskelse, da det viste sig, at Københavns Kommune havde planlagt at bygge aldersrenteboliger der, hvor fabrikken lå. Flach-Bundegaard fik således mulighed for at finansiere et nyt byggeri ved hjælp af ekspropriationsbeløbet kr. 77.552,56, hvor Di af så kunne bo til leje.

Efter lang tids omhyggelig søgen købtes grunden Vibevej 25–29 i NV-kvarteret. Den var på 2.500 m² og kostede kr. 75.930, altså ca. 30 kr. pr. m². Der var mulighed for også at købe nabostykket mod Ørnevej af næsten samme størrelse, men det ville Flach-Bundegaard ikke, da han ikke ønskede, at virksomheden skulle have mulighed for at blive større end for beskæftigelse af 100 medarbejdere. Hans argument var, at det ville give mindre personlig glæde med en større virksomhed, hvor man ikke kendte de forskellige medarbejdere. En eventuel større indtjening mente han heller ikke at kunne få glæde af på grund af de dermed følgende større omkostninger og forøgede skatter.

Han satte nu alt ind på at få bygget en moderne fabrik. De grundlæggende bygningstegninger udarbejdede han selv, og mange forslag

blev kasseret. Den endelige løsning blev fastlagt af ham i samarbejde med hans bedste ven, Erling Moss, som var nordmand, og som han i sin tid havde studeret sammen med i Mittweida. Der blev både taget hensyn til, at der ved opdeling kunne udlejes en del af bygningen, samt at der også var udvidelsesmuligheder ved påbygning af en etage på forhuset. Bygningen kom til at koste kr. 352.700.

Både på grund af byggeplanerne og oftere og oftere ved uenighed om de daglige problemer opstod der efterhånden et ret spændt forhold mellem de to direktører, som til sidst endte med, at man den 15. juni 1938 besluttede, at Jørgen Jørgensen skulle forlade firmaet. De aktier, han efterhånden ejede, købte Flach-Bundegaard tilbage ved at lade Jørgen Jørgensen få brugte maskiner for en værdi, der svarede til aktiernes. Jørgen Jørgensen startede så selv en virksomhed med salg af brugte maskiner, og senere optog han fabrikation af tabletmaskiner og andet, som svarede til Diafs program. Nu var Flach-Bundegaard altså igen enedirektør og i realiteten også eneindehaver. Det er ret betegnende, at bruddet med Jørgen Jørgensen skete på Genforeningsdagen, for det betød, at Flach-Bundegaard blev så genforenet med sin virksomhed, at næsten hele hans tid blev helliget denne, så længe helbredet tillod det.

Den 15. februar 1939 var der rejsegilde på Vibe Mølle på Vibevej, og i løbet af sommeren blev den store, nye fabrik færdig, og Diaf måtte forlade de nu uhensigtsmæssige men hyggelige forhold på Christianshavn. Mange af medarbejderne ville hellere være blevet og have fundet sig i den dårlige opvarmning ved kakkellovn, det dårlige lys og det åbne »das« i gården. De familiære forhold og frokosten i det grønne på Volden om sommeren var forbi for altid.

Flytningen til Vibevej skete med egen 1½ tons lastvogn, og der var ca. et hundrede læs. Man overtog to trediedele af den ca. 2.400 m² store bygning. Det resterende areal var der ikke brug for endnu, og det udlejede Flach-Bundegaard til Paulmanns Væverier. Der var ikke råd til anskaffelse af nye værktøjsmaskiner, så man måtte opstille de gamle og som før hænge forlagsaksler op under loftet og derigennem drive dem fra 2 stk. 10 hk elmotorer, i stedet for motor på hver maskine.

Flytningen og installeringen i de nye omgivelser var rent økonomisk en meget stor opgave for firmaet. Omklædningskabe og forskelligt in-

Fabrikshallen i 1940'erne. Foto i privateje.

ventar flyttede man med fra Lille Mølle, men alligevel måtte meget nyt anskaffes både til kontorer, værksted og lager. Alle elektromotorer måtte udskiftes, da man før havde haft 220 volt jævnstrøm, og på Vibevej var der 3×380 volt vekselstrøm. Ved råvarelagerets indretning blev der taget hensyn til, at man havde Jernkontoret som genbo, hvorfra man kunne hente, hvad man havde brug for, og derfor ikke selv behøvede at have store partier liggende. I stueetagen mod gaden blev indrettet kontor og ovenover på 1. sal udstilling af nye maskiner. I sidefløjen var der i stuen vaskerum og på 1. sal spiseetue samt udstilling og lager af brugte maskiner. Desuden var der i sidefløjen en smedie i to etagers højde og med lergulv. Selve bygningskonstruktionen var med søjler med 6 meters afstand, dog således at fabrikshallen var 8 meter bred, og i hallens 36 m længde kørte en håndtrukket 1 tons løbekran, der var købt brugt.

Ingeniør Flach-Bundegaard tog sig stadig selv af konstruktionsarbejdet og bogføringen. Salget blev underlagt Svend Bendtsen, som

var begyndt som kontorlærling i 1929, og driften Erling Schlier, som var begyndt i 1936 efter afsluttet uddannelse som teknikumingeniør.

Anden verdenskrigs udbrud i september 1939 og især besættelsestiden efter den 9. april 1940 medførte selvfølgelig også en række vanskelige år for Diaf. I stedet for eksporten blev det nu forsyningerne til hjemmemarkedet, der blev det bærende. Der skulle bruges maskiner til mange af de produktioner for erstatningsvarer, der dukkede op. Der blev bl. a. leveret en del anlæg til fremstilling og emballering af erstatningskaffe, som hovedsageligt bestod af ristede og knuste roer. Der lavedes tabletpresser og emballeringsmaskiner til bouillonterninger og knusemaskiner til strandskaller, som skulle anvendes til hønsefoder. Da der næsten ikke kom udenlandske maskiner til landet undtagen til brug for »Værnemagten«, var der også meget reparationsarbejde og mange specialopgaver. Den strenge elektricitets- og brændselsrationering for dem, der ikke arbejdede for tyskerne, voldte store vanskeligheder. Til opvarmning fik man kun brunkul, og foruden de store problemer med løbesod og megen aske var det nødvendigt, at der til stadighed var en mand beskæftiget med at skovle rundt i de oplagrede brunkul for at forhindre, at der udbrød åben ild ved de uundgåelige selvantændelser.

2. juledag 1943 blev vor genbo Jernkontorets hærderi bombet, og det bevirkede, at der knustes 1.093 ruder på Diaf, og at vinduesrammerne bøjedes, så de aldrig senere kunne rettes helt op igen. Trods frost og sne standsede man kun arbejdet een dag og klarede sig så med varmt tøj og træ for vinduerne. Det 36 m² store direktionskontor rummede i de kommende måneder alle kontorfunktioner, bogholderi, tegnestue og var tillige spisestue for i alt 8 funktionærer.

Der var flere gange opræk til, at Diaf måtte påtage sig arbejde for tyskerne, men det lykkedes at undgå det, først og fremmest på grund af Flach-Bundegaards bestemte holdning og meget nationale indstilling. De femten medarbejdere, der på forskellig måde havde været med i modstandsbevægelsens arbejde under besættelsen, inviterede han den 21. maj 1945 til »Freds- og Møllefest«.

Også i de første år efter krigen var der mange restriktioner og vanskeligheder med at få materialer, men alligevel nåede man i 1946 for første gang en omsætning på over 1 million kr., som fordelte sig med ca. 700.000 på hjemmemarkedet og ca. 325.000 til eksport, hvoraf de

Kontoret på Vibe Mølle i 1940'erne. Foto i privateje.

100.000 var til Norge og de 150.000 til Sverige. Der var dengang ca. 75 medarbejdere.

Inden krigens afslutning havde Diaf overtaget hele bygningen, og der var i forhusets nye del indrettet driftskontor i stuen og tegnestue på første sal. Lager og værksted blev også udvidet, og der blev indrettet malerværksted med sprøjtemaling. Da handel med brugte maskiner nu næsten var afviklet, kunne man nedlægge lager og udstilling herfor på 1. sal og bruge lokalet til omklædnings- og vaskerum. I det tidligere rum i stueetagen nedenunder blev indrettet en kleinsmedie. Efterhånden som der var mulighed derfor og penge til rådighed blev maskinparken i de kommende år fornyet, og de stærkt forældede remtræk blev fjernet. I hallen kom der en elektrisk 2 tons kørekran.

I 1947 fyldte Flach-Bundegaard 60 år, og arbejderes og funktionærens gave var, at der skulle modelleres et relief af ham med den tanke, at det skulle hænges op efter hans død. Til stor sorg for alle, der kendte ham, blev han kort efter så syg, at han måtte opereres for lungecancer og ikke siden genvandt sit helbred, og kun sjældent formåede han at komme på Diaf. Sidste gang var den 17. august 1949, hvor han kom

Hal med lager af brugte maskiner. Foto i privateje.

for at deltage i et samarbejdsudvalgsmøde. Han viste stor interesse for samarbejdsudvalget, og det var hans håb, at der her ville kunne udvikles et nyttigt samarbejde mellem firmaets forskellige led.

Den 10. oktober 1949 døde han kun 62 år gammel i sit hjem på Lille Mølle. Han havde da gennem 37 år givet Diaf sin fulde arbejdskraft og været sikker på, at der var skabt noget med fremtid i. Alt i virksomheden var præget heraf, og hans personlige konstruktionsarbejde gennem 28 år havde efterladt et godt grundlag at bygge videre på. Han var afholdt af alle medarbejdere og forretningsforbindelser og havde en personlig kontakt til de fleste. Han var en reel, jævn og ligetil mand, som alle kunne forstå og komme til, og tillige en mand, der gennem sine synspunkter og sin handlemåde alligevel indgød respekt. Firmafester og skovture deltog han næsten altid i, og han nød at være sammen med sine medarbejdere ved sådanne lejligheder.

Den 18. oktober afholdt fru Flach-Bundegaard en mindefest på

Lille Mølle, hvortil 35 funktionærer, svende og arbejdsmænd fra Diaf var indbudt. På Diafs fødselsdag den følgende 1. februar blev en mindeplade afsløret på Diaf. På den var det relief, der som medarbejdergave var blevet udført af hans ven, billedhuggeren Elo. Det blev ophængt på et centralt sted i fabrikshallen, og pladsen foran har siden været det naturlige samlingssted ved jubilæer m.m. Flach-Bundegaards urne er indsat på Lille Mølle, hvor også fru Flach-Bundegaards urne i 1974 blev indsat. På stedet findes også en kopi af relieffet.

Kort før sin død havde Flach-Bundegaard og hans kone bestemt, at deres formue skulle indgå i en fond med navnet »Johanne og Ejnar Flach-Bundegaards Fond«, som skulle støtte kulturelle opgaver i Norden og Sydslesvig. Denne fond blev herved ejer af Diaf, idet aktiekapitalen på 150.000 kr. pålydende værdi, som før havde været familiens privateje, nu indgik i fonden. Ejendommen Lille Mølle på Christianshavn blev også skænket til fonden. Fabriksbygningen på Vibevej forblev fru Flach-Bundegaards privateje, og der blev oprettet lejekontrakt med Diaf. Ejendommen blev dog senere overtaget af Diaf.

Inden sin død havde Flach-Bundegaard bestemt, at han som daglig leder skulle efterfølges af Svend Bendtsen som salgsdirektør og Erling Schlier som teknisk direktør. Op til sin død havde ingeniør Flach-Bundegaard selv været formand for Diafs bestyrelse med sin søster, Kamma Schlier, og sin nevø, Erling Schlier, som de øvrige medlemmer. Dette blev nu ændret, således at fru Flach-Bundegaard blev formand, højesteretssagfører Viggo Carstensen nyvalgt og E. Schlier genvalgt. I 1979 afhændedes firmaet til en mangeårig svejtsisk forretningsforbindelse, der stadig driver fabrikken.

De i artiklen nævnte arkivalier er deponeret i Nationalmuseet.

Johannes Nicolai Schmidts Dagbog 1832

Ved Povl Skadhauge

Johannes Nicolai Schmidts rejsedagbog kom mig i hænde for mange år siden i min virksomhed som antikvarboghandler, da en dag en ung mand kom ind i antikvariatet med et lille krøllet hæfte og spurgte, om vi ville købe det for en såre beskeden sum – jeg har glemt hvor meget. Skriften på omslaget gjorde mig nysgerrig, jeg kikkede lidt i hæftet og slog til. Den unge mand kendte ikke hæftets indhold – han kunne ikke læse den gotiske skrift, og da jeg ikke har noteret noget om det, har han nok heller ikke givet nogen oplysning af værdi om, hvor hæftet kom fra. Jeg læste dagbogen, og da jeg synes, at dens umiddelbare fortælling om dagligdags begivenheder giver et morsomt tidsbillede, satte jeg mig for engang at finde ud af, hvem der har skrevet den og hvem de omtalte personer er. Det er nu sket – så vidt muligt.

Dagbogen er skrevet i et hjemmelavet hæfte af hollandsk pro patria, der er klippet og foldet til 24 blade på 15 × 10 cm, i et omslag af gråt papir. På omslagets forside står: *Dagbog for J N Schmidt paa en Reise til Kjøbenhavn i Aaret 1832*, og på bagsiden er der et lidt medtaget aftryk i sort lak af et signet, der viser et S mellem to blomstrende pottplanter. Skriften i dagbogen er en noget ujævn almindelig gotisk skrift; person- og stednavne er dog de fleste steder efter sædvane skrevet med latinske tegn. Det kan knibe lidt med retskrivningen, især af fremmedord, og den er ikke konsekvent. Enkelte ords stavemåde synes præget af jysk. Ringere er det med tegnsætningen. Skilletegn mellem sætninger mangler mange steder, komma er næsten ikke brugt, bortset fra, at Johannes Schmidt synes at følge en regel om at sætte komma foran at, uanset om ordet indleder en sætning eller står foran en navnemåde. Forkortelsestegn er ret vilkårlige: snart kolon, snart punktum, ofte intet, og ordenstallenes endelser i dateringerne er helt utydelige.

Johannes Nicolai Schmidt var født den 14. oktober 1817 i Grenå

som ældste søn af købmand Søren Jacobsen Schmidt og hustru Mariane Nielsdatter Schou. Købmand Schmidt synes at have været en meget driftig mand; han havde etableret sig som købmand i 1813 og havde fået mange offentlige hverv. En årrække var han kæmner og forligskommissær, tillige kirkevæрге. 1837 blev han postmester, afskediget 1851. 1836 var han blevet udnævnt til Dannebrogsmænd og nytår 1859 fik han titel af kancelliråd. Se i øvrigt note 1.

Johannes var blevet konfirmeret ved påsketid 1832 og havde som nr. 1 på konfirmandholdet fået skudsmalet »af meget gode Naturgaver, roesværdig Flid og Sædelighed«. Det stemmer godt med det indtryk af en opvakt og interesseret dreng, som dagbogen giver.

Han rejste til København i følge med sin kusine Nicoline Kirstine Frost, født Schou, og hendes mand, kgl. fuldmægtig Iver Frost, deres femårige søn Peter, en henved fjortenårig broderdatter af Frost Juliane (Julle), en yngre søster til fru Frost Christiane Schou og deres pige Ane, og i dagbogen har han fortalt om rejsen fra dens begyndelse den 6. september til hans hjemkomst til Grenå den 24. oktober.

Under opholdet i hovedstaden boede han dels i sin kusines hjem Frederiksbergby Bredgade 18, dels, især når en teaterforestilling eller andet gjorde det nødvendigt at blive natten over inde i byen, hos en moster, der boede på et hjørne af Knabrostræde–Brolæggerstræde. Kun Nørreport var åben om natten, de andre byporte blev lukket kl. 12.

Dagbogen bringer billeder fra Frederik VI's fæstningsby, hvor militæret satte præg på byen. Den unge Schmidt er til »Castelsjægermusik« ved eller i Frederiksberg slot, til parader i byen og til revuer på fælleden. De offentlige samlinger er ikke umiddelbart tilgængelige, men han får forevist oldsagerne på Trinitatis kirkes loft bag universitetsbiblioteket af Christian Jürgensen Thomsen, han kommer på Kunstkammeret og i billedgalleriet på Christiansborg og siden i Naturaliekabinetet. Et par gange er han til gudstjeneste i forskellige kirker. Han spadserer på Østergade og går på Børsen, og han kommer flere gange i Det kgl. Teater og een gang i teatret på Nørrebro. Under besøg hos slægt og venner glæder han dem med klaverspil og viser tryllekunstner.

Det var dog ikke for fornøjelses skyld alene, at Johannes Schmidt var kommet til København. Hans fader, der stod i forretningsforbin-

delse med grosserer Jacob Holm, havde ved et besøg hos Holm i efteråret 1831 talt med ham om at få Johannes i lære hos ham, for at han kunne »lære hvad der udfordres til at blive en Duelig Handlende«, som det hedder i et brev fra Søren Schmidt 6. juli 1832. I dette skriver han også, at fuldmægtig Frost med familie er i besøg i Grenå, og at han, når de rejser hjem, er betænkt at lade sønnen rejse med, »for at De da kunne see Persohnen«, og at »Drengen er Munter og Rask og har Cienie«. Et brev af 5. september 1832 er delvis formet som en introduktionsskrivelse: »Fuldmægtig i det Kongelige Rentekammer Hr. Frost har herved den Ære at forestille Dem min Søn, om hvem jeg flere Gange i Skrivelse har taget mig Friheden at anbefale til Deres gode Omsorg. Gid Persohnen maatte vinde Deres Bifald«. Videre skriver han, at sønnen skal blive i København, til Kruuse (en Grenåskipper) kommer.

Under Københavns-opholdet besøger Johannes Schmidt da også Jacob Holm og taler med ham, og efter hans hjemkomst veksles der nogle breve om hans kommende læretid. Grosserer Holm ønsker, »før end nogen nærmere Bestemmelse tages, at see hans Haandskrift«, og som svar på Søren Schmidts spørgsmål om vilkårene skriver han 24. november 1832: »Den almindelige Condition hvorpaa disse Lærlinge antages, er at han i 6 a 7 Aar nyder intet andet end Kost & Logie, særdeles Duelighed og Yndest gjør undertiden nogen Forskjel«. Korrespondancen fortsættes, og endelig den 15. maj 1833 rejser Johannes Schmidt til København med skipper Ole Jyde af Grenå.

I brev hjem og til familien i København udtaler han, at han befinder sig vel hos Holm og er tilfreds og fornøjet, men Jacob Holm, der selv havde en stor, flydende håndskrift, er ikke tilfreds med sin nye lærlings færdighed i skrivning og regning. Der brevsles om det, og i et brev fra Holm af 14. september 1833 hedder det: »Deres Søn vedbliver om Søndagen at gaae til herr Fuldmægtig Frost for at øve sig i at skrive og Regne, men jeg frygte[r] at det bliver til ingen Nytte. Vi skal imidlertid ansee nogen Tid, om han blot kunne lære at skrive læseligt«.

Hvordan det siden er gået med Johannes, synes ikke at fremgå af brevsvekslingen. Søren Schmidt stod stadig i forretningsforbindelse med Jacob Holm, der leverede ham sæbe, og i et brev af 26. august 1836 minder Schmidt om, at Holm »har yttret at De mulig kunne an-

tage Dem min anden Søn, da det mulig med ham kunne gaae bedere«. Men Holm afviste selv at tage ham, og et tilbud om plads et andet sted, som Holm skaffede, gav ikke noget resultat.

Johannes var ikke mere hos Holm, men var formentligt blevet discipel på et apotek. Ved hans død den 18. august 1837 på Frederiks Hospital, hvor han var indlagt fra sin bopæl Strandgade 23 (huset nærmest Christianskirken, nedrevet; grunden Burmeister & Wains område), benævnes han i begravelsesprotokollen »Pharmaceut«, og såvel skifteprotokollen som dødsannoncen i »Adresseavisen« den 25. august 1837 omtaler ham som »Apothekerlærling«. Dødsårsagen angives at være »Lungesvindstot«. Hans død blev bekendtgjort af »hans herværende Slægtninge«. Det er formentligt fuldmægtig Frost, der har taget sig af det. Begravelsen skete på Frederiksberg kirkegård 23. august. Ved behandlingen af skiftet meddeltes det, at Frost havde afholdt begravelsesudgifterne med 47 Rbd. 4 Mk. 10 Sk., og han fik de registrerede og til 16 Rbd. 3 sk. vurderede effekter udlagt in natura som afdrag. Resten skulle han have godtgjort hos Johannes' fader. Frederiks Hospitals fordring på boet ville blive betalt af enten kautionisten, »Klædefabriquer« Hertzsprung eller afdødes fader. Fabrikant Hertzsprung havde som ejer af Strandgade 23 været vært for Johannes. Muligvis har der været en personlig forbindelse, idet der i Frosts kalender (se nedenfor) er noteret flere medlemmer af slægten Hertzsprung, og en datter af Frost, Henriette Christiane Charlotte, der blev født i 1839, ægtede i 1866 en Severin Hertzsprung.

Da jeg var begyndt at samle det oplysende stof, stødte jeg i mit antikvariat på en universitetsalmanak for 1828, på hvis indskudte hvide blade jeg – mellem mange andre – fandt navnene på en del af de i Schmidts dagbog omtalte personer. Almanakken er i en årrække blevet brugt som fødselsdags- og noteringskalender; den sidste indførsel er fra 1863. Da Iver Frosts forældres og svigerforældres bryllupsdage er indført som »Mine Forældres Bryllup« og »Svigerforæld Bryllup«, må almanakken have tilhørt ham. Ud over fødselsdagene giver notaterne kun få oplysninger – nogle steder et kors med eller uden dødsdag, men de bidrager til at vise de fra Schmidts dagbog kendte personer som en familie- og vennekreds. Mærkeligt nok findes familien Schmidts navne ikke i kalenderen.

Iver Frost er den mest omtalte person i dagbogen, og derfor skal

nogle af hans data nævnes her. Han var døbt den 19. august 1796 i Kongens Lyngby. 1828 var han blevet fuldmægtig i Rentekammeret (matrikelkontoret). 1841 blev han amtsforvalter for Møns og 1850 for Århus amtsstuedistrikt. Han udnævntes til kammerråd 1845, til justitsråd 1854 og blev ridder 1864. Ved hans afsked 1866 udnævntes han til etatsråd, men han frasagde sig denne titel i 1874. Han er dog optaget som etatsråd med bopæl Vodroffsvej 6 i vejviseren for 1878, i hvilket år han døde den 18. januar.

Til denne indledning og til noterne er oplysninger hentet i ministerialbøger fra Frederiksberg, Gentofte, Grenå og Skødstrup sogne og fra folketællingslisterne fra 1834 for Frederiksbergs og Grenås vedkommende og fra 1840 for Københavns ligesom også i Frederiks Hospitals begravelsesprotokol og i Københavns skiftekommissions protokoller. Desuden er brevvekslingen mellem Søren Schmidt og Jacob Holm i A/S Jacob Holm & Sønners arkiv i Erhvervsarkivet i Århus benyttet. Den underretning jeg har fået i den genealogisk-personalhistoriske og lokalhistoriske litteratur, især i Carl Svenstrup: Grenaa Bys Historie. 3 bd. 1939-57, har jeg i almindelighed ikke ment det nødvendigt at gøre rede for; ellers er kilden meddelt ved noten. Enkelte personer har det ikke været muligt at skaffe oplysning om.

For at give indtryk af, hvilke oplysninger der stod til rådighed for en fremmed, der i 1832 besøgte København, har jeg flere steder citeret Københavns vejviser for dette år. Husnumrene er for Københavns vedkommende matrikelnumrene efter Rawerts matrikel af 1806; gadenumre indførtes 1859. På Frederiksberg var de ældre ejendomme betegnet med løbenumre; gadenumre kom i brug 1863.

Manuskriptet er fulgt så nøje som muligt. I nogle tilfælde er der tvivl, om en ordforbindelse er skilt eller sammenskrevet og om et ord er skrevet med stort eller lille bogstav. Med en enkelt undtagelse er overstregede ord udeladt ligesom også uagtsomme gentagelser. For at lette læsningen er manglende ord eller bogstaver tilføjet i [].

Dagbog for
J N Schmidt
paa en Reise
til
Kjøbenhavn i Aaret
1832

1832

Torsdagen den 6te Septb

Om Morgenen Klokken 3½ gik jeg med min Fade[r]¹ til Morbroders² for med Frostes, at kjøre med min Bedstefaders Befordring³ til Aarhus og a[t] seile til Kjøbenhavn med Dampskibet Dania.⁴ Det var en skjøn Morgen og da Hestene løbe raskt afsted med os naaede vi Rønnekroe⁵ Klokken 8 og bedede til Kl. 9. Her morede vi os med at see med hvilken hurtighed Bønderne kjørte Sæd ind til Calløe Ladegaard og med at kikke efter Calløe Slot. Vi vare alle meget vel fornøiede og Peter⁶ taledede heele tiiden om Bedstefader og Bedstemoder⁷

Til Aarhus ankom vi Kl. 1½ og fik en Veiviser med som viiste os strax til Posthuset hvor vi lod os indskrive som Pasacjerer til Dampskibet og kostede 6 Rbd 3 M for Hr Frost og 3 Rb 2 M for hver af vi andre da jeg blev skreven for under 12 Aar. Men vi erføre her at vi vare komne for tiligt da Dampskibet ikke afgik før Fredagften Kl 5: fordi det var bleven opholdt ved Helsingør af en sterk Storm.⁸ Vi havde nu altsaa god tiid, at see os om i Aarhus. Fra Posthuset kjørte vi hen til Madame Warenbak hvor Ane⁹ før havde tjent og som havde bedet hende formaae os til, at tage dertil. Da vi havde drukke[t] Thee gik vi alle hen i Domkirken og saae Drakkeberg¹⁰ og flere Seeverdigheder. Vi vare tillige ope i Taarnet, saa høit vi kunde komme Derpaa gik vi i Hospitalet,¹¹ i Rees have¹² og var ope paa Babilons Taarn og endelig hos Mad. Munk hvor vi ikke b[l]ev lunge med blev inviteret til Caffe nedste Dag. Om Natten laae Mad. Frost Christiane¹³ og Peter i en Seng paa et Qvistkammer Julle¹⁴ og Ane hos hendes Forældre Hr Frost og jeg paa Gulvet -

Fredagen den 7de Septb

Vi gik alle efter at have drukket Thee i Risskov og spiiste Frokost af Hveddebrød vi havde med. Derpaa gik vi hen at besee Salonnen¹⁵ og var ope paa Altanen og kikke efter Dania. Paae hjemveien vare vi i Gulbergs Anlæg hvorover Porten stod Maled Wenne Lyst.¹⁶ Da vi kom hjem spiiste vi Middagsmad af tvende Kyllinger som Moder gav os med og Mad. Warenbak tragterede os med Mandelbodding

Derefter gik vi til Mad. Munk hvor vi drak Caffé gik derpaa ud i Haven, og Hr Frost og jeg gik op paa Altanen for at kikke efter Dania, som vi ogsaa saa komme. Vi gik altsaa hjem pakkede vort Tøi sammen og lod det bære ned til Anes Moder som boede tæt ved Minned hvorfra man gaaer om Bord.¹⁷ Da Dania ikke endnu var kommen i Havn saa spaserede jeg med alle de andre hen paa Kirkegaarden hvor vi ikke blev lunge for ei at komme for sildig. Da vi vare komne hjem skud Dania ogsaa det almindelige Skud, som er Signalet til Afreisen, vi skønnede os derfor, at komme om Bord men seilede ei endnu da vi ventede paa noget Tøi.¹⁸ Da det var kommen lættede vi Anker og seile, men – standsede snart igjen da Postmæsteren¹⁹ havde forglemt at levere Cabitainen Passerne disse bleve os altsaa sendte ved en Baad og Cabitainen²⁰ svarede, Det er en Deilig Postmæster

Uagtet vi havde stik modvin[d] gik vor fart dog temmelig hurtigt afsted og vi tabte snart Aarhus af sigte – Om Aftenen var alt lystigt paa Skibet og man spiiste rask vek Bøfsteg, som kostede 2 M 4 Sk Porsionen. Hr Frost ønskede ogsaa en Porsion og bestilte den. Peter og han spiiste rask vek men jeg kunde ikke faa ret meget ned deraf ikke fordi jeg var syg, men fordi jeg var bange for at blive det naar jeg spiiste for meget deraf. Om Natten sov Mad Frost og Christiane, som ikke vare raske paae Benkene og Hr Frost Peter og jeg paa Gulvet med nogle Teppe over os –

Løverdagen den 8de Septb.

Klokken 6 om Morgenen da jeg stod op gik jeg op paa Dækket hvor jeg erfor, at vi ikke var kommen ræt langt endnu da Vind og Strøm var os imod. Vi maatte altsaa seile intil Klokken 4 inden vi naaede Helsingør hvor adskjellige Passasjere bleve satte i Land. Klokken 8 ½ var vi paa

Tolboden og vi kom strax i Land men vort Tøi kunde vi ikke faa før om Søndagen.²¹ Vi gik først hen for at hilse paa Hr. Frostes Moder²² hvor vi fik Viin og Kage. imidlertiid blev vi ikke her ræt længe da vi vilde op til Tante Rasm:²³ Tante og Onkel overraskedes ikke lidet da de saa mig. De kogte eller varmede snart Suppe til os som smagte fortreffeligt. – De anmodede os vel om at blive men ingen andre end Peter og jeg blev da Peter var meget Søvnig og jeg ikke gandske rask. –

Søndagen den 9de Septb.

Om Morgen kom Hr Frost med en Vogn som var hans Broders²⁴ for efter Aftale at hente os efter at han havde hentet Kufferterne Frost kjørte ikke selv med, men gik i Byen for at forrætte nogle Ereuder og kom ikke hjem før Klokken 12 om Middagen. Hans Fader²⁵ som var med kjørte altsaa selv Vognen til Frederiksberg. Om Eftermiddagen kom Onkel og Tante ud til os, og Thomas²⁶ og jeg gik i Frederiksberg Have hvor vi hørte Musikken udenfor Slottet og morede os godt derover om Aftenen var der Fyrverkerie –

Mandagen den 10de Sept.

Var jeg ikke i Kjøbenhavn men hjemme paa Frederb. heele Dagen om – fordi det var saa slæt et Veier om Formidagen skrev jeg i min Dagbog og læste om Middagen spiste vi Annesteg som vi holdt saa meget af og om Eftermiddagen henne hos Hans²⁷ og spise Frugt, hvoriblandt Valnødder, af hvilke jeg er gandske brun om Hænderne. Jeg gjorde ogsaa Bekjendtskab med Etasraad Geedes Sønner Emil og Frederich²⁸ –

Tirsdagen den 11te Septb.

Gik vi alle til Byen Kl. 9½ og saa paa Veien den unge Prinds komme Ridendes i Jægeruniform.²⁹ Da vi kom til Byen gik Hr Frost strax op til Holm³⁰ med mig men han havde ikke Tiid at tale meget idag fordi det var Postdag.³¹ Han bad mig derfor komme til sig en anden Dag. Imidlertid spurgte han mig om hvad jeg øvede mig i og da jeg svarede Tysk og Fransk svarede han, at det var meget godt men at jeg heller ikke

kunde lære for meget af Regning og især Skrivning da det var en meget vigtig Artikkel thi det var ei alene nok at man kunde Skrive skjønt efter et Forskrift men man maatte ogsaa kunde Skrive hurtigt tillige. Da vi gik derfra gik Hr Frost i Contoiret og jeg gik igjennem Børsen alene hjem. Derpaa fulgte jeg med Mad. Frost i Byen og da jeg skulde hjem for at skrive maatte jeg gaa allene hjem. Vi spiste til Middag hos Tante. Om Eftermidagen da jeg var henne med Hr Frost paa Posthuuset³² fik jeg en liden Stok som kostede 1 M Om Aftenen saa jeg Frostes Laternemaika³³ og legede med min gode Ven Frederik –

Onsdagen den 12te Septb

Gik jeg med Hr Frost til By[e]n Frost gik paa Contoiret og jeg gik hen til Onkel som fulgte mig hen i Ridehuset hvor jeg saa Kongens Stald og Berierne Ride. Da Onkel ikke havde Tiid at blive der saalenge, som jeg ønskede det saa gik han snart hjem. Derefter gik jeg med Tante paa Kongens Nytorv for at see Vagtparaden imidlertid gik Tante ned til Christiane og jeg skulde komme bagefter naar det var forbi men jeg tog feil af Nummeret og fandt ikke dertil

Jeg gik altsaa hen til Tantes Huus igjen. Paa veien saa jeg de berømte Tobaksskjelte.³⁴ Klokken 1 gik jeg igjen fra Kjøbenhavn for at følge med Frederich Geede hjem da det var hans Frihedsdag. Jeg opholdt mig derfor ved Porten til han kom. Da vi kom hjem spiste vi os noget Frugt og legede forresten.

Da Klokken var 7 ½ yttrede Hr Frost lyst til at gaae i Frederiksberg have. Vi gik da alle tilligemed Thomas og Frederik for at høre Musikken men fik den ei at høre fordi der ingen Vinduer vare Aabne. Imidlertid troede Frost at de sidden skulde blive Aabnede vi gik derfor ind i Slotsgaarden saalenge.

Men da Peter hørte tale om den underjordiske Gang ville han derned.³⁵ Friderich som er villig til alle ting tog ham strax ved Haanden og gik derned med ham Thomas og jeg gik bagefter. Da vi nu vare komne et godt Stykke ned begyndte Frederich at synge lystigt, og Thomas sagde der kommer en Djævel idetsamme kom der en af arbejdskarlene løbende efter os og bannede i det rakkerpak. Vi kom da op i en hast og han fik os ikke fat. Da vi nu altsaa ikke kunde høre Musikken gik vi hen at see Condittorens Transparent³⁶ som var ret smukt.

Torsdagen den 13de Sept

Klokken 8 gik jeg til Byen med Frost til Byen og saa paa veien H: M: Kongen komme ridendes. Derefter gik jeg Kl. 11 op paa Ronne Taarn³⁷ for at see Aalsagerne, som hver Torsdag frit foreviises af Canceliraad Thomsen.³⁸ Her morede jeg mig meget Godt ved at see hvorledes man i gamle Dage havde brugt Øxe, Hamre, Knive og alle andre Slags Verktøi af Steen, da man ikke den Gang kjendte Metaller. Hvorledes man forbrendte de døde og kom deres Aske i en Potte eller Ørne af Steen, da man ogsaa havde fundet en med Asken i. Hvorledes man havde opgravet Guld og Sølv Halsbaand, Armbaand, Fingeringe, Drikkekar (beslaaet med Guld og Sølv), Krigslurer, Calenderer nogle som Munkene og nogle som Bønderne havde brugt, tillige med flere Aalsager. Men især maa jeg ikke forglemme en Bog hvori Christian den Fjerde selv havde skrevet i det han ikke vilde andre skulde viide og som han bar hos sig bestandig. Canceliraaden taledede heele tiden Tydsk, som jeg nogenlunde kunde forstaae Kl 1½ var det forbi og jeg gik altsaa hen til Tante hvor jeg spiiste. Onkel forærede mig en Uhrnøile og Tante mente at der snart ville komme et smukt Uhrbon efter. Da vi kom hjem var Hans hjemme og han forærede mig en liden Laternemaika, som han havde hos Frost. Samme Aften var jeg med Frederich hjemme og viise dem Laternemagikaen -

Fredagen den 14 Septb:

Var jeg hjemme da det Regnede heele Dagen. Om Formiddagen skrev jeg en Prædiken for Hr Frost, som jeg skulde have hjem til Fader. Jeg reenskrev ogsaa noget af min Dagbog. Om Aftenen skulde der have være Castelsjægermosik i Frederiksberghave men den kom ikke da Veiret var saa slæt.³⁹ Jeg var derfor et par Gange ope i Haven for at høre efter den -

Løverdagen den 15 Septb.

Jeg gik Kl 8 op til Tante Rasmusen med Hr Frost for derfra at gaae paa Konstammeret.⁴⁰ Men da jeg i Adresseavisen læste at det var et smukt Stykke der i Aften skulde opføres (Palnatoke)⁴¹ saa fik jeg stor Lyst til at gaae paa Comedie. Imidlertiid var Onkel ikke hjemme, som havde

lovet mig at gaae med en Gang og Hrr Frost havde ingen Lyst fordi det var et Sørgestykke. Jeg gik altsaa op paa Børsen⁴² for at spørge Onkel om han vilde gaae med og møtte ham ved Børstrappen og da han nu vilde gaae med gik jeg igjen hjem for at faa Penge til Billietterne. Imidlertid var Hr Frost gaaet hen til Secratair le Maire⁴³ for at spørge om jeg denne Dag kunde komme paa Konstammeret. men da jeg ikke allerede var der var det forsildig han lovede derfor at lade os viide naar der kom et Selskab igjen. Jeg gik altsaa hen at tage 2 Parterre Billietter som jeg ogsaa fik og lengtes ret Hjerteligt efter Aftenen som ogsaa kom. jeg morede mig meget Godt især ved at see de gamle danske Dragter – Om Natten laae jeg hos Tante –

Søndagen den 16 Septb

Klokken 9 gik jeg med Onkel i Frue Kirke og bivaanede Gudstjenesten der. Det var den smukkeste Kirke jeg nogensinde havde været i og de tolv Apostle, som er udhukket af Thorvalsen er denne Kirkes Prydelse da det ere sande Kunststykker. Derfra gik vi i Ronne Kirke⁴⁴ hvor Gudstjennesten endnu ikke var tilende. Det var ogsaa en ret smuk Kirke men ikke noget imod Fruekirke. Vi gik ogsaa ned i Viinkjelderen hvor vi drak $\frac{1}{2}$ Pægl Kesseberviin hver.

Om Eftermiddagen kom Carl Hansen til mig hos Onkel og vi spaserede med Hr Frost op i hans Contoir og saa Colegiesalen.⁴⁵ Om Aftenen fulgtes jeg med dem alle hjem –

Mandagen den 17 Septb

Om formiddagen Kl. 11 kom jeg til Byen med Frost. Hr Frost gik til Onkel og Tante og jeg gik strax hen til Comediehuuset for at tage Billiet, da det var den høie Tiid. Jeg fik den heller ikke saa læt som forrige Gang. For nu ikke, at kjede mig intil Aftenen kom gik jeg op paa Børsen og saa mig om paa Østergade da der ellers ikke var noget offentligt at see. Da Hr Frost kom fra Contoiret bragte han en liden Kikkert og en Plan med til mig og Frederik Geede havde i forreveien forsynet mig godt med Frugt. Det var den Stumme⁴⁶ som opførtes og der var derfor fuld Huus. Imidlertid sad jeg dog paa den forreste Benk da jeg gik Kl. 5 $\frac{1}{2}$ Det var et meget smukt Stykke, og iblandt Tilskuerne

Povl Skadhauge

befandt sig ogsaa H: K H Prinds Ferdinand⁴⁷ med Gemalinde og Prinds Frederich Carl Christian⁴⁸ ogsaa med sin Gemalinde. Da Stykket var til ende kom Onkel for at hente mig men vi gik feil af hinanden da han gik af Lærstrædet og jeg af Wimmelskaftet. Da det var saa sildig blev jeg hos Onkels om Natten –

Tirsdagen den 18de Septb

Jeg gik med Onkel om Morgenen Klokken 6 hen til Slottet for at see 2det Jydske Regiment⁴⁹ opstillet, som skulde ud paa Nørrefelled og holde Revy for Kongen. Vi fulgte med heele Regimentet til Nørreport hvor vi saae 2 andre Regimenter ligeledes marsere ud paa Felleden. Da vi gik hjem gik vi paa Volden til Væsterport [t]il Fillosofgangen⁵⁰ jeg skrev ogsaa et lidet Brev til mine Forældre

Om Eftermiddagen var jeg paa Børsen hvor jeg mødte Onkel og gik med ham hjem Klokken 4 gik jeg med Frost ud til Frederiksberg hvor jeg læste Fransk om Aftenen og legede med Frederik –

Onsdagen den 19de Septb

Klokken 9½ gik jeg med Hr Frost hen til Konstammeret for at treffe Hr Secratair le Maire men da han ikke var der sagde Hr Frost at jeg kunde gaee ud til Nørreport og see Regimenterne Marschere ind fra Felleden det gjorde jeg ogsaa – men da jeg gik over Broen blæste det saa heftigt, at min Kaskjet hvirvlede ud i Graven. En Slave⁵¹ var strax ved Haanden og fiskede den op for en lille Ducør. Om Eftermiddagen spadserede jeg paa Østergade og paa Børsen. Da vi kom hjem var jeg med Hans i Frederiksberg have for at høre Mosikken udenfor Slottet som kaldes Thevandsmosik. –

Torsdagen den 20de Septb –

Jeg gik allene Klokken 8 til Byen for at treffe Cecretair le Maire. Og var først paa Konstammeret i Dronningenstvergade, men da han ikke var der saa i hans Boepæl som er i Store Kongens Gade N. 271 og da jeg heller ikke traf ham der gik jeg hen til Tante Rasmussen hvor jeg spiieste Frokost. Om Formiddagen var jeg ikke rigtig rask og var derfor

ikke ræt meget ude. Men om Eftermiddagen var jeg lidet ude at spassere. Da jeg havde spiiist til Middag hos Tante Klokken 3 gik jeg med Hr Frost hjem Klokken 4 og spiiiste atter Middagsmad, Klipfisk og Kantøfler –

Fredagen den 21de Septb –

Gik jeg igjen til Byen Klokken 7 for endelig at treffe Hr Cecrataire le Maire, som jeg da ogsaa gjorde fordi jeg kom saa tiligt. De kommer justt tilpads sagde han da der nu om et øieblik kommer et Selskab som skall see Kunstkammeret. Jeg gik altsaa derhen med ham og saa tilligemed det heele Selskab Kunstkammeret. Jeg sad i en Stoel hvori Thyge Brahe havde siddet. Da vi vare ferdige der bad han mig ogsaa at følge med i Billed Galleriet paa Christiansborg-Slot.⁵² Her morede jeg mig ogsaa meget godt især da Secratairen var saa artig tillige at laane mig en Bog hvori jeg kunde see de Stykkers betydning som Entreserede mig.⁵³ Klokken 2 var det forbi og jeg takkede altsaa Hr Cecratairen paa det forbindligste for den Fornøilse han havde gjordt mig. Jeg gik nu hen til Tante hvor jeg spiiiste tilligemed Mad. Frost og Hr Frost. Efter at vi havde drukket Caffé gik vi alle Kl. 5 hjem til Frederiksberg. Medens vi vare borte havde Hr Apotheker Dahl⁵⁴ med sinne Døttre vaaret hos os men de havde ikke Tiid at opholde sig da de ventede fremmede hjemme. Om Aftenen var jeg med Frederik henne ved Rondelen i Frederiksberggalle for at see et smukt Konstfyrverkerie i andledning af Prinds Christians Fødselsdag.⁵⁵ Det var meget smukt og iblandt andet brendte hans Navnetræk i et Transparent som sprudlede Ild omkring sig med et gav det et gresselige Knal og det heele var forbi. Vi kom ikke hjem før Kl. 11 –

Løverdagen den 22 Septb

Jeg gik med Hr Frost Klokken 9½ til Byen og da der ikke var noget offentligt at see gik jeg hen for at see 2det Jydske Regiment komme fra Nørre Felled hvorover jeg ogsaa morede mig meget godt jeg fulgte med Regimentet op til Slotspladsen hvor de skildtes ad og saa der Prinds Wilhelm.⁵⁶ Om Eftermiddagen gik jeg op paa Børsen hvor jeg talte med True⁵⁷ som for nogle Aar siden var i Greenaae. Klokken omtrent 4 gik vi igjen hjem og paa Veien mødte Mad. Frost og Peter os –

Søndagen den 23 Septb

Klokken 9 gik vi alle i Frederiksberg kirke for at høre Hr Schøtte⁵⁸ Prædike. Det var en meget kjøn Kirke men kun saa lille at der ikke kunde rummes ret mange Mennesker. Orgelet havde ogsaa ræt behagelige Toner der –

Da vi vare komne af Kirke gik jeg med Frederich Gede ud i Haven for at faae nogle Ebler og Pærer. Men da Etasraaden vidste at jeg kunde spille paa Claveer bad han mig komme ind for at spille sig et Stykke, som jeg ogsaa gjorde. Om Eftermiddagen kom Hr Frostes Moder tilligemed Thomas kjørende i en Drosche. Thomas og jeg gik i Frederiksberg have hvor vi hørte paa Mosikken udenfor Slottet. Om Aftenen spillede Hr Frost hans Moder den gamle Frost og Cecratarren⁵⁹ Kort –

Mandagen den 24 Septb

Gik Hans Frost og jeg Kl. 8te ud paa Nørrefelled for at see Regimenterne Exercere og morede os meget godt derover. Om en halv Times-tiid kom Hr Frost med Peter som skulde til Bedstemoder han maatte da opholde sig lidet fordi Peter vilde see paa Exersissen og gik imidlertid hen til en Mand, som han havde noget at tale med. Da det heele var tilende gik Hans og jeg med Regimentsmosikken til Kongens Nytorv hvor vi skildtes ad.

Det faldt mig justd ind at der i Dag skulde opføres et kjønt Stykke uagtet det ikke var averteret i Avisen jeg gik derfor hen til et Hjørne hvor jeg vidste Placaten var at finde og saae at Elverhøi⁶⁰ formedelst Hr Stages⁶¹ upasselighed skulde opføres. Jeg fik hastverk og løb alt hvad jeg kunde hjem til Tante for at faae Penge til Billet. Da jeg havde faaet disse løb jeg igjen hen til Theateret og fik Billet fordi Stykket kom bag paa Folk ligesom Juleaften paa Konen. Men da jeg var i mine gamle Klæder fordi jeg skulde paa Felleden maatte jeg altsaa hjem til Frederiksberg og tage nogle andre paa. Da Klokken var tre var jeg igjen i Kjøbenhavn og spiieste da Middagsmad hos Tante. Klokken 4 ½ var jeg ved Theatrets Dør for at faae Plads da Stykket begyndte Kl. 6 og ingangen var Kl. 5.

Det var det smukkeste Stykke jeg endnu havde seet og jeg morede mig derfor prægtigt derved thi alle Ting var saa overordentligt Pragt-

fuldt indrættet Paa Comedien saa jeg Hr Proffessor Ølenslæger. I Søndags var Onkel saa uheldig at tabe sine Brillen indlagte i Sølv og af 6 Rd verdi. Jeg laae hos Tantes om Natten –

Tirsdagen den 25 Septb

Efter vi havde spiist Frokost trakterede Tante Iandledning af min Broder Carls⁶² Fødselsdag med Sokolade. Klokker 9 gik jeg til Justesens for at spørge hvad Tiid Peter⁶³ havde Frihed for at jeg kunde komme og Besøge ham. Hans Moder sagde da at jeg kunde komme om Eftermiddagen da han havde Frihed. Paa Veien til Justesens talte jeg med Jacob Bang⁶⁴ som var hos Præsten i Weggerslev.⁶⁵ For at Tiiden ikke skulde blive mig for lang gik jeg op paa Børsen. Klokker 2 gik jeg hen til Vandkunsten hvor jeg saae Tallotteriet blive Trukket (der udkom følgende No 48, 66, 17, 53, 6)⁶⁶ Klokker 3 var det tilende og jeg gik da hjem for at spiise Middagsmad. Kl. 3½ gik jeg til Hr Justesens hvor jeg drak Caffé og gik derpaa med Peter ned til hans Fader ved Vesterport og røstede saa mange Pærer ned vi vilde af et derværende Pæretræ. Da vi gik hjem var jeg enne hos Tante og losse minne Lommer (med Pærer) Jeg gik igjen hjem til Justesens og slap ikke derfra før Kl: 9½ da Peter fulgte mig hjem. Det var da for sildig, at gaae hjem og jeg maatte altsaa blive. Medens jeg var i Byen havde Onkel faaet sine Brillen –

Onsdagen den 26 Septb

Gik jeg med Onkel Rasmussen til Christianshavn for at bese Dokken.⁶⁷ Vi saae da alle Indrætningerne deri af en Mand, som viiste os omkring Der var et Stort Skib under Reparation som heed Freia. Derfra gik jeg op paa Børsen og var med Onkel i Contoiret. Kl. 3 kom Hr Frost. jeg fulgte da med ham hjem og læste Fransk om Aftenen –

Torsdagen den 27 Septb.

Førend vi gik til Byen skrev jeg 3de Ansøgninge[r] for Hr Frost. Vi gik derpaa alle til Byen og saae paa Veien H: M: Kongen komme Riden-des. Mad. Frost og Peter gik til Jomfrue Madahl⁶⁸ og jeg til Tante. Jeg

Povl Skadhauge

gik paa Børsen og ned paa Store Kongens Gade hvor jeg købte mig en liden Brystnaadel og en forloren Segar med Tenstikker i. Kl. 3½ gik Hr Frost [og] Mad Frost hjem, men jeg blev hos Tante for, at følge med til Skuespiller Holms,⁶⁹ men traf dem ikke hjemme da de vare gaaet ud paa Frederiksberg. Vi gik da hen til Mad. Lydervald.⁷⁰ for med det samme, at gjøre hende en Visit –

Klokken 6 gik jeg igjen til Frederiksberg. Jeg har forglemt, at jeg tillige om Formiddagen var hos Christiane –

Fredagen den 28 Septb

Klokken gik jeg med Hr Frost til Byen for at følge med Tante til Holms men da de havde faaet Tørv saa havde de at bestille med Stavling af disse. Jeg spadserede da lidet omkring indtil Hr Frost kom. Jeg spiste Sviinerykke Sup hos Tante til Middag og gik derpaa med Hr Frost hjem – Klokken 6 kom der et 6 octavs Fortepiano som Hr Frost havde leiet hos Hr Loce for 2 Rbd Maanedlig.⁷¹ Jeg spillede da til Kl 10 –

Løverdagen den 29 Septb.

Gik Tante med mig til Skuespiller Holms hvor jeg talte med hans Søn Carl,⁷² der tillige viiste mig mange Theaterkostymer – og fulgte med mig ud at spassere. Klokken 1½ gik han hjem og jeg mødte Jacob Bang med hvem jeg fulgte ned til Væster Vold hvor jeg saae de Kongelige fløtte ind og var judst saa heldig, at komme til denne Siide hvor Dronning[en]⁷³ Sad og hilste til alle Folk, som havde forsamlet sig for, at see deres komme. Klokken 5 gik jeg med Hr Frost hjem og spillede den heele Aften for dem. Samme Dag havde Hr. Etasraad Geede Høstgilde hvor Ane var. –

Søndagen den 30 Septb

Gik jeg Klokken 9 til Byen for at komme i Kirke. Onkel gik da med mig først hen i Slotskirken men da vi ikke kunde see noget fordi der var Confirmation gik vi hen i Holmens Kirke og kunde lige saalidet see der da Holmens Folk holdte Vagt. Vi gik da hen i Trinitatis Kirke hvor der

ogsaa var Confirmation og kunde heller ikke see eller høre noget der. Derfra gik vi hen til Christiane for at faae hende med til Frederiksberg. H[u]n havde ogsaa været til Høstgilde hos Hr Hambros⁷⁴ Dagen iforvein. Klokken 2½ gik vi alle tre ud af Porten da Onkel ikke vilde med og tog os en Drosie hvori vi kjørte meget godt til Frederiksberg. Da vi kom hjem var Bedstemoder⁷⁵ og Thomas ogsaa kommen kjørendes derud. Jeg maatte nu heele Eftermiddagen af og til spille for dem da Mad Frost og Tante gjør meget af Mosik. Klokken herimod 8 gik Thomas og jeg til Rondelen i Frederiksberg Allee hvor vi fik en Drosie til dem som de i Felleskab benyttede -

Mandagen den 1ste October

Gik jeg til Byen Klokken 10½ og jeg var da først henne hos Carl Holm for, at tale med ham om hvad Tiid vi skulde gaae hen og see paa Revyerne som begynder om Tirsdagen vi bestemte da at gaae om Tirsdag eftermiddag da han ikke kunde om Formiddagen fordi han skulde læse. Jeg gik da min sædvanlige Tour hen til Theatret og ad Østergade. Paa Veien hjem mødte vi Hr Controleur Justesen som kom for at besøge Hr Frost med sin Familie. Jeg maatte nu ogsaa af og til spille for dem og de gik først hjem Kl. 9

Tirsdagen den 2den October

Jeg gik med Bedstefader og Peter til Byen denne Dag fordi Hr Frost skulde ind og tale med Hr Etasraad Rote,⁷⁶ og mødte paa Veien Schavenius hos hvem jeg havde lært at danse. Han spurgte om hvornaar Kruise⁷⁷ kom da han vilde tage med ham til Grenaae. Jeg spadserede med Carl Holm heele Formiddagen og han viiste mig da mange Skuespillere. Om Eftermiddagen Klokken 3 gik vi efter aftale ud paa Nørrefelled hvor vi saae 2det jyske Regiment holde Revy for H: M: Kongen som varede til Klokken 5½ jeg s[p]adserede da med Carl Holm intil Klokken 8 og maatte da blive i Byen om Natten.

Onsdagen den 3die October

Jeg gik strax ned til Nyehavn (da jeg om Aftenen havde e[r]faret at

Kruuse var kommen som jeg i [gaar?] havde forhen glemt at skrive) for at spørge Kruuse hvad Tiid vi maatte hente Tøiet og fik det Svar at vi kunde hente det strax gik jeg til Frederiksberg med Brevene og for at sige dem dette. De bleve alle meget Glade derover og Hr Frost fik strax sin Broders Vogn hvormed Ane kjørte til Nyehavn for at faae Tøiet. Imidlertid gik jeg til Christiane hvor jeg saae alle deres Værelser og drak Stetinerøl og Viin. Om Eftermiddagen gik Onkel med mig paa Felleden hvor vi saae Garden til Hest holde Revye og kom først hjem Klokken 8 da vi vare inde paa et Tractørsted udenfor Porten. Christiane var hos os og jeg fulgte hende hjem. Vi spiiste tillige dygtig Æbler som Bedstefader havde sendt os. –

Torsdagen den 4e Octb.

Spadserede jeg om Formiddagen omkring paa Børsen og paa Østergade og fulgtes med Carl Holm Klokken 2 om Eftermiddagen paa Felleden for at see Livvagten holde Revye for Kongen som var det smukkeste Regiment jeg endnu havde seet. Da vi gik fra Felleden hilste jeg paa Wilhelm Bendixsen⁷⁸ som har været paa Greenaae Apothek. Da vi kom til Byen gik vi op til Comediehuuset da Carl meente at skaffe os begge frit ind men da der var fuld Huus lod det sig ikke gjøre. Jeg mødte da en Jøde som tilbud mig en Billiet for 1 M. Jeg gav ham 12 Sk og gik op i 3die Etage hvor jeg saae ræt godt Amors Geniestreg⁷⁹ og Kostgengeren⁸⁰ det sidste blev opført første Gang og var et meget morsomt Stykke. Jeg maatte altsaa blive i Byen denne Nat igjen. –

Fredagen den 5 October

Hr Frost gik med mig Klokken 10 til Hr Grosserer Holm men han var ei hjemme og man sagde os at han havde travelt i morgen fordi det var Postdag. Vi gik da vor Vei og saae paa hjemveien et Skib gaae igjennem Broen.

Jeg gik igjennem Børsen hvor jeg blev lidet og talte med Onkel. Efter at have spiist gik jeg hen til Carl Hanson som fortalte mig at han for 8te Dage siden havde faldt med et Glads og faaet skorene i Panden, som Docteren maatte tage ud og var nu næsten kommen sig. Han tractered mig med et stort Glads Madera Viin med Kjersebær paa som

smagte meget godt og hvoraf jeg var gandske komfus i Hovedet da mine Øine sagde Tante vare gandske smaae og stode gandske stille i Hovedet paa mig. Jeg maatte da hen og sove og kom endnu ikke denne Gang paa Frederiksberg men maatte blive – –

Løverdagen den 6te Octb.

Kom Hr Frost Klokken 7 og gik med mig paa Amagge hvor jeg saa Artilleriet holde Revye for Kongen og morede mig meget godt derover især da de kadstede med Bomber og Granater Klokken 10 gik Hr Frost da han ikke kunde blive der længere fra Contoiret og jeg mødte da Hr Skuespiller Holm og Teodor⁸¹ og Carl med hvem jeg fulgte omkring paa Felleden og gik først hjem Kl. 2. Efter, at jeg havde spiiist gik jeg med Madame Frost adskjellige steder i Byen og derpaa i Comedie og saae Coreggio⁸² som er et Sørgestykke af Hr Proffessor Ølenslægger. Handlingen foregik med en ung Maler i Italien og blev spillet af Hr Nielsen med almindeligt Bifald. Tante havde forsynet mig godt med Æbler som jeg spiiiste imellem Acterne og jeg havde Onkels Kikkert – –

Søndagen den 7de October.

Gik jeg med Onkel Kl. 9 adskjellige Steder i Byen og iblandt andre til forhenværende Jomfrue Remte nu Mad. Wigant⁸³ som lovede at sende en Kasse Viin med Kruuse til Fader for den Uleilighed han havde haft. Derfra gik Onkel med mig i Kongens Have hvor jeg endnu ikke havde været og saae Springvandet springe.⁸⁴ Det Stykke hvor Samson dræber Løven var under Reparation⁸⁵

Klokken henimod 11 gik jeg hjem for at følge med Frostes og flere i Naturaliekapinettet og saae mange Slags udstoppede Fugle, Dyr og Fiske i Spiritus.⁸⁶ Derfra gik Frost med mig til Hr Grosserer Holm, man sagde os at han ei var hjemme men at han kom strax vi ventede $\frac{1}{2}$ Time han kom ikke og vi vilde altsaa gaae Handelsbetjenten sagde os da at han var overe paa sit Skibsverft ligeover [for] vi gik da derhen og talte med ham han sagde ligesom sidst at jeg maatte øve mig i Skrivning og Regning og tillige at jeg skulde stræbe, at ligne min Fader thi saa blev jeg en acurat Mand det var jo heller ikke før til Foraaret og vi kunde da skrive hinanden til om det.⁸⁷ Vi spiiiste da Tilmiddag og fik

Povl Skadhauge

Pannekager med Æblegrød paa siden. Om Eftermiddagen var jeg med Mad. Frost adskjellige Steder i Byen og gik hjem Kl 5 med hende.

Mandagen den 8- Octb

Gik jeg med Frost ind og skulde see et Skydeselskab skyde efter Fuglen men da de skjøde i lengden kunde man ikke saa vel see det. Jeg gik da ned til Christiane og derefter til Kruuse som denne Gang meente at reise paa Løverdag jeg var ikke meere ude da jeg ikke var rigtig rask --

Tirsdagen den 9 October

Jeg befandt mig strax bedre om Morgenen og gik da med ind. Klokken 11½ vilde jeg gaae hen ad Østergade og saae da et Liig som skulde Bisættes i Helliggeistskirke. Jeg fulgte da med ind i Kirken hvor der blev holdet en Liigtale over ham og erfor at det var en Scukolade fabriqvør Treskov som blev Begraven.⁸⁹ Sidenefte[r] var jeg paa Børsen og med Mad. Frost adskjellige Steder i Byen og købte et Par Kopper til Provstens Børn⁹⁰ som kodstede 1 Rb Parret. Denne Aften blev jeg hos Tante da vi næste Dag skulde have Tørv og jeg da skulde hjelpe Onkel dermed. -

Ondagen den 10 Octb

Kl. 7 om Morgenen kom Tørvene som kodstede 2 Sk Snesen og jeg hjalp da Onkel at tage i mod dem det vil sige at see om Bonden talte Rigtige Snese, som han dog saa temmeligt gjorde. Jeg var ikke ude den heele Formiddag da det Pladskregnede heele Tiiden. Men om Eftermiddagen var jeg henne hos Carl Holm og paa Børsen og fulgte med Hr Frost hjem Kl 3 -

Torsdagen den 11te Octb

Gik jeg med Hr Frost til byen Klokken 10. Vi gik strax hen og hørte paa Autionen, der var ligeoverfor Tantes hos en Jøde.⁹¹ Den blev holdt

af den største Auktionarius som er i Kjøbenhavn.⁹² (Fich) Jeg gik derefter ned til Kruuse i Nyhavn men traf ham ei hjemme. Jeg spadserede da omkring paa Østergade og paa Børsen. Efter at vi havde spist gik jeg til Carl Holm hvor jeg blev til Kl 7 da jeg skulde med Tante i Byen men det blev ikke noget af fordi det Regnede saa umaadeligt – –

Fredagen den 12te Octb

Gik jeg Kl 9 ud til Frederiksberg for at Gratulere Peter⁹³ og forærede ham Tøi til et Forklæde da Tante sagde han fik saa meget Legetøi. Vi drak alle Scukolade og Kl. 3½ kom Bedstemoder Tante og Thomas kjørende i Kareth. Stakkels Onkel maatte komme bag efter. Klokken 6 Kom Kammerherre Barenfleths Børen kjørende i Winervogn Lotte og Line og Adolph som vare inviterede dertil da Julle kommer der hver anden Søndag.⁹⁴ Frederich og Lovise Kochs Børn⁹⁵ og Hansemænd⁹⁶ var der ogsaa og vi legede heele Aftenen.⁹⁷ Frost legede ogsaa med. Jeg maatte tillige gjøre endel Taskenspillerkunster for dem. Derefter legede vi alle Juleleg og dandsede den heele Aften og der regnede da Køs i overflod ned paa os alle. Iblandt Skolerne der bleve drukne var ogsaa Bedstefaders, som blev drukket meget eftertrykkeligt og Jeg takkede altsaa paa hans Vegne som hans Navner.

Kl. 9 kjørte Kammerherrens Børn iggjen hjem og Klokken 10 Bedstemoder Onkel og Tante i Winervogn da det pladskregnede den heele Aften. Peter drømte heele tiden om Søren,⁹⁸ Vognen som han blev foræret og Amalie Rothe⁹⁹ da han talte høit isøvne – Om Morgen Kl. 5½ var der Skorsteensild paa Christianshavn. –

Løverdagen den 13de Octb

Gik jeg med Hr Frost Kl 10 ind til Byen Vi gik strax hen til Kruuse for at tale med ham men traf ham ikke hjemme Rygaard¹⁰⁰ meente at han ikke seilede før Fredag. Derfra gik jeg til Christiane som tracterede mig med Flanderske Speiesild til 1 Mk 8 Sk¹⁰¹ og jeg spiste en heel da det smagte Fortreffeligt.

Jeg gik nu hjem skrev i min Dagbog og læste i Don Carlos Infant af Spanien¹⁰² til jeg Kl 4½. – Og gik nu hen til Carl Holm spadserede med ham til Kl 7. –

Søndagen den 14de Octb

Det første jeg vognede gratulerede Onkel og Tante mig til min Fødselsdag og forærede mig noget smukt Tøi til en Vest hvorover jeg blev meget glad. Siden opad Dagen Tracterede Tante med Scukolade og Onkel fulgte mig hen paa Kongens Palai hvor jeg skulde have seet Værelserne men Hr Olsen var ikke hjemme.¹⁰³ Vi gik da hen og købte noget Tobak til min Moder og et Piibehoved til min Fader. Derfra ud til Christiane som skulde med i Kirke om Eftermiddagen men hun skulde paa Landet med Børnene.

Vi gik nu hjem og spiiste Kl 12 Kaal til Middag og gik i Holmens Kirke Kl 1½ for at høre Mønter¹⁰⁴ Prædike første Gang efter hans hjemkomst fra Badet. Onkel har ogsaa 2 Stolestader der. Kl. 3½ kom vi af Kirke og Onkel gav mig da en Billet til Nørre-Broes Theater hvorhen jeg gik Kl 4½ da ingangen aabnes Kl 5.¹⁰⁵ Her saa jeg Dokker spille Ballætter dandse paa Linie o: s v men saae tillige Mænd forvandles til Koner Koner til Billedstolter Vogne og mere andet da det egentlig heder et Forvandlings Theater i denne Tid. Da jeg kom hjem lavede Onkel Punz til miig og jeg spiiste Smørbrød med Rediker til.

Mandagen den 15 Octb

Jeg gik strax ned til Kruuse i Nyhavn derfra til Christiane hvor jeg imidlertid ikke blev lenge fordi hun gjorde reent. Jeg gik da omkring Theateret kikkede ned i Kjelderen og saae paa Dragterne. Da jeg kom til Tantes igjen var Frost og Kone komne og jeg fulgte med Mad Frost over 40 Steder i Buthikkerne for, at købe Baand til Mad Bloch¹⁰⁶ men fik ingen da de skulde absolut være Guule med hviid Scatering

Kl. blev da 3 og jeg gik med til Frederiksb: hvor Hr Frost forærede mig en lille Flaske med Sandarak¹⁰⁷ udi Peter tvende Spil Kort der havde kodstet 1 Rb og jeg havde gjort Konster med. Jeg var henne hos Hans og fik saa mange Valnødder som jeg vilde og spillede den heele Aften -

Tirsdagen den 16de Octb

Gik jeg med Hr Frost Klokken 8½ hen til en Fisker som heed Schmidt (ved Sant Jørgenssøe) for at see et Liimpinde Træ hvorpaa han

fanger alle Slags Fugle med og ved Lokkefugle der staaer i Bure under Træet. Da vi kom til Byen laae der en Present til mig fra Christiane som bestod i et smukt flættet Uhrbon af Silke hvorover jeg blev meget Glad. Jeg gik hen i stor Regnegaden N. 190 i Kortfabriqven¹⁰⁸ og købte for 8 Sk Kortpapiir til Gnavspil.

Da jeg kom hjem var Kruuse her og meente at han ikke kunde seile for Fredag. Jeg læste nu i en Bog til vi spiste og besøgede Carl Holm den øvrige Tiid til Aften. De havde denne Dag I Anledning af Fløtte dagen et Stykke i 5 Act af Herz som heed Fløttedagen¹⁰⁹ hvori Hr Holm kommer bærendes med en Klipfisk en Scakoe og et Fuglebuur et: z tra –

Onsdagen den 17de Octb

Det første jeg kom op dra[k] jeg Theevand med Tvebak til som jeg hver Morgen faaer Noget derefter satte Onkel mig i Arbeide med at skrive 300 Liigkasse Sedler for ham som han lovede mig 1 Mk for. Kl 10 kom Hr Frost og Kone ind og pakkede deres Tøi ind til Morbroders Jomfrue Boesch¹¹⁰ kom ogsaa for at spørge om hvad Tiid vi skulde reise (da hun ogsaa skulde med) og saae mit Uhrbaand som jeg havde paa, jeg maatte da følge hende hend paa Østergade hvor mit var kjøb da hun skulde købe et til Mad Amitzbøl og gik med det samme til Christiane og takkede hende for Bonnet. Jeg gik hjem og skrev til Kl 3 da jeg først blev ferdig dermed og gik efter Middagsmaden til Etasraad Geedes som Boer i S[t]judenstrædet¹¹¹ og sagde Farvel Kl 5½ gik jeg hen paae Kongens nytov og fik mig en Billet til Logen Litr E i tredie Etages 2den Benk og saa Kostgengere 2den Gang og Balættten Faust i tre Acter af Hr Dansedirettør Borneville.¹¹² Det er den smukkeste Balætt man har ved Theateret da man deri seer Baade Himlen og Helved Engle og Djævle ja selv Fanden. De Kongelige vare og alle i Comedie. Forestillingen var forbi Kl 9½ –

Torsdagen den 18 Octb

Skrev jeg ligeledes for Onkel intil Melke vognen kom fra Frederiksb: for at kjøre vor Tøi ned jeg maatte da følge med for, at see om de ikke tabte noget paa Veien.

Hr Kruuse sagde at vi skulde seile anden Dags Eftermiddag ifald Vinden blev ved at være god. Jeg gik nu igjen hjem og skrev intil Kl 12 da jeg gik paa Børsen. Da Onkel kom hjem havde han talt med Kruuse paa Børsen og vore Passer skulde være hos ham i Nyhavn endnu samme Eftermiddag

Jeg maatte altsaa følge med Frost til Frederiksberg for at hente mit Pas Hr Frost gik da strax hen paa Politikammeret medens jeg gik hen til Christiane og sige Farvel Fruen mødte jeg paa Veien Qvist var ikke hjemme men paa Marke jeg sagde da Farvel til Hans Søren og Bedstefader¹¹³ som gav mig saa mange Valnødder jeg vilde have.

Da jeg kom hjem til Frostes var han kommen med mit Pas og jeg skønte mig afste[d] efter at have sagt Farvel. Kl 5¼ var jeg i Kjøbenhavn og Onkel gav mig 1 Mk hvorfor jeg var paa Comedie i den bedste Loce i 3de Etage og saae Skatten eller Staae ikke paa Luur¹¹⁴ og et Feiltrin¹¹⁵ Drama i toe Acter. I det første havde Hr Frydendahl¹¹⁶ en hovedrolle og man Klappede det første man saae ham da det først var anden gang i Vinter –

Fredagen den 19 Octb

Maatte jeg staae tilligt op for at bringe en Seddel ned til Kruuse i Nyhavn om hvor Jomfrue Bosch og jeg boede. Skibet skulde hales ud paa Tolboden Kl. 10 a 11 og meente, at seile om Eftermiddagen da vi skulde faae Bud, om Vinden blev god.

Jeg gik da derfra hen til Christiane og sagde hende Farvel. Kl. 11½ kom Hr Frost og Kone. De Pakkede nogle Breve ind i en Pakke som jeg skulde have med. Derpaa gik Frost i Contoiret og jeg fulgte med hans Kone hen i Vognmaggergaden til Jomfrue B. for at levere hende en Pakke til Schervad

Da vi kom hjem gik jeg hen til Holms og Justesens og sagde Farvel. Efter at vi havde spiiist skrev jeg nogle Nummere for Onkel. Vinden blev heele tiden imod og reisen gik altsaa ikke for sig

Løverdagen den 20. Octb:

Morgenen Kl 8 var Vinden allerede bedere og vi ventede hvert Øieblik Budet. Onkel forærede mig en gammel 15 Sk¹¹⁷ som nu gjelder for 24 Sk

den har Parøk paa ligesom Onkel og sagde Farvel til mig da han gik ud at Incasere fordi han troede ikke, at komme igjen men jeg var her noget efter kom der ogsaa virkelig Bud fra Hr Kruise, at vi om $\frac{1}{2}$ Tiime skulde være paa Tolboden. Da Tante selv vilde følge med tog vi en Drosche til Tolboden som kørte 3 Mk frem og tilbage. Men da vi vare komne derned forandrede Vinden sig og vi maatte altsaa Kjøre hjem igjen saa, at vi kunde sig at vi havde gjort en lille Lystreise. Da nu Vinden ikke forandrede sig denne Dag spadserede jeg med Carl Holm den heele Dag.

Søndagen den 21 Octb

Strax om Morgenen gik jeg ned til Tolboden for, at spørge Kruise om der i Dag blev noget af Reisen. Han sagde da, at han om en Halv Tiime vilde reise da Vinden var god til Helsingør og, at han lige saa godt kunde ligge der som her. Jeg løb da strax hjem til Tante og sagde Farvel (Onkel var allerede ude) og Pigen fulgte med ned til Tolboden med noget af mit Tøi. Vi reiste nu ogsaa efter en halv Times tiid og Vinden var meget gunstig til Helsingør eller Snekensteen¹¹⁸ hvor vi ankom Kl 3 om Eftermiddagen (nemlig Snekensteen) og kastede Anker da vi ikke kunde seile lengere. Jeg befandt mig meget vel den heele Eftermiddag og spiiste og drak som om jeg havde været i Kjøbenhavn og sov temmeligt godt om Natten. –

Mandagen den 22 Octbr

Om Morgenen Kl 7 omtrent blev Vinden noget bedre og vi lættede da Anker for, at seile. hidtil havde jeg ikke feilt noget men nu begyndte det at qualme noget for mig, jeg gik da ned i Kahytten hvor jeg laae den heele dag og maatte kuns en Gang ofre lidet. Om Natten sov jeg af og til noget og Vinden var slæt ikke god men vi maatte krysse os frem saa godt vi kunde. –

Tirsdagen den 23 Octbr

Laae jeg ligeledes den heele Dag i Kahytten og var av og til meget Syg. Vinden var ogsaa overmaade slæt saa, at vi krydsede heele Tiiden jeg

Povl Skadhauge

spiiste slæt intet den heele Dag og sov som sædvanligt ret god[t] om Natten. –

Onsdagen den 24 Octbr.

Strax Om Morgenen kunde vi allerede see Greenaae og jeg var ikke lidet glad derover. Jeg krøb nu op af mit Leie hvor jeg havde ligget siden i Mand: og blev paa Dækket intil Sørensen¹¹⁹ omtrent Kl 10 kom med en Baad for [at] sætte Pasaſcherene i Land da jeg kom i Land var Niels Schou¹²⁰ og min Broder Carl begge ved Stranden for at tage imod mig. Jeg fulgte da med dem hjem og alle vare meget glade saavel som jeg selv over min lykkelige Hjemkomst. –

J. N. Schmidt

HENVISNINGER OG NOTER

1. Købmand Søren Jacobsen Schmidt. Han var døbt 12. 5. 1788 i Skødstrup som uægte barn af Maren Sørensdatter. Som barnefader var udlagt snedkervend af Århus Jacob Jensen. Søren Schmidt blev gift 15. 3. 1816 med Mariane Nielsdatter Schou, der var døbt i Grenå 29. 12. 1776. Hun havde været gift før med bogbinder Frantz Ramshart, der var broder til hendes broders kone, men dette ægteskab var opløst. Hun døde 30. 5. 1845 og Schmidt 9. 8. 1863. I 1832 boede familien formentlig i Storegade 9 i Grenå.
2. Snedker Severin Nielsen Schou (1774-?) og hustru Karen Christiansdatter Ramshart (1784-1848), der boede i Lillegade. Deres ældste datter Nicoline Kirstine (27. 8. 1804-21. 12. 1866) havde 18. 8. 1826 ægtet Iver Frost.
3. Køretøjet har formentlig tilhørt bødker og senere købmand Johan Hendrik Hansen (1779-1841), der havde ægtet Johannes Nicolai Schmidts farmoder Maren Sørensdatter (1755-1836) efter hendes første mand Søren Sørensen Bødgers død. De boede i ejendommen Søndergade 5 og 7.
4. Hjuldamperen »Dania« blev indsat på ruten Århus-København i 1827, hvor hjuldamperen »Jydland« i 1825 og 1826 som det første skib havde gjort tjeneste. »Dania« blev senere af rederen, grosserer M. W. Sass, indsat på Århus-Kalundborg-ruten. I 1832 averteredes, at »Dania« i tiden 1. maj til ultimo september ville afgå hver mandag middag kl. 1 fra København til Århus og Fredericia og anløbe Strib og hver torsdag morgen kl. 6 afgå fra Fredericia, anløbe Strib og gå fra Århus kl. 6 om aftenen til København.
5. Rønde kro i Rønde, Bregned sogn, hvori også Kalvø ladegård og Kalvø slot ligger.
6. Iver Frosts søn Peter Severin Frost, født 12. 10. 1827. Som bombarder i artilleriets krigsreserve udnævntes han 1854 til secondløjtnant, 1864 blev han karakteriseret premierløjtnant, og 1865 afskedigedes han i nåde af krigstjenesten. (Krigsministeriets kundgørelser). Efter meddelelse i Personalhist. Tidsskr. 3. rk. III. 1894. 1866 blev han branddirektør i Kolding.
7. Formentlig Peter Frosts moders forældre, Severin Schou og hustru.
8. Aarhus Stifts-Tidende nr. 144 for 6. 9. 1832 meddeler: Dampskibet Dania var endnu ikke kommet hertil ved Avisens Slutning, Formiddag Kl. 8.
9. Pige hos Frosts, der fulgte dem på rejsen.
10. Den for sin høje alder navnkundige Christian Jakobsen Drakenberg (1626(?)–1772), hvis lig var bisat i en kælder i domkirken, hvor det var at se, indtil det i 1840 efter dronning Caroline Amalies ønske blev flyttet til et skjult sted.
11. Århus almindelige hospital, der var indrettet i klosterbygningerne ved Frue kirke.
12. En til ejendommen Vestergade 11 hørende have, hvori den tidligere

- er, stiftamtmand Ove Høegh-Guldberg, havde plantet træer, var af den velhavende købmand Hartvig Philip Rée (1778–1859) udvidet til et større kunstfærdigt anlæg, der var offentligt tilgængeligt. Det var udstyret med forskellige seværdigheder, hvorimellem en »ruin« med borgtårn, der brugtes som udsigtstårn, og det er formentlig det, der omtales som »Babilons Taarn«.
13. Yngre søster til fru Frost. Hun var født 7.3.1807. Senere i dagbogen omtales hun som værende i huset hos en familie Qvist. Ved folketællingen 18.2.1834 boede Christiane Schou i sin søsters hjem på Frederiksberg; som stilling for hende er skrevet »Haandarbejde«.
 14. Ellen Juliane Charlotte Frost, født 31.12.1818, var næstældste barn af Christian Frost (se note 24) i hans første ægteskab med Margrethe Dorothea Høyer (død 1823). Ved folketællingen 18.2.1834 er hun i huset hos farbroderen som »Plejebarn, i Barns Sted«. Hun døde i Stege 1841 og synes således at have været knyttet til og fulgt hans familie.
 15. Salonen var et traktørsted i Risskov, opført 1825 af skibskaptajn Peder Knudsen Møller (død 1842, 45 år gl.).
 16. Oberst Julius Høegh-Guldberg (1779–1861) lejede 1824 af byen de såkaldte Folddumper uden for Studsgades port for 25 år og anlagde her den have, der fik navn efter ham, men af ham selv fra 1828 kaldtes Vennelyst.
 17. Mindet er åmundingen, der dannede havn før udvidelsen med et bassin sidst i 1840'erne.
 18. Aarhus Stifts-Tidende nr. 146 for 8. 9.1832 meddeler: Reisende med Dampskibet Dania: Fra Aarhus til Khvn.: ... kgl. Fuldmægtig Frost med Kone, 2 Børn, Jomfrue og Pige, J. N. Schmidt ...
 19. Postmester i Århus var 1822–1842 tidligere ritmester, karakteriseret major Jørgen Tersling (1778–1842).
 20. Kaptajnen var Christian Henrik Luja (ca. 1793–1871).
 21. Danske Statstidende (»Berlingske«) nr. 216 for 10.9.1832 meddeler: Dampskibet Dania ankom fra Jylland hertil Løverdagaften den 8de September Kl. 9 med følgende Passagerer: ... Kongelig Fuldmægtig Frost med Kone og 2 Børn; Elev Schmidt; ...
 22. Ellen Marie Frost, født Thomsen (1770–1834), i vejviseren: E. M. Frost, Madame, Norgesgade 169 (nuværende Bredgade 24).
 23. Moster til Johannes Schmidt: Kirstine Rasmussen, f. Schou, født 10.3.1781 (Frosts kalender), gift med Christen Rasmussen. Ifølge dødsannonce i Aarhus Stifts-tidende nr. 11 for 18.1.1834 flyttede ægteparret, efter at han var »entlediget med Pension formedelst Svaghed«, i 1833 til Grenå, hvor han 14.1.1834 afgik ved døden i sit 55. år. Hun døde 21.5.1836. Han betegnes ved sin død i kirkebogen som bedemand, men han er ikke optaget i Københavns vejvisers liste over »Stadens og dens Forstæders Bedemænd«. Han må være identisk med vejviserens Chr. Rasmussen, Fyrbøder ved Brandassurancen, Knabroestræde 75 (senere gadenr. 9), jfr. note 91.
 24. Iver Frosts ældre broder, sekretær Christian Frost (1794–1853) havde stilling i matrikelkontoret og var fra

- 1826 ejer af en gård: Frederiksbl. Allee. 4 (senere gadenr. 20A og B). Christian Frost var en periode en af Frederiksbergs bys »formænd«, senere medlem af sogneforstanderskabet, en tid som formand. Han var gift 1. gang 1815 med Margrethe Dorothea Høyer (død 1823), 2. gang 1825 med Dorothea Mortensen (1803–1848).
25. Kgl. lakaj, senere kammertjener hos arveprins Frederik Ferdinand, Hans Jørgen Frost (1766–1837). Han har på den tid boet hos sønnen, thi i vejviseren opføres han som H. J. Frost, Kgl. Pensionist, Frederiksberg Allee-gade 4.
26. Thomas Carl Christian Frost var ældste søn af Christian Frost, født 20. 11. 1816, død 10. 4. 1833.
27. Hans Jacob Georg Frost, næstældste søn af Christian Frost, født 26. 8. 1822, blev bagersvend og kok.
28. Etatsråd, senere konferensråd Jonas Henrich Gede (1776–1858) var direktør ved den grønlandske og færøske handel. Han boede i København i Studiestræde 55 (senere gadenr. 5) og var ejer af den på hjørnet af Allégade og Gammel Kongevej liggende gård, som han havde købt 1817 og 1846 afhændede til handelsgartner Carl Christian Rathsack (1810–1876). – Carl Emil var født 16. 3. 1818. Frederich er Christian Frederik, født 21. 12. 1819, kontorchef i Marineministeriet, død 24. 6. 1889.
29. Formentlig den senere kong Frederik VII.
30. Grosserer og skibsreder Jens Jacob Holm (1770–1845), grundlæggeren af firmaet Jacob Holm og Sønner A/S, der boede Chvn. Strandgade 56 (senere gadenr. 4).
31. Københavns danske brevpost afgik tirsdag og lørdag aften kl. 10 à 11, og breve dertil kunne indleveres indtil kl. 5 aften, jfr. 5. oktober.
32. Postgården i Marskalsgården på Købmagergade, hvortil den var flyttet i 1780.
33. Laterna magica (tryllelygte), det første primitive lysbilledapparat.
34. Muligvis Chr. Augustinus' skilte i Vestergade.
35. Den underjordiske Gang fører fra slottet til ridebanen neden for slottet.
36. Formentlig ved Jostys pavillon.
37. Vejviseren meddeler: Museum for nordiske Oldsager, hvortil Opgangen er i runde Taarn, forevises hver Torsdag fra Kl. 11–1. – Museet flyttedes senere i 1832 fra Trinitatis kirkes loft til Christiansborg.
38. Kancelliråd, senere konferensråd, medlem af kommissionen for oldsagers opbevaring Christian Jürgensen Thomsen (1788–1865) boede i sin slægts ejendom Amaliegade 156 (senere gadenr. 7), nedrevet 1915. Fra 1816 havde Thomsen fået ledelsen af den af Rasmus Nyerup anlagte samling af oldsager og grundlagde her den moderne arkæologi ved tredelingen: stenalder – bronzealder – jernalder.
39. I Københavns kongelige alene privilegerede Adressecomptoirs Efterretninger (Adresseavisen) nr. 215 for 12. 9. 1832 bragtes en meddelelse, dateret 13. 9., fra konditor Anton Josty om, at der den 14. »bliver i Frederiksberg Slotshauge opført Harmoni-Musik af Citadels-Jægerne, hvis Veirliget tillader det«. Det var spillemændene fra 2. sjællandske jægerkorps, senere 18. bataillon, der

- var garnisoneret i Kastellet, der mucerede ved disse lejligheder.
40. Vejviseren meddeler: Det kongelige Konst-Museum, i Dronningens Tvergade No. 274, forevises daglig, naar det forud bestilles i Dronningens Tvergade 274 (senere gadenr. 7, bygget 1794). – Ved et reskript af 3. 2. 1821 var der oprettet et kunstmuseum, hvori Kunstammeret indlemmedes, i 1824 flyttet fra Det kgl. Biblioteks bygning til Dronningens Tværgade. Museet opløstes helt i 1866, og genstandene fordeltes til andre samlinger.
 41. Adam Oehlenschlägers tragedie »Palnatoke« med N. P. Nielsen som Palnatoke.
 42. I børsbygningen var udsalgssteder, butikker og lokaler for bl. a. assuranceselskaber. Efter vejviseren havde således Det kongelige octroyerede københavnske Brand-Assurance-Compagnie for Vare og Effecter og Det kongelige octroyerede almindelige Brand-Assurance-Compagnie for Vare og Effecter kontorer her, og her færdes da også som »Fyrbøder ved Brandassurancen« Johannes Schmidts onkel, Christen Rasmussen, jfr. 26. september.
 43. Christian Louis le Maire (1787–1855), i vejviseren: Krigscancellie-secretair, st. Kongensgade 271 (senere gadenr. 112). Såvel i Hof- og Statskalenderen som i Vejviseren for 1832 står som inspektør både ved det kgl. kunstmuseum og ved den kgl. malerisamling justitsråd Johan Conrad Spengler (1767–1839), Dron. Tvergade 274, for hvem le Maire må have været assistent.
 44. Trinitatis kirke arvede navnet Runde kirke, det folkelige navn for Sanct Anna Rotunda, der aldrig blev fuldført, da det sogn, som skulle have hørt til den, i 1661 blev tillagt Trinitatis. Forbindelsen med Rundetårn har vel bidraget til at fastholde navnet.
 45. Rentekammerets kollegiesal i Den røde Bygning.
 46. Den stumme i Portici, opera af Daniel François Auber med tekst af Eugène Scribe og Germain Delavigne, oversat af J. L. Heiberg.
 47. Arveprins Ferdinand, Christian VIIIs broder.
 48. Den senere kong Frederik VII.
 49. Regimentet, senere 9. bataillon, lå i Kvæsthusgades kaserne.
 50. Filosofgangen lå inden for Vester Vold fra Vartov til Langebro. Ved voldens sløjfning i 1885 forsvandt den og gav plads til Vester Voldgade.
 51. Fanger fra Stokhuset i Øster Voldgade, »(fæstnings)slaver«, gjorde tjeneste ved renholdelse af gaderne.
 52. Vejviseren meddeler: Det kongelige Billedgallerie, paa Christiansborg Slot, er fra April til October Maa-neds Udgang tilgængeligt hver Tirsdag og Fredag fra Kl. 10–2, saavel som om Søndagen fra Kl. 10–2. Adgangskort à 24 Sk. pro Persona, faaes ved Indgangen til Slottet. Dog kunne Selskaber af Reisende og Andre bestandig faae Adgang, naar de forud henvender dem i Dronningens Tvergade 274.
 53. Må have været Johan Conrad Spenglers »Catalog over det kgl. Billedgalleri paa Christiansborg« fra 1827. Selv udarbejdede le Maire senere en »Fortegnelse over Den Kongelige Malerisamling paa Christiansborg Slot«, der kom i flere udgaver på dansk og tysk.

54. Apoteker i Grenå Christian Anthon Dahl (1776–1834).
55. Den senere Christian VIIIs fødselsdag var 18. 9., men da var han på Sorgenfri. »Adresseavisen« nr. 221 for 19. 9. 1832 indeholder en annonce fra konditor Johan Monigatti af følgende ordlyd: I Anledning af Hans Kongelige Høihed, Prinds Christian Frederiks Fødselsdag den 18de September, bliver Fredagen den 21de afbrændt et smukt, brillant Kunst-Fyrværkeri, forfærdiget af Hr. Ulrichsen, samt min Pavillon i Frederiksbergs Allees Runddel oplyst. Til lige ville de italienske Sangere synge og spille. Fyrværkeriet vil blive afbrændt imellem 9 og 10, hvis Veirigt tillader det. – Monigattis pavillon var 1826 blevet indrettet i den første runddel; den blev nedrevet 1857.
56. Landgreve Vilhelm af Hessen-Kassel (1797–1867), der var chef for 2. jydsk regiment, senere guvernør i København. Han var fader til dronning Louise, gift med Christian IX.
57. Vejviseren har kun: Peter True, Skomagerm., Klosterstræde 86.
58. Søren Schjødte (1781–1836) var hofprædikant og sogneprest ved Frederiksberg og Hvidovre menigheder. Han boede Frederiksberg Pileallee 1.
59. Sekretær Christian Frost.
60. Johan Ludvig Heibergs skuespil »Elverhøj« med dr. Ryge som Christian IV og fru Heiberg som Agnete.
61. Skuespiller Johan Adolf Gottlob Stage (1791–1845).
62. Søren Carl Christian Schmidt var født i Grenå 25. 9. 1820 og døde der 10. 9. 1840.
63. Søn af kontrollør ved Vesterport Niels Christian Justesen (død 1880, 88 år gl.), der i vejviseren er opført som portkontrollør, Laxegade 200 (senere gadenr. 14).
64. Kan muligvis være Jacob Henningsen Bang (1808–1855), cand. theol. 1835, eller Jacob Nicolai Hass Bang (1814–1850), cand. theol. 1841.
65. Veggerslev er en kirkeby på Djursland, en mils vej nordvest for Grenå.
66. Tallotheriet, der var blevet oprettet under Johan Friedrich Struensees regering 12. 1. 1771, var under Rentekammerets bestyrelse. Det var i gang til 1851. I 1832 blev det trukket i Rådhusstræde ved Vandkunsten. Danske Statstidende (»Berlingske«) nr. 230 for 26. 9. meddeler udtrækningen af de samme numre, som Schmidt nævner, men ikke i samme orden.
67. Dokken på Christianshavn blev taget i brug 1739; den var et for sin tid fremragende værk og blev først opslugget i 1918.
68. Vejviseren har: A. Mandahl, Madame, Snaregade 11 (senere gadenr. 8), og Chr. W. Mandahl, Kammer-skriver i Gen. Toldk., sammesteds.
69. Skuespiller Hans Peter Holm (1794–1854), gl. Strand 155 (nuværende Ved Stranden 12).
70. Vejviseren har: H. P. C. Lyderwald, Skræderm., Antonistræde 226, og L. Lyderwald, Jordemoder, gl. Mynt 249.
71. Vejviseren giver oplysningen: C. C. Lose, Musik-, Kunst- og Instrumenthandler, Gothersgade 348 ved Kongens Nytorv. Det er det senere gadenr. 11, hvor siden Wilhelm Hansen, Musik Forlag fik til huse. Iver Frost har måske ladet sig lokke af en annonce fra C. C. Lose, der var indrykket i »Adresseavisen« nr. 224 for 22.

- og 226 for 25. 9. 1832: Pianoforter til forskellige billige Priser, og for hvis Godhed tillige indestaaes, faaes hos Undertegnede hvor tillige nogle ere tilleie.
72. Skuespiller Hans Peter Holms ældste søn Carl Peter Holm, der ved folketællingen 1840 opgives at være 24 år og »Skuespiller ved et Selskab for nærværende Tid i Callundborg«.
73. Frederik VI's dronning, Marie Sofie Frederikke af Hessen-Kassel.
74. Grosserer og bankier, hofråd Joseph Hambro (1780-1848), der boede Kongens Nytorv 2 (senere gadenr. 15), nu en del af Magasin du Nord. Han ejede Øregård ved Strandvejen, og her er der formentlig holdt høstgilde Mikkelsdag ligesom hos etatsråd Gede på Frederiksberg.
75. Iver Frosts moder.
76. Etatsråd, senere konferensråd, rentekammerkommitteret Christian Rothe (1770-1852), Iver Frosts overordnede, fra 1799 ejer af ejendommen »Vennersly«, Frederiksberg Allé 3.
77. Muligvis kaptajn Hans Broch Kruse, der førte sin svoger, konsul M. F. Jahnsens kufgalease »Håbet« af Grenå. Afsejlingen er ikke averteret i de sædvanlige lister over skibsejlelighed i »Adresseavisen«.
78. Wilhelm Edvard Bendixsen (1809-1889) blev 1843 apoteker i Kettrup i Vester Han herred.
79. Henrik Hertz' lystspil »Amors Genistreger« med fru Heiberg og dr. Ryge.
80. Kostgænger, lystspil af Dumersan (pseudonym for Th. Marion), J. H. Dupin og Eugène Scribe, oversat af J. L. Heiberg.
81. Erich Theodor August Holm, søn af kgl. skuespiller Hans Peter Holm, født 25. 8. 1824 (Frosts kalender).
82. Adam Oehlenschlägers tragedie »Correggio« med N. P. Nielsen som Antonio Allegri.
83. Formentlig datter af Georg Friderich Rempte, der nogle år var organist og bedemand i Grenå. Vejviseren har: S. M. Wigandt, Choristinde, Nelliegade 180, og J. Wigandt, Pensionist, Dybensgade 175.
84. Springvandet med den af billedhuggeren Louis le Clerc udførte springvandsfigur, en dreng legende med en svane, der var opsat i Christian VI's tid og stod der, til den i 1837 erstattedes af Herman Ernst Freunds figur af drengen på ryggen af svanen.
85. Giovanni Barattas skulptur »Herkules i kamp med løven«, udført i Firenze i 1709 og hjemført af Frederik IV, opstillet mellem søjerne på Herkulespavillonen, der er bygget 1773 af Caspar Frederik Harsdorff.
86. Vejviseren meddeler: Det kongl. naturhistoriske Museum (under adresserne: »Naturalmuseum«), i Stormgaden No. 187 (senere gadenr. 10), forevises hver Torsdag og Søndag fra Kl. 11-2. Adgangskort faaes forud hos Herr Professor Reinhard, boende sammesteds. Professor Johannes Reinhardt (1776-1845) var museets leder.
87. Se indledningen om brevvekslingen mellem Jacob Holm og Søren Schmidt.
88. Formentlig Det kongelige Københavnske Skydeselskab, hvis bygning på Vesterbrogade nu rummer Københavns Bymuseum og Dansk Post- og Telegrafmuseum.
89. »Chokolade og Lakfabrik« Johan Frederik Treschow, der havde boet

- Nybroegade 22 (senere gadenr. 28), var død 4. 10. 1832, 80 år gammel. Hans enke Charlotte Juliane Tresschow bekendtgør ved en annonce i »Adresseavisen« nr. 246 den 18. 10. 1832, at hun fortsætter sin afdøde mands lak- og chokoladefabrik.
90. Vel børn af sognepræsten i Grenå, amtsprovst Christian Fugl (1780–1846), senere biskop i Ålborg. I det i indledningen omtalte brev til Jacob Holm af 6. 7. 1832 skriver Søren Schmidt, at provst Fugl under konfirmationsforberedelsen tilbød daglig 1½ time at læse fransk og tysk med Johannes, og at han fortsætter med det.
91. Den omtalte auktion var averteret i Dansk Statstidende nr. 235 for 2. 10. »i Huset No. 75 paa Hjørnet af Knabrostræde og Brolæggerstrædet« (nu Knabrostræde 9), og der bortsolgtes gods og løsøre tilhørende afgangne forhenværende købmand Isaac Wulff Heilbuths bo. Dagbogen taler om, at auktionen var »ligeoverfor Tantes hos en Jøde«; det passer med, at huset, der er bygget 1799–1800 og ved trappegangen var delt fra gade- til gårdmur med lejligheder på hver side af gangen.
92. Auktionsdirektør i København fra 1818 justitsråd Johan Christian Fick (1788–1864), St. Anneplads 60 (senere gadenr. 10).
93. Se note 6.
94. Kammerherre, oberstløjtnant, senere general, overadjutant Frederik Løvenørn Bardenfleth (1781–1852) havde i 1830 erhvervet den efter flere ejerskifter i samme år af den kgl. kasse overtagne gård i Frederiksberg Bredegade 22 (senere gadenr. 13), der var opført af Københavns brandchef, major Johan Peter Boye Junge. – Bygningen er senere blevet eforbolig for Hassagers kollegium. -- Lotte er Susanne Sophie *Charlotte* (1821–1904), der 1852 blev stiftsdame i Vallø. Line er *Pauline* Adelaide Benedicte (1823–1854), der ægtede stabsintendant Conrad Martin Looft. Adolph er Johan *Adolph* (1825–1874), der som sin fader blev kammerherre og officer: ritmester. Hvis ikke det siden omtalte regnvejr er årsagen, må man undre sig over, at børnene kom kørende, da der kun var få skridt fra den ene bolig i Frederiksberg Bredegade til den anden, men måske er de kommet fra København, hvor faderens adresse var Amaliegade 154 (senere gadenr. 11).
95. To af den store børneflokk hos handelsgartner, tidligere slotsgartner Johan Frederik Rudolph Koch (1777–1844), Frederiksberg Alleegade 27: senere handelsgartner Frederik Julius Koch (1816–1911) og Louise, født 1813.
96. Se note 27.
97. Ordene »og vi legede heele Aftenen« er overstreget i dagbogen.
98. Søren Carl Christian Frost, tredjeældste søn af Christian Frost, født 6. 5. 1828, blev avlsforvalter.
99. Ursula Sophia Amalia Rothe, datter af etatsråd Christian Rothe, født 2. 11. 1827, blev 1853 gift med guvernør i Vestindien Janus August Garde.
100. Muligvis Søren Jørgensen Rygaard (1785–1874), der var skipper og købmand i Grenå og ejer af en jagt.
101. Efter prisen på sildene følger tegn for mål- eller vægtenhed, der ikke har kunnet tydes; måske »pr. mark« = ½ pund. I samtidige annoncer i »Ad-

- resseavisen« tilbyder urtekræmmere fede flamske sild til 4, 5 a 6 skilling stykket.
102. Schillers »Don Carlos«, der var kommet på dansk i 1830.
103. Palaisforvalter på Amalienborg var efter Hof- og Statskalenderen 1832 Jens Magnus Christensen, medens Carl Bernhard Olsen var palaisforvalter i Roskilde; men der kan være tale om en hr. Olsen i en underordnet stilling.
104. Dr. theol. Balthasar Münter (1794–1867), hofprædikant og 2. kapellan, senere sognepræst og provst ved Holmens kirke, nogle år kgl. konfessionarius.
105. Ejendommen »Blågård«, som staten havde overtaget i 1825, blev i 1828 solgt og indrettet til teater for Pettolettis selskab. Familien var kommet hertil i 1816. Bygningen brændte i 1833. – Den forestilling, Johannes Schmidt kom til, var avteret af Ph. Pettoletti i »Adresseavisen« nr. 241 den 12. 10. 1832: Søndagen den 14de October vil Hr. J. Dennebecq have den Ære at vise sit Forvandlings-Theater. Der vil blive givet: les petites Danaïdes, tragi-komisk Parodi med 6 Forvandlinger og nye Decorationer; Danaiderne blive til Slutningen nedstøtte i Helvede igjennem en Ildregn; derefter: grand ballet des nains. Forestillingen slutter med en græsk Ballet. Imellem Afdelingerne vil blive viist flere smukke Metamorphoser. – Annoncen slutter med oplysning om, hvad billetterne koster og hvor de kan fås inde i byen. Det kan også ske »ved Indgangen, som aabnes Kl. 5. Begyndelsen skeer Kl. 6«.
106. Måske hustru til lærer Christian Bloch (1772–1842) i Grenå Anne Marie, født Broberg, død 1842.
107. Harpiks af Sandarakeypres, bruges ved fremstilling af lakker eller pulveriseret som raderpulver.
108. Store Regnegade 190 (senere gadenr. 19) dannede sammen med Gothersgade 33 en hjørneejendom, som ejedes af Jacob Holmblad, der efter vejviseren virkede som »Agent, Liim-Lak-Spillekort-grøn Sæbe- og Marvolie-Fabrikør«. Sønnen Lauritz Peter Holmblad fortsatte virksomheden med bl. a. fremstillingen af »Holmblads salmebog«.
109. Henrik Hertz' lystspil »Flyttedagen«, hvori kgl. skuespiller Holm havde rollen som mester Arendt, skoflikker.
110. I vejviseren er optaget 11 personer af navnet Busch. Måske er hun hjemmehørende i Grenå, hvor der var familier, der stavede navnet Busk.
111. Studiestræde.
112. Anton August Bournonvilles ballet »Faust« med Bournonville (1805–1879) selv i titelrollen. Dansedirektør var B. s. officielle titel.
113. Den gamle kammertjener Hans Jørgen Frost.
114. Syngestykke af E. H. Méhul med tekst af F. B. Hofman, oversat af N. T. Bruun, med Frydendal som Geronte.
115. Drama af Eugène Scribe, oversat af J. L. Heiberg, med fru Heiberg som grevinde Clara Villier.
116. Skuespiller Jørgen Peter Frydendahl (1766–1836).
117. Formentlig et markestykke (præg: 16 skilling), der på aversen bærer kong Frederik IV's parykk-lædte portræt i profil. Mønten udmøntedes 1713–1716, men ved forordning af 31. 7. 1726 blev værdien af den reduceret

Johannes Nicolai Schmidts Dagbog 1832

- til 15 sk., og ved forordning af 31. 7. 1818 til regulering af møntvæsenet sattes denne gamle »15« skilling lig 24 skilling.
118. Snekkerstenen er navnet på en stor sten i stranden ud for fiskerlejet Snekkersten.
119. Formentlig havnefoged i Grenå Anders Sørensen (1789-1862).
120. Johannes Schmidts fætter Niels Christian Schou, søn af snedker Severin Schou, født 23. 9. 1816.

Københavns Stadsarkiv i 1983

Udvidelsen af den offentlige administration fra 1950erne, indførelsen af kopimaskiner og sidst de mange edb-udskrifter har ført til, at arkivernes omfang er mangedoblet. Desuden har besparelser alle steder i kommunen betydet, at Stadsarkivet har måttet modtage arkiver fra nedlagte kommunale institutioner, og at institutioner har vist større interesse for at aflevere, fordi man derved kan spare plads og personale. Det har på mange måder præget Stadsarkivets arbejde.

Åfleveringerne giver naturligvis pladsproblemer. Det magasin, som Stadsarkivet i 1982 overtog fra Rigsarkivet med 9000 hyldemeter er ved at være fyldt, dels med nye afleveringer, dels med arkivalier fra et magasin, som Stadsarkivet har måttet rømme. Stadsarkivet er derfor ved at indrette nye magasiner i lokaler relativt nær ved rådhuset. Foreløbig er man i gang med et magasin til kort og tegninger, og man håber i løbet af et par år at få et magasin til ca. 10.000 hyldemeter arkivalier og et konserveringsværksted.

I 1983 har Stadsarkivet, foruden de sædvanlige afleveringer fra kommunale institutioner, modtaget afleveringer af sygejournaler fra Københavns hospitaler og arkiver fra en del nedlagte børneinstitutioner og skoler. Disse afleveringer er stort set ikke offentligt tilgængelige foreløbig. Desuden har man bl. a. modtaget kort og tegninger fra stadsarkitekten, de københavnske sygekasseforeningers arkiver og en del af Københavns skytteforenings arkiv. De ældre dele af disse arkiver vil blive tilgængelige, efterhånden som de bliver ordnet.

I 1981 bestemtes ved en lovebekendtgørelse, at Indenrigsministeriet skulle fastsætte bestemmelser for kassationer i Københavns kommunes arkiver. Meningen er at sikre, at arkivalier af væsentlig historisk betydning bliver bevaret. Indenrigsministeriet har endnu ikke fastsat sådanne bestemmelser, og man har derfor kun i begrænset omfang kunnet foretage kassationer i de store afleveringer af nyere arkivalier. Da en stor del af arkivalierne stadig skal kunne benyttes administrativt, betyder de manglende kassationsbestemmelser muligvis foreløbig ikke

så meget i praksis, men i løbet af nogle få år kan det blive et stort problem.

Tilvæksten af arkivalier har medført, at stadig flere arkivalier, også arkivalier som ofte bruges på læsesalen, har måttet anbringes i fjernmagasiner, og kun kan tages frem efter forudbestilling. Samtidig er det blevet vanskeligere for publikum og personale at orientere sig i samlingerne. Stadsarkivet vil derfor sætte meget ind på at få udarbejdet fortegnelser og registre til materiale, som ikke eller kun ufuldstændigt, er registreret. Det vil dog vare adskillige år, før man har fået fortegnelser til læsesalen over alle offentligt tilgængelige arkivalier.

Der er påbegyndt en registrering af magistratens arkiver 1805–57 (sekretariaternes arkiver), hvis store rækker af protokoller og pakker kun tildels var registreret i forvejen. Samtidig med nyregistreringen gøres forsøg med litrering og nummerering af arkivalierne, der skal lette ekspeditionen af dem og bidrage til bedre orden.

Registrering af kommunens regnskaber fra før år 1920 er i gang. Efter 1920 bliver alle regnskabsbilag kasseret, mellem 1900 og 1920 er hvert 5. år bevaret, og før 1900 er kun lønningskvitteringer og andet rutinemateriale kasseret. Jo længere man kommer tilbage, jo mere værdifulde er regnskabsbilagene, både til oplysning om kommunens økonomi og om prisforholdene i datiden.

Kartotek over næringsadkomster 1932–75 er blevet omordnet alfabatisk. En nærmere omtale af dette kartotek gives nedenfor.

Desuden har der været omfattende ordningsarbejder i hospitalsarkiverne.

Fra Landsarkivet for Sjælland har Stadsarkivet erhvervet papirkopier af Brønshøj sogns kirkebøger 1660–1842. Fra Rigsarkivet er indlånt indkvarteringsmandtal 1699–1708, der manglede i Stadsarkivets række af indkvarteringsmandtal 1694–1829, til kopiering. De er tilgængelige på læsesalen i mikrofiches. Til årgangene 1699/1700 og 1704/05 er blevet udarbejdet navneregistre. Kopiering af skattemandtal 1694 ff er fortsat, og rådstuerettens domssager 1694–1771 er sikkerhedsfotograferet. Der er ved et mikrofilmfirma påbegyndt sikkerhedsfotografering af begravelsesprotokoller 1805 ff.

Stadsarkivet har modtaget et stigende antal skriftlige og telefoniske forespørgsler fra private de senere år. Dette i forening med det større arbejdspress på andre områder har gjort, at Stadsarkivet har været

nødt til at begrænse sin forskerservice. Stadsarkivet besvarer gerne forespørgsler om hvilke arkivalier, der kan benyttes på læsesalen, men foretager normalt ikke mere opslag i arkivalier, især ikke for forskere, der bor inden for ca. 2 timers togekørsel fra København. Til gengæld er Stadsarkivets læsesal fra 1. september til 15. juni åben om lørdagen fra kl. 9.30 til 12.30, således at også mennesker, der har arbejde, kan komme på læsesalen. På andre hverdage er åbningstiden som sædvanlig fra kl. 9.30 til 15.00, torsdag til 16.00. Stadsarkivet har udarbejdet en lille folder om, hvordan publikum kan benytte arkivet.

Stadsarkivets værksted har, udover løbende at holde det stærkt benyttede læsesalsmateriale i orden, været beskæftiget med restaurering af rådhusbibliotekets vejvisere. Bogbinderiassistent Birgit Larsen har, takket været en særlig bevilling til Kommunebibliotekerne, været ansat til medhjælp ved restaureringen. Det konserveringsarbejde af særligt værdifulde arkivalier, der burde være et af værkstedets vigtigste arbejder, kan desværre ikke påbegyndes, fordi det ikke er muligt at etablere udluftning i det nuværende værksted. Man håber i 1985 at få et nyt og mere tidssvarende værksted, som søges indrettet sådan, at det også kan benyttes af andre af kommunens institutioner ved vanskeligere papirkonserveringsopgaver.

I tal ser Stadsarkivets aktiviteter således ud (i parentes tallene fra 1982):

Publikumsbesøg	3.036	(2.932)
Skriftlige og telefoniske forespørgsler fra publikum og administration	1.687	(1.645)
Udlån til forskningsformål	19	(30)
Fremtagning af arkivalier til ovennævnte formål	10.027	(12.325)
Afleveringer i hyldemeter	966	(1.060)
Udlån til kommunale institutioner	5.276	(5.593)
Kassationer i tons	29,6	(22,8)
Fotografiske optagelser	79.800	(90.000)

Stadsarkivaren har deltaget i et kursus i planlægning på forvaltningshøjskolen.

Tre af stadsarkivets assistenter har afsluttet et kursus for arkivsekre-

tærer med eksamen afholdt af Rigsarkivet og Danmarks Biblioteksskole.

Ruth Jensen og Milan Anic er ansat som kontorfunktionærer.

Stadsarkivet har været repræsenteret i udvalget vedr. Assistentens kirkegårds fremtid, i en af Indenrigsministeriet nedsat arbejdsgruppe vedr. sletning af edb-registre, i bestyrelsen for Selskabet for Københavns Historie og i Komiteen for Byhistorie, samt i kommunalt nordisk arkivsamarbejde.

Årbogen Historiske Meddelelser om København udsendtes i oktober måned.

Næringskartotek 1932-1975

Den 1. april 1932 trådte næringsloven af 28. april 1931 i kraft, og det betød bl. a. at forretningsdrivende ikke længere skulle løse borgerkab, men det mere prosaisk lydende næringsbrev.

Arkivalisk markeres ændringen ved at den sidste borgerskabsprotokol ikke blev skrevet fuld. Sidste indførelse blev foretaget den 31. marts 1932, og dagen efter begyndte man at skrive i »protokol for næringsadkomster«, der ikke blot var lidt større i formatet, men også havde fortrykt rubrikinddeling.

Et andet tegn på moderniseringen af den kommunale administration var overgangen til et alfabetisk register i kartotekform i stedet for de hidtidige registerprotokoller. I dette kartotek noteredes ikke blot de nye næringsadkomster, men også ændringer, deponeringer o. l., også vedrørende dem, der var udstedt efter den gamle ordning (»borger-skaber«).

Næringsloven af 8. juni 1966 bevarede kravet om næringsbrev, men da loven blev revideret en halv snes år senere, bortfaldt kravet for langt de fleste næringsdrivende. Ifølge den nu gældende næringslov af 10. december 1975, der trådte i kraft 1. januar 1976, kræves næringsbrev kun for virksomhed som auktionsholder, vekselerer og ejendoms-handler.

Dermed var magistratens behov bortfaldet for det store kartotek, der i årenes løb var vokset til 34 3-rækkers skuffer, hver 55 cm dybe, og det blev afleveret til Stadsarkivet. Desværre havde den medarbejder, der oprindeligt forestod kartoteket, en fortid i folkeregisteret, og kortene var derfor ordnet »fonetisk«, hvilket måske kan være en fordel

5721		
Navn: Jensen, Jens		
født: 21 3-64	By eller Sogn: Finderup	Amt: Holbæk
Næringsadkomst som Vognmand + Handlende		omb. i H. t. Nl. § 96 den 8/6-32
fra Borgerskab som	Vognmand Detailhandler	løst 4/7-95 4/10-06
Paategninger: <i>13/11-40 Vognmandsdepot (10 250/40)</i>		Forretningssted: Sdr. Boulevard 63.

Næringskartoteket indeholder få, men centrale oplysninger om alle, der har fået tilladelse til at drive selvstændig erhvervsvirksomhed i København 1932-75.

i visse tilfælde (Pedersen/Petersen, Christensen/Kristensen), men ellers volder store vanskeligheder, ikke mindst ved navne af udenlandsk oprindelse. Kartoteket er derfor blevet omordnet efter Dansk Standards alfabetiseringsregler.

Selv om kartoteket er tilgængeligt, har det desværre ikke været muligt at finde plads til det på arkivets læsesal. Besøgende, der vil benytte kartoteket, skal derfor skrive en bestillingsseddel med oplysning om den næringsdrivendes navn. Benyttelse på lørdage kræver forudbestilling, på andre åbningsdage kan kartotekskort ekspederes med det samme.

Hans Kofoed

Selskabet for Københavns Historie i 1983

Årets første møde den 23. februar var henlagt til det mosaiske trossamfunds synagoge i Krystalgade, der kort efter kunne fejre sit 150-års jubilæum. Fhv. landsarkivar, dr. phil. *Harald Jørgensen* berettede om den jødiske menigheds historie, hvorefter grosserer *David M. Gerschwald* beskrev synagogens indretning og fortalte om den mosaiske gudstjeneste.

Den 7. marts var der ordinær generalforsamling i festsalen på Københavns rådhus. Alle valg var genvalg. Derefter introducerede museumschef *John Erichsen* filmen »Et andet København« om de sociale forhold i hovedstaden omkring århundredskiftet. Efter denne film vistes den film, der blev lavet til KTAS 100-års jubilæum i 1981, og aftenen sluttede med filmen »Der er højt til himlen – og langt til Dronningens København«, om København og Den kongelige Livgarde.

Den 19. april talte arkivar *Birgit Nüchel Thomsen* om »Carlsberg, et dansk industrieventyr«, historien om udviklingen fra et københavnsk lokalbryggeri til en multinational koncern. Dette møde foregik i Carlsberg Museet.

Årets udflugt den 18. maj gik til Kastellet, hvor der under kyndig vejledning var mulighed for at se restaurerede stokke, fængslet, kirken m. v. samt Kongens Livjægerkorps museum. Besøget begunstigedes af usædvanligt smukt forårsvejr.

Den 10. september besøgte Toldmuseet, som blev forevist af lederen, overtoldassistent *Holger Munchaus Petersen*, og den 26. september var der besøg i den nyrestaurerede Trinitatis kirke ved museumsinspektør *Erik Skov*. Der blev også lejlighed til at bese kirkeloftet og Rundetårn.

Hvor finder vi lokalhistorien? var emnet for mødet den 25. oktober i festsalen på Københavns rådhus. Et panel repræsenterende Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, Bymuseet, Dansk Folkemindesamling, Københavns kommunes Biblioteker, Landsarkivet, Nationalmuseet, Rigsarkivet og Stadsarkivet orienterede om, hvad deres

Selskabet for Københavns Historie i 1983

institutioner rummede af kilder til den københavnske lokalhistorie og hvordan man fandt frem til dem.

Årets sidste møde afholdtes den 22. november i Nationalmuseet, hvor rigsantikvar, dr. phil. Olaf Olsen fortalte om Prinsens palæ og Nationalmuseets historie og derefter ledede en rundgang i museet til de specielt københavnske dele af samlingen.

Af det interne medlemsblad er der i 1983 udsendt to numre.

Ved årets slutning havde selskabet 1.108 medlemmer, en beskedent tilbagegang i forhold til 1982.

Kontingentet er kr. 75,- om året. Ægtefæller kan deltage i arrangementerne uden særlig betaling. Indmeldelse sker ved henvendelse til fuldmægtig Hans Kofoed, Stadsarkivet, Københavns Rådhus, 1599 V. Tlf. 15 38 00, lokal 2375.

Anmeldelser

Ole Feldbæk: Danmarks historie, bind 4. Tiden 1730–1814. Gyldendal 1982. 384 s., 260,00 kr. Bindene kan købes enkeltvis.

Forlaget Gyldendal begyndte i 1977 udsendelsen af en Danmarks historie, der skal udkomme i ialt 10 bind, altså endnu en af de »store« danmarkshistorier. Hidtil er udkommet bd. 1–2 og 4. Planerne for udgivelsen går tilbage til 1967, og baggrunden var universiteternes behov for en ny samlet fremstilling, der var egnet som grundlag for undervisningen og studiet. Redaktionen udtrykker i forordet til bd. 1 et lidt bredere sigte: »Værket henvender sig til alle, som i en undervisningssituation eller på egen hånd søger at trænge dybere ind i problemer indenfor Danmarks historie, og viser vej til videregående studium også for andre end faghistorikere«.

For at opfylde dette formål findes i hvert hovedafsnit en præsentation af den hidtidige forsknings hovedsynspunkter og kildematerialet, ligesom hvert kapitel afsluttes med en litteratur- og forskningsoversigt vedrørende det specielle emne. I det bind, der her skal omtales, optager disse oversigter og diskussioner ca. 80 af de godt 380 sider.

Når denne Danmarks historie omtales her i Historiske Meddelelser om København, er det primært for at gøre historisk interesserede uden for de egentlige fagfolks kreds opmærksomme på dens eksistens. For interesserede, også i Københavns historie, er værket et helt selvfølgeligt sted at hente saglig baggrundsviden, og det kan i denne henseende ikke erstattes af bd. 3 af Gyldendals i 1981 udsendte Københavns historie. De dækker omtrent samme periode, men er meget forskelligt anlagt.

Københavnshistorien har sin styrke i sit væld af liv og detaljer og klip af samtidige skrifter, sit indtryk af oplevet samtid; den er populær i sin form, men også meget kalejdoskopisk og svær at bruge som håndbog.

Ole Feldbæks bog er strengt saglig og meget veldisponeret, skrevet i et omhyggeligt og veloplagt sprog. Den er nem at finde rundt i; blot er det nok en tvivlsom idé, at man har valgt at gemme registret til sidste bind.

Til at illustrere denne forskel i de to værkers anlæg og anvendelsesmuligheder kan nævnes fremstillingen af krigen med England 1801 og 1807–14. I bd. 3 af københavns-historien hører vi øjensvidneberetninger fra Slaget på Rheden og Københavns bombardement. Om krigen følger skrives to linier og derpå en side om kongens elskerinder og uforandrede popularitet trods nederlaget. Hos Ole Feldbæk skrives om de udenrigspolitiske omstændigheder, krigen finansiering, de økonomiske og erhvervsmæssige konsekvenser, om handelsflådens knæk og inflationen, om hvem der led ved inflationen, hvem der kom igennem den og hvordan. – Dette er i høj grad også Københavns historie; København efter 1814 var et andet end før krigen, og det ikke blot fordi nogle kvarterer var lagt i grus.

Anmeldelser

Professor Feldbæk giver i sin bog først en beskrivelse af Danmark omkring 1730. Derpå følger en række kapitler, der på forskellige områder beskriver udviklingen frem til 1814: den politiske ledelse og administrationen, de økonomiske konjunkturer i Europa og Danmark, befolkningsudvikling og statsfinanser, landbosamfundet, bysamfundet, »tro, viden og holdninger« samt forholdet til udlandet. Bogen slutter med en beskrivelse af krigen 1807–14 og en status over det Danmark, der i 1814 stod med den iøjnefaldende elendighed af tabet af Norge og af flåden og ødelagte statsfinanser, men også med en basis for videre udvikling, som var skabt i løbet af det 18. århundrede.

Fremstillingen er således ikke blot kronologisk fremadskridende i almindelig forstand; ej heller er den samlet om personer eller klasser, men i nogen grad om strukturer, og især om udviklingslinier og konjunkturer. I dette kan korttidsudsving, omskifteligheder, interessemodsatninger og usikkerhed i den førte politik fortone sig sammen med enkeltpersoner og begivenheder, men metoden afdækker en helhed og nogle faktorer og udviklinger samt træk af deres indbyrdes samspil. Forfatterens omhyggelige vurderinger viser, at han bestemt ikke er uden blik for de forhold, som hans metode stiller i skyggen, men man kunne ønske, at de var diskuteret mere eksplicit, eventuelt i litteratur – og forskningsoversigterne.

Professor Feldbæk indleder med at påpege det i hans øjne grundlæggende karakteristiske ved det 18. århundrede. Tiden 1720–1807 er den længste fredsperiode i Danmarks historie. Det er samtidig en periode med opadgående økonomiske konjunkturer og befolkningsvækst i Europa.

Fremstillingen sætter sig som mål at vise de lange, sammenhængende linier i udviklingen. Den lægger vægt på at skildre konjunkturerne og statsmagtens forsøg på at dirigere udviklingen. Fremstillingen prøver »at følge reaktionerne på denne vækst, såvel i den politiske ledelse og i administrationen som i samfundets enkelte grupper og sektorer«, med hovedvægten på det statslige aspekt. Herunder søger forfatteren også at indkredse de holdninger, der gjorde sig gældende hos de styrende og i forskellige grupper i samfundet.

Ole Feldbæks fremstilling peger fremad i historien, mod vor tid – den er i det hele taget meget lidt bagudskuende i sin synsvinkel. Han tilslutter sig (s. 27) professor Sv. Aa. Hansens syn på det 18. århundrede, at det i høj grad kan anskues som et forudsætningskompleks for det 19–20. århundrede.

Til indtrykket af det moderne i tiden bidrager også, at tanken om en statslig styring af samfundsforholdene (såvel som andre tanker om individ og samfund m. m.) på denne tid begyndte at få et præg, som ikke virker fremmed i dag, og at forfatteren har givet netop denne synsvinkel, statens forsøg på at styre udviklingen, en gennemgående plads i fremstillingen. Det kan ind imellem overraske, hvor moderne tænkende »de styrende« virker, når de i fremstillingen overvejer de erhvervspolitiske muligheder.

Det er forfatterens opfattelse, at regeringens økonomiske politik i det lange perspektiv var formålstjenlig og bidrog positivt til samfundets udvikling. Han gør imidlertid også opmærksom på, at det er vanskeligt eller umuligt mere præcist at angive dens effekt. Når det gælder vurderingen af »den offentlige sektors« betydning må man desuden sige, at der i høj grad mangler undersøgelser af statsfinanserne og af finanspolitikens betydning

for de økonomiske og erhvervsmæssige forhold. På baggrund af skattetrykkets eksplosive vækst i det 17. århundrede, er det påfaldende, så tilbageholdende staten øjensynligt var i sine skattekrav i det 18. århundrede.

At fremstille de »åndelige«, bevidsthedsmæssige forhold i en tid er tit en vanskelig sag for faghistorikeren, fordi han her bevæger sig ind på andre fags område, hvor andre metoder og betragtningsmåder gør sig gældende. Ofte kommer sådanne afsnit derfor til at stå isolerede, eller de bliver i den grad »samfundsmæssige«, at der bliver gjort vold på de abstrakte fænomeners indre sammenhæng, udvikling og betydning. I sit afsnit om »Tro, viden og holdninger« har Ole Feldbæk valgt at lægge vægten på statsmagtens forhold til disse emner samt temaerne ytringsfrihed og -formidling. Forfatteren giver imidlertid også en kort og vist rammende beskrivelse af oplysningstiden. Den »følsomhed«, som i stigende grad præger den sidste trediedel af perioden, hører vi derimod ikke rigtigt om, og i hvert fald indenfor ledende kredse med betydning for både landbo- og skolereformerne spillede en vis spekulativ blanding af rationalisme og følsomhed nok en rolle.

København placeres i Ole Feldbæks fremstilling både i forhold til det øvrige danske monarki og udlandet. Det danske monarki bestod foruden af Danmark også af Norge og hertugdømmerne m. m., og Feldbæk fremhæver, hvordan regeringen ud fra en helstatspolitik og så vidt dens formåen rakte, søgte at tilrettelægge en økonomisk politik, der udnyttede de forskellige rigsdeles ressourcer. I denne var København tiltænkt en særlig rolle og blev ved gunstige toldregler og støtte til manufakturer, handel og søfart privilegeret for at kunne fungere som drivkraft i den ønskede økonomiske vækst. I den sammenhæng bliver København også placeret i forhold til de afgørende internationale vækstfaktorer: befolkningsforøgelsen og produktionsstigningen og -differentieringen. København var i udpræget grad centrum i det danske rige, og regeringen koncentrerede i høj grad sine begrænsede ressourcer og kontrollerende indflydelse om byen. Men det bliver antydnet, at København århundredet ud økonomisk var ret svagt integreret med de øvrige, agrare dele af Danmark.

Forfatteren fremhæver, at fremstillingen af periodens historie fortsat hviler på enkelte pionerarbejder med Edv. Holms store værk fra slutningen af forrige århundrede som det mest fremtrædende, samt enkeltstående afhandlinger og enkelte særligt veludforskede områder. Så meget mere imponerende er det, at der her fremstår så helstøbt en fremstilling, som nok er inspireret af de seneste årtiers forskningsmilieu på Københavns universitet, men som i høj grad må siges at være forfatterens egen.

Skal der komme et par enkelte konkrete indvendinger: Københavns stadsarkiv har, som det siges, væsentlige og stadig alt for sparsomt udnyttede arkivalier, men dog ingen kirkebøger, som det nævnes s. 327. Og: Marcus Rubins fremstilling af Københavns fattigvæsens historie i Tabelværk til Københavns Statistik nr. 4, 1879 burde måske være nævnt i litteraturlisten, selvom den lægger vægten på tiden efter 1816, fordi det er den hidtil mest indgående behandling af dette lidt forsømte emne.

Henrik Gautier

Anmeldelser

Anders Monrad Møller: Frederik den Fjerdes Kommercekollegium og Kongelige Danske Rigers inderlig Styrke og Magt, 242 s. Pris 213,50 kr., indb.

Kristof Glaman og Erik Oxenbøll: Studier i dansk merkantilisme. Omkring tekster af Otto Thott, 246 s. Pris 200,00 kr., indb.

Begge Akademisk Forlag 1983.

De to bøger, som her skal omtales, er skrevet med udgangspunkt i nogle tekster fra 1700-tallet forfattet af medlemmer af kommercekollegierne. Teksterne, der oprindeligt ikke har været udgivet på tryk, har form af afhandlinger om erhvervslivet med påvisning af problemerne, som de datidige forfattere så dem, og med anvisninger til forbedringer. 1700-tals-teksterne bringes i bogstavret gengivelse bag i de to bøger, men det væsentligste i dem begge er de studier, som teksterne har givet anledning til.

Anders Monrad Møller har fremdraget et hidtil upåagtet, men omfattende anonymt manuskript betitlet Kongelige danske rigers inderlig styrke og magt. Det fylder næsten 100 tryksider. Han påviser, at det ikke, som tidligere antaget, er skrevet af Vilh. Helt, men af sekretær i det andet kommercekollegium Thomas Jørgensen Hørning, og at skriftet, der er dateret 1709, er tænkt som et forsvar for kollegiet. Det første kommercekollegium i Danmark oprettedes 1670, men ophørte at fungere omkring 1690. Det andet kommercekollegium, som der her er tale om, oprettedes 1704 og omorganiseredes 1708, på det tidspunkt, da Hørning skrev sit forsvarsskrift, fordi kollegiet ikke havde haft de resultater, man havde håbet. Kollegiet gik imidlertid i opløsning 1712, da Hørning var død, og nedlagdes 1731.

Kommercekollegiernes opgave var at fremme handel og industri. Man havde dengang den opfattelse, at dette kun kunne gøres ved at samle og styre handel og økonomi centralt, dvs. i København, og kommercekollegierne var derfor stærkt københavnsk orienteret. De to ældste kommercekollegier fik ikke tildelt ret megen formel indflydelse og fik heller ikke i praksis stor betydning, men deres arkiver rummer mange oplysninger om datidens erhvervsforhold. Anders Monrad Møller gennemgår det andet kommercekollegiums virksomhed 1704–12 og giver en vældig god redegørelse for dets administrative opbygning og forretningsgang. Nyttig læsning for den, der vil arbejde med arkivet. Det og det ældste kommercekollegiums arkiver opbevares i Københavns stadsarkiv, hvortil det overførtes ved en kancellibeslutning i 1776. Desuden fortælles om Thomas Jørgensen Hørning, der var købmandssøn fra Århus, og om hans karriere i København. Hørnings tekst er svær at komme igennem, men Anders Monrad Møller har bag i bogen forsynet den med en ordliste. Desuden er der et navne-, sag- og stedregister til hans egen indledning og et engelsk resumé heraf.

I Studier i dansk merkantilisme er det Otto Thotts programskrift fra 1735 for det 3. kommercekollegium, som han kaldte Uforgribelige tanker om kommersciens tilstand og opkomst, samt hans Betænkning vedrørende rentefoden fra 1754, der er grundlaget for Kristof Glamans og Erik Oxenbølls afhandlinger.

Otto Thott var en mere betydelig mand end Hørning. Han var en lærd adelig godsejer, der som mange andre af hans stand fik høje poster i centraladministrationen. Han kom

bl. a. i ledelsen af det 3. i 1735 oprettede kommercekollegium, der fik tildelt næsten de samme opgaver som de tidligere, men fik større beføjelser, og med forskellige ændringer bestod til 1848. Dets arkiv findes i Rigsarkivet.

Thott fremsatte i Uforgribelige tanker forslag til forbedring af Danmarks erhvervsliv og økonomi i kapitler om landbrug og råvarer, om bearbejdelse af råvarerne og om handel. Med udgangspunkt i denne tekst giver Glaman i en afhandling med titlen Et kameralistisk programskrift en del af baggrunden for Thotts overvejelser og sætter dem ind i et historisk forløb. Glamans afhandling er oprindeligt forelæsningsnoter, der tidligere for en stor del har været offentliggjort i Københavns universitets festskrift 1966.

Erik Oxenbølls to afhandlinger er nye. Den ene behandler Thotts kapitel om forarbejdning af råvarer fra Uforgribelige tanker og har titlen Manufaktur og fabrikker, Staten og industrien i det 18. århundrede. Den anden, der hedder Danske finansieringsproblemer, tager udgangspunkt i betænkningen om rentefoden. Erik Oxenbøll har tidligere været inde på disse temaer i bogen *Dansk økonomisk tænkning 1700-1770* (1977), men giver her en bredere og mere konkret skildring af produktionens, især tekstilproduktionens, omfang og investeringer.

Afhandlingerne indeholder ikke en systematisk gennemgang af tidens erhvervspolitik eller en nær fortolkning af Thotts tekster, men er selvstændige supplement til tidligere behandlinger af emnet. Sproget er godt normaldansk, men ofte uden definitioner af begreber, som måske ikke er alt for velkendte i dag. Bogen er ikke for begyndere. Også denne bog er forsynet med person-, sag- og stedregister, hvad der er en stor fordel.

Helle Linde

Ole Degn og Inger Dübeck: Håndværkets Kulturhistorie. Bind 2: Håndværket i fremgang. Perioden 1550-1700. Håndværksrådets Forlag i kommission hos Schultz Forlag. 261 s., ill.

Både ut fra en allmenhistorisk og økonomihistorisk synsvinkel er den periode som håndverkshistoriens 2. bind omhandler, tiden 1550-1700, en spennende epoke i Nordens historie: Eneveldet bryter frem, stendersamfunnet får sin stabile form, gryende merkantilistiske tanker vinner alt sterkere fotfeste blandt samfunnets ledende menn, bydannelsen går inn i en ny fase, kampen om rikdommene i de nyoppdagede verdensdeler tar til. Handelsvolumet øker drastisk og strømmen av kapital vokser. Europa – og Norden – gjennomgår store ytre og indre forandringer.

Hvorledes påvirker disse forandringene i samfunnets politiske, sosiale og økonomiske sfærer håndverksproduksjonen? Eller spilte den utviklingen som var i gang kanskje liten eller ingen rolle for de selvstendige småprodusentene inne i byene? Hvilke perspektiver skal vi i det hele tatt anlegge på håndverkshistorien i perioden 1550-1700? Den engelske historikeren Rodney Hilton har påpekt at våre kunnskaper om håndverket i denne perioden lider av store kunnskapsluker, og han hevder at dette ikke først og fremst skyldes manglende kildemateriale, men manglende teoretiske analyser av hvorledes den type ikke-agrar vareproduksjon som håndverket representerer ved inngangen til vår tid fungete innom det feudale produksjonssettets produksjonsforhold (Hilton 1979, s. 16). Er

det derfor uten videre innlysende at 1600-tallets håndverkshistorie er forståelig ut fra rene markedsøkonomiske betraktninger og analytiske begrep hentet fra den klassiske nasjonaløkonomien? Uten å hevde at det skulle være direkte feilaktig, kan det være grunn til å undre om begrepsapparat og analytiske instrument hentet fra en kapitalistisk økonomisk modell gjør det mulig å blottlegge de fundamentale sammenhenger i 1600-tallets økonomi. Tvilen blir ikke mindre etter å ha tatt del i noen av Braudels undersøkelser av det økonomiske livet i Europa i perioden 1400–1700: »Men under markedet utbrer seg en ugjennomsiktig sone som det ofte er vanskelig å iakta ... (nemlig) ... denne elementære basisvirksomhet som man påtreffer overalt og som har et helt fantastisk omfang ... (Braudel 1982, s. 13). Ifølge Braudel skulle markedsøkonomien før 1700 spille en ytterst marginal rolle innom det kontinentale økonomiske livet: »... markedsøkonomien før 1700-tallet hadde ikke krefter til å få grep om, og etter sin vilje å forme infraøkonomien« (Braudel 1982, s. 18). Om dette gjelder kontinentet gjelder det om enn i ennå høyere grad det i geografisk og økonomisk henseende perifert beliggende Norden. Er det f. eks. i dette forhold man skal søke den egentlige forklaringen på de stadig gjentatte og stadig like mislykkede forsøk fra statsmaktens side gjennom hele 1600-tallet på å få i stand en omstrukturering av laugsartiklene slik at den fri konkurranse kunne blomstre til gagn for statens merkantilistiske politikk? Fantet det helt enkelt intet grunnlag for en slik fri konkurranse? Slike spørsmål fører til problemstillinger av mer allment slag: Innom hvilke andre rammer enn den rent markedsøkonomiske fungerte egentlig byhåndverket i Danmark i perioden 1550–1700? Og hvilke eventuelle endringer fant sted i disse rammebetingelsene i samme periode?

Det er med andre ord ikke en helt problemfri periode Ole Degn og Inger Dübeck har gitt seg i kast med. Hvordan har de løst oppgaven?

Kravene til behandlingen av håndverksproduksjonens egenart og utvikling gjennom de 150 årene boken behandler må etter disse innledende betraktningene arte seg som en sammenligning mellom den regionalt bestemte ytre utviklingen innom varehandel, kapitalakkumulasjon og borgerskapets politisk/økonomiske innflytelse og den indre utviklingen i håndverkets teknologiske, organisatoriske og sosiale struktur.

Til tross for at ansatser til en slik analyse finns her og der i boken, er teksten i høy grad preget av å ville *beskrive* forhold, snarere enn å forklare dem i et slikt sammenholdt, dynamisk utviklings perspektiv. Når forfatterne fra tid til annen beveger seg ut i analytiske overveielser holder de seg på et lavt induksjonsnivå med argumenter hentet fra elementær nasjonaløkonomisk historie («etterspørselen var for liten ...» og «produktiviteten var for lav ...» osv.). Ofte blir man sittende igjen med flere spørsmål enn da man startet: Hva skyldes f. eks. fremkomsten av en rekke nye fag (og i øvrigt den stadig tiltagende oppsplittingen av etablerte fag?). Og hva skyldes f. eks. den mobilitet som preger rekrutteringen av svenner i slutten av 1600-tallet (og hvorfor akkurat da?). Og hvor finner man egentlig noen rimelig forklaring i boken på det slående faktum at kongemakten gjennom nesten hele 1600-tallet forgojves forsøkte å gjennomtvinge nye laugsforordninger som skulle gjøre slutt på monopoltilstander og mesterveldet? Er det tilstrekkelig f. eks. å se svennevandringene alene som et ledd i utdannelsen og som søking etter arbeide? Vandringene skal kanskje istedefor oppfattes som en konsekvens av de restriktive prestasjonskrav (faglig og økonomisk) som ble stillt svennene i utsikt ved ønske om opptak i mester-

lauget? Men slike krav må igjen forstås i sammenheng med laugenes funksjon som et instrument for håndverkerne/mestrene til å bevare kontrollen over næringene og dermed beherskelsen av et lite og ytterst instabilt marked (Huberman 1975, s. 62f).

Var svennevandringene med andre ord en konsekvens av det profesjonelle byhåndverkets innpass i en overveiende feudal samfunnsøkonomi hvis markedsmekanismer var svagt utviklet og i beste fall lå i periferien av en dominerende agrar selvforsyningsøkonomi? Mange av de overordentlig interessante forhold og omstendigheter som er beskrevet i boken kommer således til å henge i løse luften fordi det savnes argumenter for at det som skjer ikke bare er tilfeldige hendelser i en tilfeldig økonomisk/politisk utvikling, men kan ledes tilbake til visse fundamentale drivkrefter i periodens historiske utvikling. Man står igjen med en uklar oppfatning av hvordan det som skjer i det hele tatt henger sammen.

Formodentlig som en direkte konsekvens av mangelen på generelle forklaringsprinsipp er at karakteristikken av håndverket som et sosialt og økonomisk fenomen blir vurdert svært forskjellig på ulike steder i boken, og i ulike sammenheng: I begynnelsen av kapittel IV (s. 179) heter det f. eks. at »Med det lave inntægtsniveau og det eksisterende privilegiesystem havde håndværkeren og håndværket . . . ikke nogen høj placering politisk og økonomisk i samfundet«. Denne karakteristikken gjentas andre steder også (f. eks. s. 185). I kapittel VII (i øvrigt skrevet af Inger Dübeck) innledes det med følgende beskrivelse av håndverket: »Håndværket som en betydende økonomisk, social og kulturel faktor i samfundet havde i høj grad statens bevågenhed« (s. 187). Det er innlysende at håndverket på en og samme tid ikke både kan innta en beskjeden og betydelig økonomisk og politisk stilling. Uten at vi her skal ta stilling til hvilken karakteristik som er den riktige, er det verdt å legge merke til at utsagnene kommer som et resultat av Ole Degns »kulturhistoriske« behandling av håndverket, henholdsvis som innledning til Inger Dübecks rent juridiske behandling av samme: Med utgangspunkt i ulike sider av håndverkets virkelighet har de kommet frem til en kvalitativ karakteristik av håndverksproduksjonens økonomiske, politiske og kulturelle betydning som direkte motsier hverandre. Foruten at det stiller leseren i en noe konfus situasjon (hva skal vi tro?), hadde man kunnet unngå den slags selv-motsigende utsagn ved å koordinere utgangspunktene for analysen og betrakte utviklingen under hensyntagen til generelt overgripende faktorer.

De bemerkninger som jeg inntil nå har ført i marken kan muligvis fortone seg som en snakk om pavens skjegg. For det er fortsatt slik at det aktuelle verket først og fremst har som målsetting å beskrive håndverkets »kulturhistorie«. I min anmeldelse av bind 1 (HMK 1983, ss. 182 ff) innledet jeg med noen allmene betraktninger omkring kulturhistoriebegrepet, og mer spesielt om det aktuelle verks manglende presiseringer av hva det å skulle skrive håndverkets kulturhistorie egentlig skulle innebære. Jeg etterlyste der noen generelle retningslinjer for hva de fire bindene skulle inneholde, og hva man kunne utelate. Jeg pekte også på muligheten av at det uspesifiserte utgangspunktet for verket kunne føre til at hvert enkelt bind ville kunne bære præg av de enkelte forfatteres spesielle kunnskaper og interesser. Med utgivelsen av bind 2 må man fastslå at denne hovedkritikk dessverre ikke er gjort til skamme: For det første er det lite i bind 2 som kan sies å være rent »kulturhistoriske« emner, i hvert fall om man med »kulturhistorie« skal forstå den del av historien som befatter seg med, sjablonartet uttrykt, det hverdagslige og materielle, de

usynlige, trivielle men uunnværlige grunnstrukturer i det historiske forløpet. Det er få, om enn noen sider av håndverket som i bind 2 er behandlet i et kulturhistorisk perspektiv. Når det f. eks. snakkes om håndverkerens »levevilkår«, får vi noen generaliserende betraktninger omkring boligforhold og levealder, selvforsyning, priser og lønninger. Under kapitlet »beklædning« får vi f. eks. greie på at en håndverker i gjennomsnitt var utstyrt med en garderobe til ca. 20 sletdaler, mens en menig kjøpmann var utstyrt for omkring 40–50 sletdaler. Men hvordan gikk de kledd? Til hverdag, til fest, på arbeidet, i fritiden (om de hadde noen)? Det får vi intet å vite om.

Til forskjell fra bind 1 må man si at bind 2 i enda høyere grad kan karakteriseres som en ren sosioøkonomisk behandling av håndverkshistorien, der det kulturhistoriske perspektivet er henvist til bisetninger og billedtekster. La oss utdype dette noe nærmere: Boken er inndelt i 7 avsnitt, hvorav avsnitt 1 gir en allmenhistorisk bakgrunn (21 s.), avsnitt 2 gir en oversikt over produksjonsapparatet (30 s.), avsnitt 3 tar for seg utdannelsesforhold (34 s.) mens avsnitt 4 behandler håndverkerens sosiale stilling (58 s.). Avsnitt 5 tar opp problemene omkring håndverkets kunder, konkurranseforhold og forholdet til selvforsyning og import. Avsnitt 6 behandler det tunge emnet »håndverkets politiske og økonomiske plassering« ytterst stemoderlig på 8 sider. Det siste avsnittet, skrevet av Inger Dübeck omhandler forholdet mellom myndighetene og håndverkerne/håndverksproduksjonen (44 s.). Et av de få avsnitt som skulle kunne betraktes som et rent kulturhistorisk avsnitt, der et tradisjonelt kulturhistorisk kildemateriale, de fysiske levningerne, inntar en sentral posisjon, er avsnitt 2, omhandlende håndverkets produksjon (-sapparat). Det er derfor ikke uten en viss resignasjon man må konstatere at avsnittet ikke bare er et av de korteste med hensyn til tekstmasse (men rikest med hensyn til illustrasjoner. Man skulle tro kulturhistorien alene kunne formidles ved hjelp av bilder!), det er også bokens desidert tynneste kapitel, uten reell informasjonsverdi og uten egentlige forsøk på en samlet analytisk behandling av emnet. Under den for en håndverkshistoriker forlokkende overskrift »værktøy og produktions- og arbeidsmetoder« presenteres vi i det store og hele for en endeløs opprømsing av redskaper, verktøy og råvarer anvendt i ulike håndverksfag. En hyppig anvendt kilde er diverse redskapsavbildende laugssegl – neppe en særlig representativ eller utfyllende kilde. I teksten opptrer enn videre en serie faguttrykk og navn på redskap og verktøy som for nåtidens mennesker er helt ukjente, og som det ville være en god idé å forklare noe nærmere. Dette fagvokabular er allikevel bare unntaksvis ledsaget av noen forklaring og det mange bildene av laugssegl er så dårlige at de ikke levner leseren noen reelle muligheter til identifikasjon av tekstens mange redskapsbetegnelser. Overskriftens »arbeidsmetoder« er på det nærmeste levnet ubeskrevet.

I en håndverkshistorie, ovenikjøpet med det erklærte formål å beskrive dets kulturhistorie, er det forbløffende at dette kapitlet, som i virkeligheten burde ha inntatt en langt større plass i bokens samlede fremstilling – det dreier seg tross alt om håndverkets materielle grunnlag – behandles så overflatisk som tilfelle er. Det bør kunne forventes i en håndverkshistorie at det også berettes noe om *håndverket*, om hva som skjer innenfor verkstedene, bak blåsebelgene og i valkemøllene, om tekniske prosesser, om verktøyets funksjon, utformning og utvikling (av ny redskap), om verkstedenes innredning, om arbeidsprosesser og -fordeling innom verkstedene osv. Om dette og lignende relevante emner fra håndverkerens hverdag får vi alt for lite å vite. Man undrer om en etnolog ikke ville ha

grepet oppgaven noe annerledes, og mer »kulturhistorisk« an, enn hva tilfelle er med det foreliggende bind av håndverkets kulturhistorie.

Hva bind 2 mangler med hensyn til kulturhistorisk perspektiv og analyse tar det igjen i en til dels detaljert og medrivende beskrivelse av håndverkets politiske, økonomiske og sosiale vilkår. Her skal jeg dog bare gå inn på et enkelt forhold: For en som har beskjeftiget seg med byhåndverket under middelalderens eldste perioder og ofte blitt konfrontert med et bilde av håndverket som en markedsstyrt, masseproduserende aktivitet med en nærmest ubegrenset avsetningsmulighet i byenes oppland, er det nok av stoff til ettertanke i Ole Degns nøkterne beskrivning av det profesjonelle byhåndverkets produksjons- og avsetningsmuligheter i 1600-tallets Danmark: En viktig forutsetning for at håndverket skal kunne tilpasse seg markedsmekanismens tilbud-etterterspørsel, er bl. a. at det kan produseres varer for lagerbeholdning. For at dette skal kunne skje må det finnes en viss kapitaltilgang handverkeren kan regne med og disponere over i perioder hvor det produseres uten å avsettes. En annen forutsetning er at avsetningsmulighetene er såpass omfattende og stabile at handverkeren kan være sikker på å få lageret omsatt innen en viss tid. Grunnforutsetningene for at dette kan skje må være at det for det første finns en allmen bruk av penger som betalingsmiddel samt et stabilt marked i det agrare opplandet. Slike forutsetninger har man uten videre diskusjon ment var til stede for det tidligmiddelalderiske byhåndverket, som i sin tur regnes som en av de viktigste økonomiske forutsetningene for den eldste urbaniseringen. Når Ole Degn så kan opplyse at man »dog allerede i renæssancen møder træk som peger fremad . . . « og med dette mener at det allerede på 1600-tallet finns bevis for at det ble produsert for lager, er det snarere frapperende, og for tilhengerne av ideen om et »markedsstyrt« omlandsdominerende byhåndverk særdeles tankevekkende, at det først er *sa sent* som på 1600-tallet at de første tegn på lagerbeholdning innen handverksproduksjonen dukker opp!

Også andre sider ved 1600-tallets byhåndverk viser hvor utviklet den urbane vareproduksjonen ennå var, og hvilke minimale muligheter handverkeren – og byhåndverket som sådan – hadde til å akkumulere kapital i større omfang: Produksjonsprosessen forble langsom, produktiviteten liten og inntjeningsmulighetene tilsvarende små. Viktigere enn denne kanskje noe unyanserte og ubelagte (men i store trekk sikkert riktige) karakteristikk av håndverkets produksjonsnivå, er understrekningen av at den sterkt utbredte selvforsyningsøkonomien på landsbygda i høy grad bidro til å begrense byhåndverkernes muligheter til å trenge inn i enn si øke avsetningsmulighetene på handverksprodukter utenfor byene. Disse forholdene er med på å forklare hvorfor handverkerne både på landet og i byene hadde behov for å drive supplerende aktiviteter, enten i form av småhandel eller ved å drive eget jordbruk/husdyrhold. Mange handverkere i byene hadde f. eks. egne frukthaver og en til to kyr på båsen.

På grunn av den utbredte selvforsyningen og den begrensede sirkulasjonen av penger blandt menigmann og bønder kom også byhåndverket på 1600-tallet til å anta et lokalt preg, der produksjonen først og fremst hadde til oppgave å forsyne byens egne innbyggere, borgerne, samt aristokratiet, kirken og kongen. Markedsøkonomien var langt fra så utviklet og omfattende som man forestiller seg på 1600-tallet, og det er først og fremst dette forhold som kan gi en forklaring på hvorfor de første spinkle forsøk på fremtvinge en merkantilistisk struktur i Danmark under 1600-tallet aldri egentlig lykkes innenfor

Anmeldelser

håndverk og manufaktur: Christian 4.s ulike initiativ til å starte en dansk manufaktur (en for 1600-tallet karakteristisk og viktig del av håndverkshistorien som ikke er levnet noen plass i bind 2!) får en kortvarig og krank skjebne, og alle initiativ til å bryte mester- veldet og dermed stimulere den frie konkurransen, mislykkes. Forklaringen må søkes i den omstendighet at det ikke fantes forutsetninger for gjennomføringen av en økonomisk politikk basert på markedsøkonomiske prinsipper. Det kan være vel verdt å erindre seg Braudels ord om at det materielle livet mellom 1400-tallet og 1700-tallet var »en forleng- ning av et gammelt samfunn og en gammel økonomi, som endret seg meget langsomt og umerkelig« (Braudel 1982, s. 18).

Avslutningsvis er det på sin plass å påpeke at de kritiske bemerkningene ikke på noen må- te skal overskygge det inntrykk av en velbalansert og relevant informasjon som helt igjen- nom bærer teksten i bind 2 oppe. Et oppkvikkende og informativt innslag er dessuten den serie håndverkerportretter som er innskutt i teksten, uten å bryte denne. Her kommer man, riktignok de mer fremtredende, håndverkerpersonligheter mer inn på livet. I peri- odens allmene historieskrivning opptrer de alt for ofte som nummer i en statistikk eller som en krumning på en kurve. Et stort pluss er det også at bind 2, liksom bind 1, er utstyrt med et fortreffelig illustrasjonsmateriale av gjennomgående god reproduksjonskvalitet. For yndere av tall og statistikk er bind 2 ytterligere beriket med et antall bilag som tabel- larisk søker å gjengi de kvantitative forholdene mellom laugene og håndverket i noen av de større danske kjøpstederne i perioden 1550–1700. Den stilhistoriske oversikten er i seg selv utmerket, men slik det øvrige bindet er opplagt, hvor håndverkerens produkter, red- skap og teknikker inntar en beskjeden og helt underordnet rolle, fyller den ingen reell funksjon.

Hermed bind 2 være anbefalt – på godt og ondt.

Axel Christophersen

Litteraturhenvisninger:

- Braudel, F., 1982: »Vardagslivets strukturer. Det möjligas gränser. Civilisationer och kapitalism 1400–1800«. Bind 1. Stockholm.
Huberman, L., 1975: Människans rikedomar. Ystad.
Hilton, R., 1980: Innledningen til *Övergångar från feodalism till kapitalism*. Kungälv.

Danmarks Kirker.
København, Bd. 4.

20. Hefte. *Vartov kirke*. Red. Kjeld de Fine Licht. 82 sider. G. E. C. Gads forlag, 1973. 61,00 kr.

21.–22. Hefte. *Christianskirken*. Red. Elna Møller. 214 sider. G. E. C. Gads forlag, 1975. 158,60 kr.

København, Bd. 5 (1. del).

23.-25. Hefte. Christiansborg Slotskirke og kirkerne på Københavns slot. Red. Birgitte Bøggild-Johannsen. 299 sider. Nationalmuseets forlag, 1983. 150, 00 kr.

Inden for ti år har redaktionen af »Danmarks kirker« udsendt beskrivelser af tre københavnske kirker. Det drejer sig om Vartov kirke, Christianskirken og Christiansborg slotskirke med alle dens forgængere. Den omstændighed, at kirkebeskrivelserne har hver deres redaktør, at der er gået flere år imellem udgivelserne, og at kirkeværket har skiftet forlag, må give anledning til, at man sammenligner bøgerne og ser på deres forskelligheder og lighedspunkter.

Beskrivelsen af Vartov kirke er i sammenligning med de øvrige »læse let bogen«. Dette skal ikke opfattes negativt! Årsagerne er flere. Dels fremgår det, at stoffet er mindre og langt mere overskueligt, dels flyder Kjeld de Fine Lichts pen let og ubesværet. Selv om bogens ærinde er at beskrive Vartov kirke, får man en glimrende redegørelse for fattigstiftelsen Vartov hospitals oprindelse og det nuværende hospitals opførelse i 1724 ff. I dette hospital var en kirkesal i direkte forbindelse med sygesalene. Imidlertid fungerede dette system ikke tilfredsstillende, og i 1753-55 opførtes den nuværende kirke som en selvstændig bygning i hospitalskomplekset. Kirkens arkitekt var den københavnske muremester, oldermænd i murerlauget Andreas Sihm. Andreas Sihm var ikke en progressiv arkitekt, og kirken blev opført som en meget enkel bygning i fuld overensstemmelse med dens brug. Den symmetriske fem-fags bygning med det fremhævede midtparti havde oprindeligt en mansard over de tre midtfag, som fjernedes ved ombygningen af Vartov Hospital i 1856-58.

Kirkebeskrivelsen omtaler, foruden inventaret, også N. F. S. Grundtvigs tilhørsforhold til Vartov kirke, og hans betydning for kirken og menigheden.

Elna Møller har, i modsætning til Kjeld de Fine Licht, langt fra haft et overskueligt stof at arbejde med, da beskrivelsen af Christianskirken skulle udarbejdes. Der er klogeligt taget højde for den omstændighed, og et sted i teksten hedder det ligefrem om det arkivaliske materiale: »Sammenlignet med det bevarede kildemateriale til vore middelalderlige bygværker er det så omfattende, at en behandling efter »Danmarks Kirker«s sædvanlige redaktionsprincipper vil sprænge alle rammer«. Det er en fornuftig erkendelse, og man må sige, at på trods af arkivmængden er det lykkedes at få bygningshistoriens mange detaljer klart beskrevet. Det er meget velgørende, at der mellem de mange saglige oplysninger om selve bygningen, er gjort plads til skildringer af Frederik d. V.s grundstensnedlæggelse i 1755, rejsegildet i 1756 og indvielsen af kirken i 1759.

Kirken er opført efter Niels Eigtveds projekt for den tyske menighed i to faser, den første 1754-1759 og den anden 1766-70 (tårnets 3. stokværk og spiret). Under opførelsen skete der imidlertid væsentlige ændringer med byggeplanerne. Kirken er et af de bedste danske eksempler på en teaterkirke, en kirketype, der kendes fra protestantiske kirkebygninger i Tyskland. Et særligt problem har været spørgsmålet om, hvorledes Eigtveds plan til kirken så ud, og hvilke ændringer der skete i forhold til Eigtveds projekt. Tidligere blev det antaget, at det var G. D. Anthon, der blev kirkens arkitekt efter Eigtveds

Anmeldelser

død, men det kan imidlertid påvises arkivalsk, at det var J. K. Dumreicher, der havde den væsentligste indflydelse på kirkebyggeriet efter Eigtveds død.

»Danmarks Kirker« giver altid meget detaljerede bygnings- og inventarbeskrivelser. Det er også gjort her, og Elna Møller har et misundelsesværdigt talent for at iagttage en bygnings detaljer og ud fra disse at afsløre bygningens historie og funktioner. Den læge læser kan muligvis finde beskrivelserne vanskelige at forstå, især da 4. bind ikke indeholder nogen forklaring over fagudtryk, som »Danmarks Kirker« ellers plejer at bringe i begyndelsen af hvert bind. Dette er imidlertid ikke gjort i nogle bind om Københavns kirker. En sådan ordforklaring vil måske komme i det lovede registerbind?

I øvrigt kan bogen ikke siges at være vanskeligt tilgængelig. Redaktionen af gravkapellet har været overladt til daværende studentemedarbejdere på »Danmarks Kirker«, og specialelemner som orgelværker og ure er udarbejdet af Ole Olesen og Hans Stiesdal. Den, der interesserer sig for Københavns historie kan hente mange oplysninger om københavnske håndværkere og deres vilkår. Bogen er i ligeså høj grad et lokal- og personalhistorisk værk som et bygnings- og kunsthistorisk.

Skumlere ville måske finde et tobinds værk om Slotskirken (hefterne om Christiansborg slotskirke og kirkerne på Slotsholmen er i realiteten et værk på to bind) overflødigt. Man har det store værk om Christiansborg slot, hvor også kapeller og kirker er behandlet, og man kunne måske tro, at der ikke er mere at fortælle herom. Dette er imidlertid ikke tilfældet. Redegørelsen for kirkerne på Slotsholmen er udarbejdet med den sædvanlige grundighed, der præger de øvrige bind af Danmarks kirker. Det viser sig, at der på trods af tidligere afhandlinger om slottet, endnu er mere at fortælle. En af forklaringerne er, at hvor de tidligere udgivne bøger især har fokuseret på bygningshistorien og bygningsarkæologien (dette er særligt markant, når man sammenligner tidligere publikationer om Absalons borg og Københavns Slot), gives her en mere tilbunds-gående redegørelse for kirkernes interiør og inventar. De forskellige kilder synes fravristet alt, hvad de kunne meddele. Det er meget, man får at vide, som ikke er meddelt før. Det er lykkedes redaktøren, Birgitte Bøggild-Johannsen, at fortælle om brugen og brugere af kirkebygningerne, samtidig med at man får den meget systematiske gennemgang af bygningshistorien og inventaret. Hefterne går, logisk nok, kronologisk frem i redegørelsen om de forskellige kapeller og kirker. Først kapellet på Absalons borg (1167-1369) og så Københavns ældste slotskirke (1369-1721) samt den reformerte dronning Charlotte Amalies kapel og kirken i Lambert von Havens projekterede slot. Kirken på Frederik d. IV.s ombyggede Københavns slot (1721-1730) behandles betydelig grundigere, end det tidligere er set. Slotskirken fik også en ny og kostbar udsmykning, der har ændret kirkefløjen betydeligt i forhold til den middelalderlige kirkes fremtoning. Christiansborgs første slotskirkes historie hænger nøje sammen med selve slottets, som der tidligere er gjort nøje rede for. Alligevel er det lykkedes at gøre beskrivelsen af slotskirken med dens inventar meget selvstændig, bade i forhold til selve slottet og i forhold til tidligere publicerede afhandlinger. Det samme gælder skildringen af C. F. Hansens slotskirke. Ganske vist kan der ikke tilføjes så meget nyt til bygningshistorien, men hændelsesforløbet uddybes, og man får en tilbunds-gående redegørelse for slotskirkens udsmykning, en udsmykning, der hører snævert sammen med bygningens arkitektur.

Man har redaktionelt indført en »nyhed« i kirkebeskrivelserne i forhold til tidligere udkomne bind om kirkerne i København. Efter kirkebeskrivelserne og bygningshistorien er der gjort plads til et afsnit, der af redaktionen kaldes »sammenfatning«, men egentlig mere har karakter af en konklusion af de mange oplysninger, der er givet. Det er en fortræffelig idé. For det første kan læseren godt miste overblikket når han/hun bombarderes med informationer af så stor mængde, for det andet sættes bygningerne ind i en arkitektur- og kulturhistorisk sammenhæng. Hefterne om kirkerne på Slotsholmen lægger i øvrigt et snit gennem Københavns historie, der gør dem særlig interessante for Selskabets medlemmer.

Selv om de tre kirkebeskrivelser i opbygning er meget ens, kan man, som nævnt, spore en vis ændring i den redaktionelle kurs mod det mere forbrugervenlige. Denne iagttagelse gælder »Danmarks Kirker« i det hele taget og ikke kun for udgivelserne om Københavns kirker. Det er f. eks. nu muligt at få kirkebeskrivelserne af de enkelte mindre kirker samlet i et hefte, hvor hefterne tidligere kunne standse midt i en kirkebeskrivelse, der så fortsatte i det næste hefte. Det er klart, at de tre hovedredaktører har sat deres personlige præg på kirkebeskrivelserne. Uden at man kan beskyldte redaktørerne for på nogen måde at negligere forskellige aspekter af kirkebeskrivelserne, kan man fornemme, at de to førstnævnte redaktører er arkitekter, og den sidste er kunsthistoriker. Det ses bl. a. af, at arkitekten Elna Møller har overladt redaktionen af forskellige specialemler til andre og koncentrerer sig om bygningshistorien. Normalt har hefterne to redaktører, en der specielt tager sig af det bygningshistoriske, og en der tager sig af inventaret. Selv om Birgitte Bøggild-Johannsen rimeligvis har fået al mulig hjælp, og studentermedarbejdere har stået for arkivgennemgangen, er det en flot præstation på omkring tre år at udgive en så grundig og detaljeret kirkebeskrivelse af et emne, der har så stor stofmængde og så mange indfaldsvinkler.

Man imødeser med stigende utålmodighed det lovede registerbind over kirkerne i København. »Danmarks Kirker« er håndbøger, et opslagsværk, samtidig med at være selvstændige monografier om de enkelte kirkebygninger. Registerbindet vil gøre »Danmarks Kirker«s beskrivelser af de københavnske kirker til et enestående hjælpemiddel, hvad angår Københavns historie. Man må håbe, at den økonomiske stramning ikke rammer kirkeværkets kommende udgivelser for hårdt, da kirkeværkets monografier er brugbare og nødvendige håndbøger for forskere i mange forskellige faggrupper.

Karin Kryger

Jørgen H. Barfod: *Christian IVs Nyboder*.
Maritim Kontakt 5. Kbh., 1983. 208 s., ill. 105,00 kr.

H. D. Linds bog om Nyboder og dets beboere fra 1882 har igennem ét århundrede stået som den eneste fremstilling af marinebyens historie og beboernes levevis. Jørgen H. Barfods beskrivelse af Nyboder på Christian IVs tid er derfor meget velkommen. Den udfylder et hul i vor viden om bydelens historie igennem de første hundrede år, – en periode Lind kun behandlede sporadisk i sit værk.

Forfatteren har tidligere beskæftiget sig med emnet i et par artikler, men her publiceres nu en samlet fremstilling baseret på en grundig gennemgang af kildematerialet i søstatens arkiver. Husbøgerne fra Nyboder med deres optælling af bydelens beboere, samt skrivelser vedrørende bygningsarbejdet i Nyboder, har forsynet forfatteren med oplysninger om forholdene omkring og efter bydelens opførelse. Desuden er der inddraget materiale fra andre dele af søstatens arkiver. Endelig har forfatteren fremdraget hidtil upåagtede arkivalier om Nyboders aflægger: Bådsmandskolonien på Møn, der i øvrigt fik en betydelig kortere levetid end Nyboder.

Forfatteren redegør for, hvorledes Nyboders grundlæggelse har sammenhæng med Christian IVs drøm om at omskabe København til en hovedstad efter europæiske forbilleder. Samtidig fremhæves det, hvorledes opførelsen af en bydel specielt for orlogsflådens folk har sammenhæng med kongens almene interesse for orlogsflåden. Bogen dokumenterer, hvorledes Christian IV personligt interesserede sig for forholdene i orlogsflåden og for Nyboders skæbne. Tidligt om morgenen kunne han aflægge besøg hos håndværkerne på Bremerholm eller inspicere byggepladsen ved »St. Anna By«, som kongen selv kaldte den nye bydel. At man også dengang kendte til byggesjusk, fremgår af korrespondancen mellem Christian IV og rentemesteren, hvor kongen klagede over for dårligt udført murerarbejde og kalkens ringe kvalitet. Christian IVs engagement i bådsmandsbyens skæbne udstrakte også til oprettelsen af en skole i en af længerne specielt for bydelens børn. Han sørgede desuden for, at bydelen fik en særlig administrativ status, idet beboerne kom til at høre under rigsadmiralens ansvarsområde og ikke under Københavns borgmester.

Christian IVs interesse for Nyboder står i kontrast til bydelens senere skæbne under Frederik III. Huse forfalder og nedrives i denne periode, og nogle af husene udlejes til andre end orlogsflådens folk. Disse forhold bragtes til ophør under Christian V, som med fast hånd omorganiserede fordelingen af husene. De enkelte kompagnier i flåden fik nu tildelt et bestemt antal længer hver. Samtidig ansattes en inspektør til varetagelse af en række administrative opgaver. En vagtbygning bemandede med 12 mand under ledelse af en løjtnant opførtes nu for at sikre ro og orden, og for yderligere at kunne holde ophidsede gemytter i ro opsattes pæle med hals- og håndjern foran vagten.

Nyboder kunne med sine ca. 600 lejligheder langt fra rumme de ca. 1.000 fast ansatte søfolk i kongens tjeneste, for ikke at tale om de tøjhusfolk og håndværkere, som ligeledes fik bolig her. Forfatteren kan da også dokumentere, hvorledes de ret rummelige lejligheder efterhånden måtte deles af to familier.

Der har været rift om boligerne, og mange greb til den udvej af gifte sig en bolig til. Af husbøgerne fremgår, hvorledes enker hurtigt blev gift på ny, hvorved de selv fik mulighed for at blive boende. Samtidig havde den nye ægtemand sikret sig en bolig.

Hovedparten af bogen består i en grundigere gennemgang – hus for hus – af beboerne i de enkelte længer. Forfatteren kan med udgangspunkt i denne gennemgang dokumentere, at visse gader i bydelen blev regnet for finere end andre. I de sydligste gader nærmest København boede fortrinsvis skippere og andre højtstående personer, mens simple bådsmænd og håndværkere boede længere mod nord. Da længerne senere omfordeltes til de enkelte kompagnier, opløstes dette mønster.

Den minutiøse gennemgang af husene og deres beboere baserer sig på referat af hus-

bøgernes oplysninger fra slutningen af 1600- og begyndelsen af 1700-årene. Hvor det har været muligt, har forfatteren forsynet beskrivelsen med supplerende oplysninger om de enkelte beboere. Her fortælles om mændenes deltagelse i krige, hvilke skibe de sejlede på, og hvilke slag de var med til at udkæmpe. I glimt afsløres nogle af vilkårene for beboerne, som bemærkninger om dødsfald på grund af vådeskud, opsigelse på grund af prostitution, meddelelse om udeblevne ægtemænd osv.

Bogens disposition, hvor beboerne følges hus for hus, gør det imidlertid vanskeligt at få et overblik over det væld af oplysninger, som rummes i bogen. Det havde været en fordel, hvis de mange spredte oplysninger om familieforhold, økonomiske kår og karriereforløb var blevet analyseret mere systematisk. Det kunne f. eks. have været interessant med en samlet fremstilling af de mange løsninger, beboerne måtte gribe til, når lønudbetalingerne gang på gang udeblev. Et sted fortælles f. eks. om det ekstra arbejde, beboerne kunne få ved at oprede gammelt tovværk. Et andet sted hører vi om de penge, beboerne skaffede sig ved ulovligt at udleje håndkværne til borgere i København, hvorved staten mistede skatteindtægter. Husdyrhold i form af køer og grise har heller ikke været ukendt i bydelen.

Det må på den anden side understreges, at denne bog har gjort et stort og spændende arkivmateriale tilgængeligt for offentligheden. Materialet er bearbejdet til en interessant og læseværdig bog, som desuden skal roses for sit overskuelige kortmateriale. F. eks. har husbøgernes oplysninger dannet udgangspunkt for rekonstruktionen af byplanen på Christian IVs tid. Bogen er gennemillustreret dels med samtidige tegninger og stik, dels med fine tegninger fra det nutidige Nybodemiljø, udført af arkitekt M.A.A. Asger Barfod.

Annette Vasstrøm

Et københavnsk bybillede. Bygningshistoriske studier af karreen Gl. Mønt, Møntergade, Pilestræde og Sværtgade. Redigeret af Jørgen Hegner Christiansen, Knud Kapper, Jens Larsen, Anne Birgit Schultze. Dansk Komité for Byhistorie, Byhistoriske skrifter nr. 2. København 1983. 125 sider, ill. Pris: 168,00 kr.

Den karré, bogen beskriver, huskes endnu som en af byens mest ramponerede, særlig siden mod Gammel Mønt. Man vidste, at Berlingske Tidende havde opkøbt en stor del af husene med henblik på nedrivning og opførelse af et kontorhus, og troede vel ikke, at de kunne reddes. Vi kan takke bygningsmyndighedernes nølende holdning og dårligere tider for bladhuset for, at denne karrés bygninger i dag ikke er erstattet af trist nybyggeri, som det er tilfældet flere steder i nærheden, f. eks. i Åbenrå, den nordvestlige del af Pilestræde og Møntergades vestside. Tværtimod står de fleste af bygningerne nu smukt istandsat, ikke som resultat af et saneringselskabs ensartede og detaljeudslettende »restaurering«, men gennemført af de enkelte ejere, der ud fra hver deres forudsætninger har givet de gamle og forsømte huse nyt liv.

Den foreliggende bog om karréen skal ifølge forordet opfattes som et indlæg i debatten om byfornyelse. Den beskæftiger sig dog mest med karréens ældre historie, som vi følger fra middelalderens ilde berygtede »Rosengård«, opførelsen af Sankt Clare kloster ca.

1500, indretning af Den kgl. Mønt i klosterets bygninger efter reformationen og områdets gradvise ændring til boligområde frem til Københavns brand 1728, der her som så mange andre steder sætter skel i udviklingen. Under skildringen af genopbygningen hører vi om myndighedskrav, finansiering, byggematerialer, ildebrandshuset som type og om livet i og uden for husene, det sidste afsnit meget levende fremstillet. Videre berettes om de bygningsændringer, der fandt sted i den følgende tid, først og fremmest etageforhøjelserne, der efterhånden har udslettet næsten alle de oprindelige, maleriske gavlkviste. Forfatterne har gjort den interessante iagttagelse, at forhøjelserne skete koncentreret i perioder. Henved halvdelen fandt sted 1780–1800, resten 1743–80 og 1800–51. Kun tre huse er aldrig blevet forhøjet, herunder det nyrestaurerede, kvistprydede hjørnehuse, Gammel Mønt 41, der er gengivet på bogens omslag.

Karréens udvikling og specielt dens gradvise sociale deklassering er eksemplificeret i en historisk redegørelse for et enkelt hus, Gammel Mønt 27, hvor en grundig restaurering har fremdraget mange interessante og morsomme genstande, f. eks. knapmagerens og nålemagerens produkter. Vi hører om overbefolkningen i slutningen af 1800-tallet og en kynisk spekulants utrolige udnyttelse af huset, tilmed under dække af næstekærlighed. Det sidste fremstillende afsnit redegør for de jordfund, der er blevet gjort i karréen: små smeltedigler fra møntergårdens tid, lertøjsfragmenter og kridtpiber. Bogen afsluttes af en registrant (med opstalter) over karréens bygninger, vel at mærke kun forhusene, for den lider af samme skavank som den af Nationalmuseet udgivne »Historiske huse i det gamle København« (1972), at al omtale af side- og baghuse mangler. I denne enkeltundersøgelse burde de dog nok have været taget med; mange af dem står jo stadig.

I det hele taget kan der nok påpeges svagheder ved bogen. Man savner en understregning af, at det ikke var alle karréens huse, der brændte i 1728; flere af husene i Pilestræde overlevede branden, hvad man kun kan se ved at læse registrantafsnittet meget grundigt. Det ville også have været interessant at få blot lidt at vide om de tre gavlhuse i Pilestræde, som ses på Geddes eleverede kort, men som nu er erstattet af nyere bygninger. En artikel af anmelderen om Gammel Mønt 31 er der henvist til, men den er ikke udnyttet. Således møder man endnu engang den urimelige oplysning, at huset 1831–34 skulle have haft mansardtag, en misforståelse, der er overtaget fra »Historiske huse«; endvidere at det første gang blev vurderet til brandforsikringen 1732 (skal være 1737), og at en synsforretning fra 1737 vedrørte baghuset (først opført 1754). Læseren irriteres af lovlig mange tryk- og stavfejl; en enkelt får ham dog til at trække på smilebåndet (en »skrællet« slange for en »skællet« slange).

Når dette er sagt, skal det fremhæves, at bogen er instruktivt bygget op og indeholder mange gode illustrationer, bl. a. de talrige gamle bygningstegninger, skråprojektioner af karréens udvikling i tre stadier samt en gengivelse af Geddes kort med de tilhørende ejernavne placeret ud for de respektive grunde, en virkelig god idé. Bogens tiltalende udstyr og den varme interesse for emnet, der mærkes i teksten, vil utvivlsomt virke inspirerende på andre ejere af gamle byhuse.

Allan Tønnesen

Kristian Hvidt: Pynt på gesimsen. Facader på københavnsk etagebyggeri 1860–1920. 1983, 200 sider, illustreret. G. E. C. Gads Forlag, 174,50 kr.

Bogens emne er de mange etageejendomme fra perioden 1860–1920, som er opførte med dekorerede, stilefterlignende facader. Denne tids arkitektur, oftest kaldet historicismen, dyrker, som et romantisk efterslæb i industrialismens og naturalismens gennembrudstid, de dekorative elementer fra tidligere stilarter, som efterlignes og sammenblandes.

Bebyggelsen fra denne periode har i mange år, hvor funktionalismen var i højsædet, været forkæret. Den har været set ned på som ren facadearkitektur med overflødig pynt – en dekorativ stukkulisse, der skjulte sociale skævheder med dårlige lejeboliger og skumle baggårde. Arealmæssigt er det da også tidens kedelige baggårds- og baggadebyggerier – som vi idag sanerer – der dominerer, mens det dekorerede etagebyggeri langs hovedstrøgene – boulevardbebyggelsen – stjæler billedet, og det er om den, bogen handler.

Vel var det spekulationsbyggeri, der først og fremmest skulle give afkast – og der blev tjent store penge på de honette ambitioner, som sammen med den store boligefterspørgsel var drivkraften for periodens hektiske byggeaktivitet. Men bag dette lå der formentlig et oprigtigt ønske om at gøre gadebilledet lidt festligere og bringe kunsten ud til folket. Industrialismen havde gjort det muligt at seriefremstille alle disse dekorative stilelementer, der nu imiteredes i billigere materialer – gips i stedet for marmor, cement i stedet for sandsten – hvorved kvalitet desværre gik tabt til fordel for kvantitet.

Den seneste udvikling med post-modernismen og dens opfattelse af dekorationens betydning for vor trivsel og med nyere undersøgelser af den ældre bebyggelses tekniske standard, der bl. a. har vist, at husene er solidere og betydeligt bedre bygget end hidtil antaget (det er overvejende solidt håndværk selv i de billige boligkarreer, men navnlig prestigebyggeriet er velbygget) viser imidlertid, at vor opfattelse af denne periode er ved at ændre sig.

Sikkert er det i hvert fald, at det er denne periodes byggeri, som vi i de kommende år skal tage stilling til i forbindelse med sanering og fornyelse i vore byer. Det er derfor et aktuelt emne, som her bliver beskrevet på en levende og medrivende måde. Det er forfatterens fortjeneste, at han i sit forsøg på at skitsere baggrunden for den dekorative stil og historicismens ideer får os til at se med større forståelse på de mange etageejendomme fra denne tid.

Bogens titel »Pynt på gesimsen« refererer naturligvis til alle disse engle, karyatider og andre præfabrikerede kruseduller, der læsedes udenpå bygningernes facader. Tidligere havde den slags været forbeholdt de privilegerede, og borgerskabets honette ambitioner gav sig hermed også udtryk udenpå husene – boulevardbebyggelsens facadedekorationer var de ydre symboler for placeringen på den sociale rangstige, og beboerne har uden tvivl nydt de flotte huse med deres overdådighed af tårne og løvehoveder. Forfatteren anskueliggør da også den sociale og politiske baggrund for denne stil, hvor rigdommens symboler i tiderne efter enevældens ophør bliver folkeeej ved at blive overført på lejekaserne.

Bogens tidsmæssige afgrænsning er sat til 1860–1920. I 1852 blev det tilladt at bygge udenfor Københavns volde, men den store byggeperiode ligger især i årene fra 1870 til 1918, hvor bl. a. tilvandringen fra land til by medførte, at befolkningstallet i København

Anmeldelser

steg fra 250.000 til 750.000. Depressionen og varemangelen i kølvandet på den første verdenskrig satte en brat stopper for byggeaktiviteten og vendte samtidig smagen fra det overlæssede dekorative til en puritansk æstetik.

Forfatteren har valgt at afgrænse sit eksempelområde til etageejendomme i København med broerne, der dog samtidig illustrerer, hvad der foregik i provinsen. I Københavns yderkvarterer ses det blot tydeligere, hvornår de forskellige stilretninger i perioden var moderne, idet flere af de nye kvarterer opførtes inden for et begrænset tidsrum. Den indre by blev ligesom provinsbyerne derimod en større og mere uoverskuelig blanding af gammelt og nyt.

Fornøjeligt og lodigt fører forfatteren os gennem perioden og giver en vidtfavnende skildring af de forskellige aspekter ved arkitekturen, spændende fra byggematerialer, håndværk og industri, bygge- og boliglovgivning, til kulturelle og politiske strømninger samt sociale forhold, stilperioden før og efter stilefterligningsperioden, andre behandlinger i litteraturen af perioden med meget mere. »Pynt på gesimsen« er en sjov og velskrevet fortælling for såvel fag- som lægfolk og illustreres smukt af Andreas Trier-Mørchs flotte fotografier samt tegninger fra tiden.

Mette Maegaard Nielsen og Trine Søbjerg Nielsen

Jesper Engelmark: Københavnsk etageboligbyggeri 1850–1900. En byggeteknisk undersøgelse. SBI-rapport 142. 408 s., kr. 244. Statens Byggeforskningsinstitut 1983.

I løbet af sidste halvdel af forrige århundrede forøgedes det københavnske byområde ganske betydeligt, og indbyggertallet voksede i denne periode fra ca. 130.000 omkring 1850 til ca. 400.000 ved år 1900. Denne voldsomme udvikling startede med ophævelsen af demarkationsbestemmelserne for et bredt bælte uden for Søerne, hvorved Vesterbro, Nørrebro og Østerbro blev frigivet til bebyggelse. Senere (1867) blev også demarkationsterrænet mellem volden og Søerne frigivet således, at det sammen med dele af det nedlagte voldterræn kunne give plads for opførelse af boligbebyggelse – det er de områder, vi i dag kender som Voldkvartererne. I 1800-årenes sidste halvdel byggedes i Bro- og Voldkvartererne tilsammen henved 65.000 boliger, hvoraf ca. 50.000 alene i århundredets sidste fjerdedel. Til sammenligning kan nævnes, at Københavns kommunes samlede boligtal i 1901 – efter indlemmelse af Brønshøj- og Valbydistrikterne og Sundbyerne – var godt 100.000! I området inden for de gamle volde faldt antallet af boliger i samme tidsrum, men der foregik dog også her nybyggeri af et vist omfang: Hele Gammelholm blev udbygget, og bl. a. på Christianshavn og i kvarteret syd for Nyboder fandt nybebyggelse sted.

Langt de fleste af de boliger, der opførtes i årene 1850–1900 findes endnu. De udgør i dag en meget omdiskuteret del af boligmassen, eftersom det er boligområderne fra denne periode, der giver København dens velkendte og meget betydelige byfornyelsesproblemer. I 1960'erne, da saneringsaktiviteten så småt startede, blev denne bebyggelse betragtet som nedslidt og udtjent og var derfor i stort omfang udset til nedrivning. Efter dette skema er fornyelsen af »Sorte firkant« på Indre Nørrebro nu ved at være gennemført. Af mange grunde er indstillingen til byggeri fra sidste halvdel af 1800-årene i dag

ændret således, at det i vid udstrækning betragtes som bevaringsværdigt. Derfor vil de meget store byfornyelsesopgaver, der endnu resterer – f. eks. inden for Bro- og Voldkvartererne i København – givetvis blive løst med en meget mindre grad af totalfornyelse, end tilfældet har været i »Sorte firkant«. Den eksisterende bebyggelse vil – såfremt rimelige lys- og friarealforhold kan opnås – i mange tilfælde blive bevaret og behørigt istandsat og moderniseret.

Denne situation er baggrunden for arkitekt Jesper Engelmarks undersøgelser. Han siger i sit forord, at han har iværksat en undersøgelse af byggeteknik og byggeteknisk kvalitet af det københavnske etageboligbyggeri fra sidste halvdel af 1800-årene med det sigte at medvirke til at skabe et bredere grundlag for beslutninger vedrørende denne bygningsmasses fortsatte brug.

Den del af undersøgelsen, der nu foreligger publiceret, giver en sammenfattende fremstilling af den anvendte byggeteknik. Ca. to tredjedele af bogen udgøres af en meget grundig gennemgang af datidens byggeteknik med en udførlig analyse af såvel brugen af materialer som bygningernes konstruktioner. Forfatterens metode har været dels studier af bygninger under nedrivning eller ombygning og dels studier af kildemateriale vedrørende denne periodes bebyggelse. Bygningsdel for bygningsdel gennemgås de typiske konstruktioner, udformninger og udførelser og deres variation gennem perioden. Til denne gennemgang er knyttet beskrivelser af den endnu tidligere anvendte byggeteknik således, at bogen også rummer en oversigtlig byggeteknisk historie. Som indledning til den byggetekniske gennemgang gives en beskrivelse af udviklingen i det københavnske boligbyggeri. I den forbindelse belyses bl. a. huslejeforhold i perioden 1850–1900 og bygge Lovgivningens udvikling. Som bilag er optrykt selve bestemmelserne i de københavnske bygge love af 1856, 1871 og 1889. Ligeledes som bilag findes en oversigtlig beskrivelse af den tidligere bygge Lovgivning i Danmark uden for København og Frederiksberg.

Ud fra de byggetekniske undersøgelser, der her beskrives, får man en formodning om at mange af de bygninger, der opførtes i sidste halvdel af forrige århundrede, har en sådan kvalitet, at de kan bevares og gøres anvendelige til fortsat brug. Forfatteren understreger dog, at kun individuelle, dyberegående undersøgelser af de pågældende bygninger kan afsløre de faktiske forekommende kvaliteter.

Med den foreliggende bog er der tilvejebragt et fremragende værktøj, som må være uundværligt i det forundersøgelserarbejde, der ved byfornyelse skal danne grundlag for en afgørelse af, hvilke bygninger, der skal bevares og hvilke, der skal nedrives. Der har hidtil ikke foreligget en samlet fremstilling af bygningernes konstruktive og materiale-mæssige forhold, så det er en værdifuld forskningsindsats, arkitekt Jesper Engelmark her har ydet.

Jens Simonsen

Karl-Erik Frandsen, Aage H. Kampp og Knud A. Larsen: Valby – Nabo til kongens København. Forlaget Tellus i København, Skive 1983. 44 s., ill. Pris 80 kr.

Det er en svaghed ved megen lokalhistorisk litteratur, at den søger at favne for vidt. Man forsøger at belyse sin lokalitets historie fra den tidligste tid og på de særeste områder og

Anmeldelser

opnår ofte en uklar fortælling, som dog gerne kan være fornøjelig at dykke ned i. Denne lille bog om Valby griber sagen anderledes stramt an. Man har valgt et emne: Valby jorders historie, og det belyses grundigt på baggrund af det eksisterende kildemateriale. Vi læser om agerbrugets driftsform som 2-vangsbrug med rughaver, om matrikelarbejdet i 1682 og udskiftningen 1781–83, og vi får i et bilag meddelt de enkelte Valbygårdes ejerhistorier. Bilagene omfatter også en konkordans for gård- og matrikelnumre 1682–1815, 2 bilag, der betragter stednavne som historisk materiale, noter og henvisninger, fortegnelser over kilder og litteratur – samt en ordforklaring på landbrugstekniske fagudtryk. Industriens indtog får 2½ side i det sidste kapitel som en leksikalsk finale på en fremstilling, som lægger ud med 1½ side om Valbys undergrund – et kapitel, der ikke har nogen betydning for den senere fortælling. Således er bogen en mærkelig blanding mellem perfektion og absurditet.

Bogens titel lover nemlig mere end den holder. Forholdet til hovedstaden beskrives slet ikke systematisk men berøres kun tilfældigt. Under læsningen savner man ofte efterretninger om »de andre« i landsbysamfundet: Håndværkere, krofolk, husmænd og daglejere. Havde forfatterne bare suppleret ejerhistorierne med oplysninger fra en eller flere folketællinger. I 1834 var der 89 jordløse huse i Valby overfor 19 gårde og 4 selvstændige huse med jord. Et fyldigt citat fra en topografisk beskrivelse af S. Stern fra 1834 bruges for at fortælle, hvad der skal siges om den ting. Bogens fotografier antyder ofte mulige svar på alle de ubesvarede spørgsmål: Se bare de badende børn ved Kochs teglværk side 28. Kochs teglværk ligger i Frederiksberg, lige nord for Valby, så spørgsmålet har ikke trængt sig på, men hvor mange af de jordløse har mon arbejdet dér? I øvrigt er bogen overillustreret: Som regel bruges billederne slet ikke i teksten, ligesom der er for mange uoplyste kort. De fine diagrammer savner en egentlig figurtekst, og de er svære at slutte noget af, når de blot publiceres uden sammenligningsmateriale. Illustrationerne snyder læseren ved et første gennemsyn, bogen lever ikke op til de forventninger billederne skaber. Men i litteraturlisten kan man dog finde hvad der ellers er skrevet om Valby.

Steen Ove Christensen

John Poulsen, Jens Ole Christensen, Peer Thomassen og Nils Kr. Zeeberg: Københavns S-bane 1934–1984. Forlaget Banebøger 1984. 112 s.

S-togene har præget den københavnske lokaltrafik siden midten af trediverne og har i langt højere grad end privatbilerne været bestemmende for, hvordan København bredte sig ud over kommunegrænserne. Det kan derfor undre, der er skrevet så lidt om den københavnske S-bane, men det er der sandelig rådet bod på med denne bog, udgivet på privat basis, idet hverken DSB eller HT udsendte jubilæumsskrifter i anledning af 50-året for indvielsen af den første S-togsstrækning den 3. april 1934.

I betragtning af det omfattende emne (S-banen har nu en længde på 145 km) er det kun en lille bog på godt 100 sider, format 17 × 25 cm, hvoraf en stor del optages af billeder, men hvad er det dog ikke lykkedes forfatterkollektivet at få plads til! Vi får faktisk hele den københavnske jernbanelokaltrafiks historie tilbage til 1847, da den første jernbane blev anlagt i Københavns-området, men hovedparten af bogen handler naturligvis

om elektrificeringen af nærtrafikken, fra de første projekter i 1904 om elektrisk drift på strækningen til Klampenborg til de nuværende planer om S-togs drift til Frederikssund fra omkring 1990.

Der er også afsnit om stationernes arkitektur, køreplaner, billetter, tekniske anlæg og det rullende materiel, herunder 12 sider lister over samtlige S-togs vogne og deres historie. Hvorfor det hedder S-tog får man også forklaringer på – der er faktisk flere!

Det er sjældent, at man ser en bog, der indeholder så mange oplysninger på så beskednen plads og alligevel er letlæst. Hertil kommer at layout og bogtrykkerarbejdet er i topklasse. Man kan dog ærgre sig over, at der ikke er et register til en bog, der i den grad vil blive brugt som opslagsværk. Og ikke blot af jernbaneentusiaster, for det er en bog for alle, der interesserer sig for Københavns udvikling til en virkelig storby.

Hans Kofoed

Torben Liebst, Søren Palsbo, Per Søegaard og Jan Walter: By i forvandling – københavnske gadebilleder før og nu. Sporvejshistorisk Selskab 1984. 96 s.

Denne lille bog er hurtigt læst, da teksten er af meget begrænset omfang. Til gengæld kan man kigge i den i timevis:

Det er nemlig en renlivet billedbog med smukt reproducerede gadebilleder fra København, forsynet med korte, men præcise tekster. Opstillingen er den klassiske fra Før og Nu, to billeder ved siden af hinanden af samme motiv, fotograferet med nogle års mellemrum.

De ældre billeder stammer fra 1950'erne og 60'erne, hvad der får bogen til at virke særlig vedkommende for nærværende anmelder, der blev helt nostalgisk ved »læsningen« af den og ideligen sukkede »Ak, hvor forandret!«

Da bogen er udgivet af Sporvejshistorisk Selskab, er der naturligvis kommet sporvogne og busser med på alle billederne.

Hans Kofoed

Gerhard Klint: Baggårdsbarn i tyvernes København. Foreningen Danmarks Folkeminders erindringsserie »Folk Fortæller« nr. 12, 1983. 84 s. 8 ill. kr. 40,-.

Gerhardt Klindt er født 1917 i Sct. Pederstræde i det indre København. Han fortæller meget levende om sine oplevelser fra dagligdagen i et baggårdsmiljø i de svære tider lige efter 1. verdenskrig.

Erindringerne giver et spændende og interessant billede af København fra en tid, hvor der endnu fandtes heste, hestevogne og smedjer, samt en masse småforretninger – eller nærbutikker som vi i dag ville kalde dem – hvor der var tid tilovers til en sludder; men også fra en tid hvor lejlighederne var kolde, fugtige og uden elektricitet, med rotter i spisekammeret og lokum i gården, hvor spandene først tømtes af de såkaldte natmænd, når indholdet nåede kanten.

Meget af dette er ting, som vi unge i dag kun vanskeligt kan forestille os, skønt det er foregået for kun 60 år siden, en udvikling som på mange måder har været positiv, men

Anmeldelser

som samtidig vækker stof til eftertanke. Bogen må alt i alt siges at være en hyggelig lille bog, og at Gerhardt Klindt har bebudet en fortsættelse, kan vi kun glæde os over.

Kell Pedersen

København på tværs. En historisk billedbog. Red. John Erichsen. Københavns Bymuseum 1984, 63 sider. Forhandles fra museet til 40,- kr.; også udgivet i engelsk oversættelse.

Københavns Bymuseum, som startede sin tilværelse på loftet af Københavns Rådhus, flyttede i 1956 til sin nuværende statelige bygning på Vesterbrogade. De smukke rum dér har imidlertid i mange år været utilstrækkelige til at rumme mere end en del af museets samlinger, og den virksomhed »bag kulisserne«, som er forbundet med driften af et moderne museum, er hidtil foregået under meget trange forhold. Museet har nu i 1984 kunnet indvie en ny administrations-, arkiv-, magasin og værkstedsbygning i Absalonsgade 3 og har fejret det med udsendelsen af denne publikation.

Bogen kan opfattes som et oplæg til en vandring med hjemmeforbereelse i museet og Københavns historie. Den er ikke en almindelig gennemgang af museet rum for rum, men en introduktion til byens historie på tværs og langs og museets permanente udstilling gennem 50 udvalgte billeder og genstande, som trækkes frem og får liv og perspektiv gennem 50 ganske korte beskrivelser af perioder og temaer i byens historie.

Snittene af byens historie ebber ud i slutningen af forrige århundrede. Det skyldes, at museets rammer ikke er egnede eller tilstrækkelige til at rumme de eksteriører og interiører og andre genstande, som museet har i sine magasiner fra nyere tid.

Henrik Gautier

Kystartilleriforeningen gennem 75 år. 1984, 336 s. Kystartilleriforeningen, kr. 275,00 indb.

Kystartilleriforeningen fejrede sit 75-års jubilæum den 6. juli 1984 med maner. Reception, delegeretmøde, festmiddag og bal – og så ved udsendelse af et usædvanligt stort og vægtigt jubilæumsskrift. 24 × 31 cm og 1,6 kg må vist være Danmarksrekord for en bog af denne art!

Det er dog sjældent særlig spændende at læse om en forenings historie, med mindre der har været paladsrevolutioner, kupforsøg eller kassebedrøvelser, og den slags synes den jubilerende forening heldigvis at være blevet skånet for.

Bogen har imidlertid som under- eller rettere mellemtitel ordene Kystartilleriet, Kystdefensionen og Kystbefæstningen, og det gør at de to sidste tredjedele af bogen er af interesse for andre end den forholdsvis snævre kreds omkring den jubilerende forening.

Selvom der har været kystbefæstningsanlæg rundt om i Danmark, var de i særlig grad koncentreret omkring København. De tidligste anlæg går museumsinspektør Bjørn Nielsen dog let henover i Københavns Søbefæstning indtil 1920, der i alt væsentligt handler om perioden efter 1867, da der gennemførtes en ny forsvarsordning, og 1. Artilleribatalion (under Hæren) oprettedes til at besætte søforterne.

I provisorietiden blev der anlagt flere værker på den københavnske søfront (ordet

havde dengang en anden betydning end nu), og udbygningen fortsatte efter vedtagelsen af den nye hærlov i 1909. Den medførte også, at 1. Artilleribataillon omdannedes til Kystartilleriregimentet.

I 1918 talte den københavnske del af kystbefæstningen en lille snes forter og batterier, og besætningen var på ca. 4.200 mand.

Kommandørkaptajn Hj. Gyller's afsnit Træk af Kystbefæstningens historie 1901–1961 overlapper delvis det foregående, men behandler dog i overvejende grad mellemkrigs-årene, hvor Marinen i 1932 overtog de tilbageværende kystforsvarsanlæg under navn af Kystdefensionen. Forfatteren kommer også ind på begivenhederne den 9. april 1940 og fastslår, at »kanonen, der klikkede« på Middelgrundsfortet ikke havde nogen som helst betydning for tyskernes dristige og heldigt gennemførte besættelse af København.

Ved den nye forsvarsordning i 1950 ændredes navnet Kystdefensionen til Kystbefæstningen, men ved forsvarsordningen af 1961 nedlagdes embedet som chef for Kystbefæstningen og Kystbefæstningens stab, og de få tilbageværende anlæg blev underlagt de stedlige marinedistrikter.

Et par af søforterne overgik i 1959 igen til Hæren, nu som hjemsted for luftværnsrakettbatterier. Disse blev i 1962 overført til Flyvevåbnet, og bogen har derfor også et afsnit af oberstløjtnant A. Th. Bruhn om Flyvevåbnet på Søforterne. Det rummer dog betydeligt mere end overskriften angiver, idet det behandler det københavnske luftforsvar tilbage til 1945.

Orlogskaptajn Peter Thorning Christensen behandler de permanente værkers historie, i alt 27, med mindst to sider om hver, i adskillige tilfælde flere. Her finder man oplysninger om opførelse, bestykning, nedlæggelse og senere anvendelse. Og her som overalt i bogen masser af store billeder, men hvorfor hele tiden fotografier? Grundplaner af nogle af anlæggene ville have været af nok så stor interesse. Der er også et lille stykke om det anvendte skyts; det kunne være blevet endnu bedre, hvis der havde været medtaget flere tekniske data om de forskellige kanontyper. Der er også et særdeles interessant og i sin tid »strengt fortroligt« kort fra 1933, visende rækkevidden af den daværende bestykning af de københavnske søforter. Middelgrundsfortets 30,5 cm kanoner kunne således række til Hven og til sydspidsen af Amager.

Bogens sidste del er beretninger fra folk, der har gjort tjeneste på kystbefæstningsanlæg på forskellige tider. En del af dem er soldaterhistorier i almindelig forstand, men der er også interessante skildringer af livet på forterne under de meget snævre og primitive forhold, og de giver et menneskeligt islæt i en bog, der er præget af politik og teknik.

Som i alle værker med flere bidragydere er fremstillingen ikke lige homogen, og overlapninger kan naturligvis ikke undgås, ej heller at de generelle afsnit indeholder mange billeder, der lige så godt kunne være placeret i det leksikalske afsnit om de enkelte værker. Disse billeder er det svært at finde, for registeret har kun henvisninger til større afsnit.

Bogen er nydelig trykt og overdådigt illustreret, omend en del af billederne fremtræder meget lyse, og der er også et par kedelige omrydningsfejl. Men alt i alt er det blevet til en virkelig god bog, indeholdende et væld af oplysninger, som ikke tidligere har været offentligt tilgængelige.

Hans Kofoed